

У
УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

КИЇВ

2

1967

НОВІ КНИГИ

ЕГОРОВ В. та інші. **Фронт у кожному серці**, Політвидав України, 1966, 296 с. з іл.

КИСІЛЬ Ю. С.— Атеїстичне виховання на уроках історії в 5—6 класах. З досвіду роботи, вид-во «Радянська школа», К., 1966, 88 с.

КУВЕНЬОВА О. Ф. — **Громадський побут українського селянства**. Історико-етнографічний нарис, вид-во «Наукова думка», К., 1966, 135 с.

КУЛІНИЧ І. М.— Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (1949—1965), вид-во «Наукова думка», К., 1966, 103 с.

МАРКОВ П. Г.— **А. Я. Ефименко — історик України**, изд-во Киевского ун-та, К., 1966, 124 с. с илл.

МЕЛЬНИК С. К.— **Перемога радянської влади на Півдні України**. (Березень 1917 — березень 1918 рр.), вид-во Київського ун-ту, К., 1966, 190 с.

Міста-герої України. Збірник матеріалів, Політвидав України, К., 1966, 199 с. з іл.

Памятные места Донбасса, изд-во «Донбасс», Донецк, 1966, 225 с.

СТАРОЖИЛОВ М. В. — **Партизанське з'єднання С. А. Ковпака** (З історії створення), вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1966, 94 с.

У боротьбі за маси. Діяльність КПЗУ на Прикарпатті, Політвидав України, 1966, 160 с.

ЦЬОХ Й. Т.— **Комуністична преса Західної України** (Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ). 1919—1939 рр., вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1966, 269 с.

ШЕЙНИН Б. В **Объективе война**. Из блокнота военного фоторепортера, изд-во «Крым», Симферополь, 1966, 127 с. с илл.

До 50-річчя Великого Жовтня та встановлення Радянської влади на Україні, вид-во «Наукова думка», випускає колективну працю співробітників Інституту історії АН УРСР **«ЗАРУБІЖНІ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИ В РЯДАХ БОРЦІВ ЗА ВЛАДУ РАД НА УКРАЇНІ» (1917—1920 рр.)**.

В цій праці вперше в історичній науці дано узагальнюючий нарис участі трудящих зарубіжних країн у Жовтневій революції та громадянській війні на Україні.

Написана переважно на основі архівних матеріалів і тогочасної преси, книга розрахована на науковців, викладачів історії, студентів історичних факультетів, пропагандистів і взагалі всіх тих, хто цікавиться героїчним літописом Великого Жовтня.

Заявки на дану працю слід завчасно подати в обласні книготорги або в книжковий магазин видавництва «Наукова думка» (Київ 1, вул. Кірова, 4).

До
прохання
ший), на
25 стор.,
до друку

ся до всіх авторів з
х (обов'язково — пер-
ш, обсягом не більше
10 стор. Не прийняті

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2
ЛЮТИЙ
1967

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИЙ

(Виходить щомісяця)

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Г. Г. Письменний — Значення єдності народу й армії для зміцнення обороноздатності СРСР 3

До 50-річчя Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.

- І. М. Пушкарьова (Москва) — Передумови та історичний смисл Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. 14
І. Т. Щербина — Лютнева буржуазно-демократична революція на Україні 26
Л. Варгатюк (Кривий Ріг) — Більшовицькі організації України в Лютневій революції 34

ПОВІДОМЛЕННЯ

- П. Шевченко — Про суд історії 45
О. Джеджула — З історії українсько-чехословацьких економічних зв'язків у 1920—1922 рр. 55
М. Д. Рабинович (Москва) — Суспільно-політичні погляди Г. С. Винського 64

НА ДОПОМОГУ ВИВЧАЮЧИМ МАРКСИЗМ-ЛЕНІНІЗМ

- М. Г. Сирцов — Міжнародний революційний рух робітничого класу на сучасному етапі 72

ЗАМІТКИ

- В. Я. Новикова (Саратов) — Роль «Правди» у згуртуванні трудящих усіх національностей Росії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції (березень-червень 1917 р.) 80
С. В. Семчинський — Сторінка історії українсько-румунських культурних зв'язків 86
В. М. Кулаковський (с. Лишня Фастівського району Київської області) — Роль Києва в розгортанні гайдамацького руху в першій половині XVIII ст. 89
В. Ю. Чубенко (Саратов) — Астраханська громада українців у XVIII ст. 93

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- С. Я. Дем'янчук (с. Ярнуть Новоград-Волинського району) — Воєнно-патріотичне виховання старшокласників 95

Поради історикам-початківцям

- І. П. Крип'якевич (Львів) — Нарис методики історичних досліджень 100

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- М. Ю. Брайчевський — Кам'янець-Подільський — місто-музей 107

СПОГАДИ

- О. І. Селявкін (Москва) — Броньовий щит республіки Рад 116

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. М. Завалішина, М. О. Смешнов — Подвійна пастка (продовження) 118

НАШ КАЛЕНДАР

М. Я. Попов (*Бердянськ*) — Лейтенант П. П. Шмідт (До 100-річчя з дня народження) 123
 В. С. Петренко, Ж. П. Тимченко — Видатний історик і громадський діяч (До 70-річчя з дня народження Г. М. Панкратової) 126
 А. М. Катренко — Олександр Олександрович Русов (До 120-річчя з дня народження) 128
 О. С. Ровнер, Н. М. Шеліхова — Видатний бібліограф (До 70-річчя з дня народження Ф. П. Максименка) 132

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А. В. Санцевич — Українська радянська історіографія про післявоєнні зв'язки УРСР із зарубіжними країнами 134

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. П. Кожукало — В. В. Горак. Досвід мас — на службу комунізму 141
 С. І. Магазинер (*Ровно*), П. Г. Чухрій (*Одеса*) — С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на Півдні України 143
 П. М. Шморгун — М. Т. Сидорчук. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 — лютий 1917) 144
 М. Н. Лещенко — В. П. Крикунов. Крестьянское движение на Дону и Северном Кавказе в 60—70-х годах XIX века (очерки) 147
 В. В. Сухарев (*Харків*), Г. Й. Чернявський (*Харків*) — Історія південних і західних слов'ян 149

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

П. К. — Сесія українських і польських істориків 151
 О. І. Лугова — Засідання Наукової ради з проблеми «Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій» 153
 Ю. Ф. Корченко (*Москва*) — Історико-літературне об'єднання старих комуністів 154
 О. В. Маркевич (*Львів*) — Науково-теоретична конференція у Львові 155
 В. С. — Обговорення в Москві доповіді про М. І. Костомарова 156
 М. Ф. Дмитрієнко, Ж. П. Тимченко — Грузинські історики до 50-річчя Великого Жовтня 159

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

В. Г. Фоменко (*Запоріжжя*) — Про деякі неточності в окремих дослідженнях з історії Запорізького козацтва 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупадін
 Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Український історический журнал, № 2, 1967

Выходит ежемесячно

(На украинском языке)

Технічних редактор Л. Б. Молдаванська

Коректор О. М. Ставнійчук

БФ 01345. Зам. К-250. Тираж 7990. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушіз 10,0. Умовн. друк. аркушіз 14. Обліково-видавн. аркушіз 16,36. Здано до складання 27. XII. 1966 р. Підписано до друку 10. II. 1967 р.

Статті

Г. Г. ПИСЬМЕННИЙ

ЗНАЧЕННЯ ЄДНОСТІ НАРОДУ Й АРМІЇ ДЛЯ ЗМІЦНЕННЯ ОБОРОНОЗДАТНОСТІ СРСР

Радянській державі з самого початку її існування довелось захищатися від внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Її здатність оборонятися великою мірою залежала від бойової могутності радянських збройних сил, від переконаності бійців у правоті своєї справи. «Революційний характер армії,— указувалось у прийнятій VIII з'їздом РКП(б) програмі партії,— визначається, насамперед, характером того радянського режиму, який цю армію створює, який ставить їй мету і перетворює її, таким чином, у своє знаряддя. З другого боку, відповідність цього знаряддя до радянського режиму досягається класовим складом головної маси бійців, організацією комісарів і комуністичних осередків, нарешті, загальним партійним і радянським керівництвом життям і діяльністю армії»¹. Принцип єдності народу і армії знайшов втілення вже в одному з перших законодавчих актів Радянської влади — «Декларації прав трудящого й експлуатованого народу», в тексті затвердженої ВЦВК 22 квітня 1918 р. урочистої присяги, у виданій за ініціативою В. І. Леніна службовій «Книжці червоноармійця»². Народний характер Радянської Армії, її високі, благородні цілі були закріплені в усіх радянських конституціях.

Комуністична партія завжди розглядала єдність народу і армії як один з найважливіших факторів зміцнення обороноздатності країни. Програма партії 1919 р. вказувала на повну рівноправність і єдність інтересів робітників і солдатів, на необхідність зміцнювати у Радах «нерозривний зв'язок збройної сили з організаціями пролетаріату і напівпролетаріату». Програма передбачала широке навчання трудящих військової справи, встановлення найтісніших зв'язків військових частин з фабриками, заводами, профспілками, організаціями селянської бідноти³.

Керований Комуністичною партією радянський народ створював свою армію як армію нового типу, армію робітників і трудящих селян для захисту завоювань, здобутих ними в соціалістичній революції. Вже війна проти об'єднаних сил іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції в 1918—1920 рр. показала значення єдності народу і його армії як однієї з вирішальних умов перемоги Радянської держави. Як писав Володимир Ілліч, «...в даний час і сильні вороги визнають, що їхня армія розкладається, а наша будується. Тому що,

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1954, ч. I, стор. 408.

² Газ. «Красная звезда», 19 квітня 1956 р.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 388—390, 417.

вперше в історії, армія будується на близькості, на нерозривній близькості, можна сказати — на нерозривній злитності, Рад з армією. Ради об'єднують усіх трудящих і експлуатованих — і армія будується на началах соціалістичного захисту і свідомості»⁴. Червона Армія жила ідеями, надіями й інтересами свого народу, який всіляко підтримував її, давав їй своїх синів, забезпечував зброєю, продовольством, обмундируванням та всім необхідним для її високої боєздатності. Саме таке єднання народу та його збройних сил дало змогу у найкоротші строки створити масову Червону Армію, незважаючи на розпал громадянської війни. На 1 січня 1919 р. вона нараховувала 800 тис. бійців, а на 1 січня 1920 р. — уже 3 млн. 15—18% в ній склали робітники⁵, які, за словами В. І. Леніна, «...зуміли об'єднати селян, ... зуміли створити переможну армію»⁶.

Яскраві сторінки в історію єдності народу й армії вписали трудячі України. Лише для боротьби проти денікінщини робітники республіки направили на фронт близько 6 тис. чоловік⁷. Велику підтримку Червоній Армії надавали масові організації селянської бідноти — Комітети неможливих селян, які допомагали проводити мобілізацію та постачати військові частини продовольством та фуражем, збирали для бійців теплі речі, боролися з дезертирством. 2 жовтня 1920 р. до неможливих України звернувся В. І. Ленін із закликом посилити боротьбу проти Врангеля. «Хай усі комітети неможливих селян, — писав В. І. Ленін, — напружать, як тільки можна, свої сили, допоможуть Червоній Армії добити Врангеля. Хай ні один трудящий селянин не лишиться осторонь від робітничо-селянської справи, не залишиться бездіяльним або байдужим... Всі на допомогу Червоній Армії!»⁸. Робітники і трудячі селяни гаряче відгукнулися на заклик вождя революції.

Щоб дати більше продуктів Червоній Армії й робітничому класу, комнезами посилили боротьбу за виконання продрозкладки. Активно сприяли вони формуванню кінних загонів для Червоної Армії, розгорнувши масовий рух за надання допомоги Південному фронту під закликом: «Неможливі, на коня та на Врангеля!» Наприклад, тільки з 1 жовтня до 21 грудня 1920 р. до губвійськкомату Харківської губернії від неможливих з'явилося 1407 добровольців та надійшло 1480 вилучених у куркулів коней, 957 сідел, 698 рушниць, 332 шаблі, 24 револьвери⁹. Одеський і Тираспольський повіти відправили 2200 добровольців-неможливих¹⁰. У жовтні 1920 р. почав формуватися перший Київський добровольчий полк комнезамів, що незабаром нараховував 1773 бійців¹¹.

Під час громадянської війни зв'язки народу й армії проявлялися також у героїчній праці для потреб фронту, загальному обов'язковому військовому навчанні, масовому партизанському русі та повсюдному створенні загонів самозахисту. Вже в ті роки зародилося шефство промислових підприємств над військовими частинами. Радянські

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 47.

⁵ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 1, он. 1, спр. 118, арк. 71.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 218.

⁷ Н. І. Шпагин и И. П. Прусанов. Советская Армия — армия нового типа, М., 1957, стор. 80.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 277.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. «Центральний комітет неможливих селян», спр. 25, 1921 р., арк. 41.

¹⁰ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 1, стор. 86.

¹¹ Київський обласний державний архів, ф. «Губвоенкомат», 1921 р., евр. 172, арк. 15.

воїни з свого боку допомагали трудящим ліквідувати господарську розруху в 1920—1921 рр., створюючи трудові армії. Нерозривні зв'язки народу й армії забезпечили такий високий рівень обороноздатності Радянської країни, що вона змогла відбити всі замах імперіалістів чотирнадцяти держав і внутрішньої контрреволюції.

Після розгрому інтервентів і білогвардійщини радянський народ перейшов до мирного будівництва соціалізму. Але в умовах капіталістичного оточення завжди існувала загроза нової імперіалістичної агресії. Тому Комуністична партія закликала радянський народ посилювати революційну пильність, невтомно зміцнювати обороноздатність Країни Рад. Для цього необхідно було втілити в життя накреслені партією плани відбудови народного господарства, а згодом соціалістичної індустріалізації країни і колективізації села.

На базі індустріалізації радянський народ під керівництвом партії створив оборонну промисловість, що не поступалася военній промисловості розвинутих капіталістичних країн. Внаслідок виконання планів довоєнних п'ятирічок у СРСР з'явилась автомобільна, тракторна, танкова й авіаційна промисловість, причому темпи зростання валової продукції оборонної промисловості у роки другої і третьої п'ятирічок значно випереджали інші галузі народного господарства. Так, у роки третьої п'ятирічки щорічний приріст продукції всієї промисловості становив у середньому 13%, а оборонної — 39. На початок Великої Вітчизняної війни наша країна мала таку кількість оборонних підприємств, що дозволили розгорнути масове виробництво боєприпасів, озброєння та бойової техніки¹².

Єдність народу й армії проявлялась також у гарячій підтримці трудящими СРСР введення змішаної системи комплектування та бойового навчання Збройних Сил. Ця система, що сполучала кадрові й територіальні формування Червоної Армії, давала необхідну військову підготовку найбільшому числу трудящих з найменшим відривом їх від виробничої праці, підвищуючи тим самим обороноздатність країни при скороченому військовому бюджеті. Зміцненню зв'язків армії і народу служило шефство комсомолу над Військово-Морським * і Військово-Повітряним ** флотами СРСР. «Комсомольці і червонофлотці під одним прапором ідуть творити одну справу — будувати Радянську республіку і захищати її береги», — говорилося в зверненні V Всеросійського з'їзду комсомолу¹³. І комсомол дав флоту й авіації тисячі своїх вихованців — прекрасних радянських воїнів, командирів, політпрацівників.

Прагнення радянського народу зміцнити обороноздатність Батьківщини яскраво проявлялося в діяльності добровільних організацій трудящих. Чимало корисних справ було на рахунок створеного в 1927 р. Товариства сприяння обороні, авіації і хімії, що пропагувало серед населення военні знання та методи оборони, готувало з цивільної молоді кадри для армії. Лише в 1940 р. Тсоавіахім підготував 21 739 пілотів, 1844 авіамеханіків, 13 668 парашутистів і тисячі інших спеціалістів¹⁴. Товариство було однією з найбільш масових і популярних організацій на Україні. В грізний час війни десятки тисяч тсоавіахімівців героїчно захищали радянську Батьківщину від німецько-фашистських загарбників, показуючи високі взірці військової

¹² История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1962, стор. 523, 524.

* Встановлено V з'їздом РКСМ у жовтні 1922 р.

** Встановлено IX з'їздом ВЛКСМ у січні 1931 р.

¹³ ДОСААФ — Родине, М., 1957, стор. 22.

¹⁴ КПСС и строительство Советских Вооруженных Сил, М., 1965, стор. 211.

майстерності. З рядів Тсоавіахіму республіки вийшли тричі Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб, двічі Герої Радянського Союзу Дмитро Глінка, Олександр Молодчий та Анатолій Недбайло, Герої Радянського Союзу Борис Глінка, Людмила Павлюченко, Марія Долина та багато інших вірних синів і дочок українського народу. Комісар партизанського з'єднання С. А. Ковпака Герой Радянського Союзу генерал-майор Семен Васильович Руднев перед війною очолював Путивльську районну раду товариства.

Єдність народу й армії як невичерпне джерело оборонної могутності і всесвітньо-історичної перемоги Радянської держави з величезною силою розкрилася в тяжкий час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. На розбійницький напад гітлерівського фашизму трудящі СРСР відповіли всенародною Вітчизняною війною. Під керівництвом Комуністичної партії народ перетворив країну в бойовий табір, де були єдині фронт і тил. Законом життя кожного радянського громадянина став девіз: «Все для фронту, все для перемоги!»

Безмежну відданість Батьківщині демонстрував робітничий клас, забезпечуючи її Збройні Сили найновішою зброєю і військовою технікою. Завдяки його героїчній праці вже на кінець 1941 р. припинилось зменшення промислового виробництва, а незабаром Червона Армія почала одержувати зброї і техніки більше й кращої якості, ніж її мали німецько-фашистські війська. Всупереч економічним труднощам, що їх зазнавала країна, та величезним втратам на фронтах, Радянські Збройні Сили на початок останньої кампанії 1945 р. мали порівняно до осені 1942 р.: солдатів і офіцерів — більше ніж гітлерівці в 2 рази, танків і самохідних артилерійських установок — більше ніж у 3 рази, гармат і мінометів — майже в 4 рази, літаків — у 8 разів¹⁵. Незважаючи на втрати важливих сільськогосподарських районів і величезні труднощі, колгоспне селянство своєю самовідданою працею забезпечило безперебійне постачання армії і населення продовольством, а промисловість — сировиною.

Війна викликала нові форми єднання народу й армії, спрямовані на посилення опору ворогові. До них належить створення народного ополчення для допомоги діючій армії та винищувальних батальйонів і груп сприяння для боротьби з ворожими парашутистами, шпигунами та диверсантами. Лише до Московського народного ополчення добровільно вступило 200 тис. москвичів. За короткий час було сформовано 10 дивізій Ленінградського народного ополчення, загальною кількістю 160 тис. чоловік — робітників, службовців, письменників, художників, професорів, викладачів, студентів — усіх, хто міг носити зброю¹⁶.

Вже з перших днів війни розгорнулося будівництво оборонних споруд і рубежів для Червоної Армії. На підступах до Москви у цих роботах брало участь 165 тис. трудящих Московської області¹⁷ та понад 500 тис. жителів столиці, в основному жінки¹⁸. За приблизними підрахунками, тільки в десяти областях України в 1941 р. захисні рубежі споруджували понад 2 млн. чоловік¹⁹.

Полум'яний патріотизм радянських людей, їх прагнення якомога

¹⁵ Великая Отечественная война Советского Союза. Краткая история, М., 1965, стор. 569.

¹⁶ И. М. Шляпин, М. А. Шварев и И. Я. Фомиченко. Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны, М., 1958, стор. 90, 87.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, од. зб. 1754, арк. 84.

¹⁸ И. М. Шляпин, М. А. Шварев и И. Я. Фомиченко. Назв. праця, стор. 90.

¹⁹ «Український історичний журнал», 1966, № 2, стор. 72.

більше допомогти Червоній Армії, швидше розгромити ворога проявились також у всенародному русі за створення оборонного фонду країни. Трудящі міст і сіл Союзу здавали свої заощадження, облигації державних позик, теплі речі. На початок 1942 р. до Державного банку було внесено близько 11 кг платини, 85 кг золота, 6 700 кг срібла та багато інших цінностей. За 4 роки війни добровільні внески населення на воєнні потреби склали 94,5 млрд. крб. На кошти трудящих створювались повітряні ескадрильї, танкові колони, артилерійські батареї і т. д. Трудящі Уралу, наприклад, побудували танковий корпус, забезпечивши його бойовими машинами, боеприпасами та обмундируванням²⁰. Колгоспники артілі «Червона наука» Верхньо-Теплівського району Луганської області придбали 6 бойових літаків для Сталінградського фронту. Після визволення України трудящі республіки внесли до фонду оборони 859 млн. крб. грішми, крім того, тільки в 1944 р.—33 млн. пудів хліба, багато картоплі та інших продуктів²¹.

Важливим внеском в історичну перемогу нашого народу та його збройних сил була боротьба мільйонів радянських патріотів у ворожому тилу. Такої єдності народу й армії, що виявилася в роки Великої Вітчизняної війни, історія ще не знала. Понад мільйон озброєних партизанів діяли на тимчасово окупованій ворогом території. З середини 1942 р. для боротьби з партизанами відтягувалось майже 10% німецько-фашистських сухопутних військ²². Могутні удари Червоної Армії з фронту підтримувались бойовими діями партизанів і підпільників у тилу ворога.

Про масовий героїзм радянських воїнів на фронті, трудівників промисловості, транспорту, сільського господарства та працівників науки в тилу красномовно свідчить нагородження їх орденами і медалями. Всього за час війни відбулося 5300 тис. нагород воїнів орденами і 7580 тис. медалями. 11 525 воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Понад 16 млн. трудівників тилу були нагороджені медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»²³.

Досвід громадянської і Великої Вітчизняної воєн, в яких зустрічали зброю армії протилежних суспільно-політичних систем — капіталістичної і соціалістичної,— переконливо свідчить, що перемагають збройні сили, нерозривно зв'язані з своїм народом і забезпечені його безмежною підтримкою. В цьому всесвітньо-історичне значення єдності радянського народу та його овіяних славою перемог Збройних Сил.

У післявоєнні роки значення єдності народу й армії як фактора зміцнення обороноздатності СРСР ще більше зросло. Це зумовлено рядом причин, серед яких найважливішими є:

1. Вихід соціалізму за межі однієї країни й утворення світової системи соціалізму. За цих умов «...патріотизм громадян соціалістичного суспільства втілюється у відданості і вірності своїй Батьківщині, всій співдружності соціалістичних країн»²⁴. Великий радянський народ та його збройні сили разом з народами й арміями інших соці-

²⁰ Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны, М., 1960, стор. 204.

²¹ Е. В. Сафонова і М. З. Данилюк. Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні, К., 1958, стор. 91, 92.

²² Великая Отечественная война Советского Союза, стор. 584.

²³ Там же, стор. 572, 562.

²⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 105.

лістичних країн покликані забезпечувати надійний захист і безпеку всього соціалістичного табору.

2. Складна й напружена міжнародна обстановка, викликана посиленням агресивності імперіалізму. За таких умов «ми ніколи не повинні забувати про можливість грядущих випробувань, які знову можуть лягти на плечі радянського народу»²⁵. І чим міцніша ідейно-політична єдність радянського суспільства, його згуртованість навколо Комуністичної партії, тим щільнішими будуть зв'язки між воїнами і всіма трудящими, тим легше буде Вітчизні перенести можливу нову війну.

3. Характер можливої термоядерної війни, в якій не може бути межі між фронтом і тилом. Загроза такої війни, що її можуть розв'язати імперіалісти, та раптового ядерного нападу вимагає підвищення відповідальності не тільки Збройних Сил, але й усіх організацій і колективів трудящих, кожної радянської людини за зміцнення обороноздатності Вітчизни.

Процес зміцнення єдності народу і армії — не стихійний. Це досягається активною організаторською та ідейно-політичною роботою Комуністичної партії серед трудящих мас. Ленінські ідеї єдності народу і армії в соціалістичній державі знайшли відбиток, конкретизацію та розвиток у рішеннях і матеріалах з'їздів КПРС.

У післявоєнні роки ця єдність виявляється насамперед у турботі партії і всього народу про оснащення армії і флоту найдосконалішою технікою та озброєнням. Зважаючи на загострення міжнародної напруженості, ХХІІІ з'їзд КПРС передбачив дальший розвиток оборонної промисловості, вдосконалення ракетно-ядерної зброї та всіх інших видів техніки. Борючись за перетворення в життя накреслених партією планів розвитку народного господарства, радянські люди своєю працею зміцнюють обороноздатність країни. В першому році нової п'ятирічки, — говорив на зустрічі з воїнами делегат ХХІІІ з'їзду КПРС, колишній військовий моряк, нині сталевар заводу «Амур-сталь» В. Н. Ощепков, — бригади, що обслуговують нашу піч, дадуть країні чверть мільйона тонн сталі... Сталь — це нові верстати і машини для того, щоб багатішою стала Вітчизна. Але сталь наших заводів — це і нові танки, кораблі та літаки, щоб надійно охороняти Батьківщину»²⁶.

У дальшому зміцненні могутності країни партія надає великого значення патріотичному вихованню воїнів і всієї радянської молоді. «Необхідно й надалі, — говориться в резолюції ХХІІІ з'їзду КПРС, — виховувати у юнаків та дівчат високу ідейну переконаність і відданість справі партії, любов до соціалістичної Батьківщини, готовність до захисту її»²⁷. В наш час форми військово-патріотичного виховання надзвичайно різноманітні. Це шкільні оборонні гуртки та загони юних друзів армії, авіації, флоту, прикордонників; відповідні клуби на підприємствах, у колгоспах, учбових закладах та при райкомах комсомолу; музеї, кімнати та кутки бойової слави; воєнізовані гри та походи по місцях бойової слави; університети й лекторії майбутнього воїна; дні призовника та багато ін. Все це формує в молоді любов до Радянської Вітчизни, безмежну відданість високим ідеалам комунізму, відповідальність за долю народу і держави, ненависть до імперіалістичних агресорів.

Чималий досвід такої роботи з молоддю набули партійні та ком-

²⁵ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 72.

²⁶ Газ. «Красная звезда», 31 березня 1966 р.

²⁷ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, стор. 183.

сомольські організації України. В 1965/66 році у походах по місцях бойової слави брало участь понад 43 тис. загонів і груп, або 2430 тис. юнаків та дівчат. За рік знайдено 16 тис. раніш невідомих героїв, створено 2329 пам'яток, обелісків і меморіальних дошок, організовано понад 10 тис. музеїв, кімнат і кутків бойової слави²⁸.

Міністр оборони СРСР Маршал Радянського Союзу Р. Я. Малиновський у виступі на ХХІІІ з'їзді КПРС підкреслив, що «інтереси зміцнення обороноздатності країни вимагають постійної уваги до військово-патріотичного виховання радянських людей, особливо молоді, широкого поширення військових знань серед населення країни і залучення його до активної участі в удосконаленні всієї системи цивільної оборони»²⁹.

Основним завданням цивільної оборони є «загальне обов'язкове навчання населення засобом захисту від ядерної, хімічної і бактеріологічної зброї»³⁰. ЦК КПРС визнав, що цією справою мають постійно займатися партія, вся радянська громадськість³¹. Нині у всіх містах і селах створено органи цивільної оборони, яким допомагають демобілізовані воїни, а також військовослужбовці.

Про єдність народу й армії яскраво свідчать дедалі міцніючі зв'язки місцевих партійних організацій, колективів підприємств, колгоспів, радгоспів, учбових закладів та установ з радянськими воїнами та партійними організаціями армії і флоту. Партійні органи систематично обговорюють на своїх засіданнях питання партійно-політичної роботи у військах, заходи по розширенню зв'язків між військовими частинами й колективами трудящих. Керівники військових політорганів беруть активну участь у роботі місцевих партійних комітетів. У Київському військовому окрузі, наприклад, багато воїнів-комуністів обрані членами районних, міських, обласних комітетів КП України³². Серед делегатів ХХІІІ з'їзду КПРС було 352 військовослужбовці — від прославлених воєначальників до представників молодого покоління воїнів³³. На ХХІІІ з'їзді Комуністичної партії України серед 1635 делегатів було 125 військовослужбовців³⁴. Чимало керівників місцевих партійних та радянських органів беруть активну участь у роботі армійських і флотських партійних конференцій і активів. У роботі, наприклад, ХХІІІ окружної партійної конференції Київського військового округу (січень 1966 р.) взяли участь кандидат у члени Президії ЦК КПРС, голова Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицький, голова Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченко, представники обласних комітетів КП України. З промовою виступив член Президії ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест³⁵.

Добра традиція встановилася в Луганську, де періодично проводяться спільні вечори відпочинку військовослужбовців і трудящих. Один з таких вечорів восени 1965 р. відкрив секретар обкому партії Ю. Ф. Пономаренко. Член ЦК КПРС, перший секретар обкому партії В. В. Шевченко розповів про роботу вересневого (1965 р.) Плену-

²⁸ Газ. «Правда України», 8 і 9 вересня 1966 р.

²⁹ Газ. «Правда», 3 квітня 1966 р.

³⁰ Журн. «Военные знания», 1966, № 10, стор. 2.

³¹ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, стор. 72.

³² Газ. «Ленинское знамя» (газета Київського військового округу), 18 березня 1966 р.

³³ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, стор. 103.

³⁴ Газ. «Ленинское знамя», 18 березня 1966 р.

³⁵ Газ. «Ленинское знамя», 27 і 28 січня 1966 р.

му ЦК КПРС, про боротьбу трудящих області за перетворення у життя його рішень. Значну частину свого виступу він присвятив воїнам Радянської Армії. Присутні на вечорі дізналися про мужність радянських воїнів-саперів, які лише в 1965 р. знешкодили на території області понад 16 тис. вибухонебезпечних предметів, залишених з часів Великої Вітчизняної війни, про героїзм сержантів Г. А. Сопільняка, Г. С. Парфенова і рядових В. С. Карпавічуса та В. Н. Ялі, які, ризикуючи своїм життям, допомогли населенню боротися з повинню, про міцніючі зв'язки воїнів гарнізону з колгоспами, радгоспами, промисловими підприємствами та установами міста й області. На вечорі були організовані консультації з питань розвитку науки, техніки, культури. Зустріч закінчилась великим концертом майстрів мистецтв Луганська³⁶.

Робота по дальшому зміцненню єдності особового складу Збройних Сил і народу проводиться через партійні організації, Ради депутатів трудящих, профспілки, комсомол, товариство ДТСААФ тощо. XXIII з'їзд КПРС поставив завдання «посилювати шефські зв'язки колективів підприємств, учбових закладів, колгоспів і радгоспів з військовими частинами та підрозділами, більше піклуватися про солдатів, офіцерів Радянської Армії та їх сім'ї»³⁷.

Цікавий і повчальний досвід Н-ської військової частини по зміцненню зв'язків з шефами — заводськими колективами. Перед воїнами виступали заводські економісти Прокоф'єв і Мельничук, які докладно розповіли, як на їх підприємствах згідно з рішеннями вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС підвищуватимуться ефективність праці, матеріально стимулюватимуться робітники та інженерно-технічний склад. Глибше вивчити рішення Пленуму воїнам допомогло відвідання підприємств. На одному з заводів колишній солдат Н. Складенко розповів, як повернувся після демобілізації на своє підприємство і освоїв спеціальність токаря, тепер перевиконує норми. «Армійська школа, хлопці, мені добре допомогла», — сказав він на закінчення. Воїни уважно спостерігали працю робітників, цікавились роботою заводського транспорту, підвищенням якості продукції, заощадженням матеріалів³⁸.

Разом з усім народом радянські воїни беруть активну участь у вирішенні найрізноманітніших завдань господарського і культурного будівництва країни. 10 760 воїнів армії і флоту обрані депутатами Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних і автономних республік, місцевих Рад депутатів трудящих³⁹. Лише в Київському військовому окрузі сотні військовослужбовців виконують почесні обов'язки депутатів місцевих Рад⁴⁰.

Ради депутатів трудящих ретельно проводять у життя закони Радянської держави, що стосуються прав і пільг військовослужбовців та їх сімей, піклуються про інвалідів громадянської та Великої Вітчизняної воєн, допомагають воїнам у працевлаштуванні, забезпеченні житлом, навчанні, відпочинку, лікуванні та ін. У Києві, наприклад, в 1961 р. було працевлаштовано понад 2,5 тис. демобілізованих воїнів та забезпечено житлом майже 1,5 тис. сімей демобілізованих офіцерів⁴¹. Всі демобілізовані офіцери, що прибули того ж року у Львів-

³⁶ Газ. «Ленинское знамя», 4 листопада 1965 р.

³⁷ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 72.

³⁸ Газ. «Ленинское знамя», 18 листопада 1965 р.

³⁹ Газ. «Известия», 16 листопада 1965 р.

⁴⁰ Газ. «Ленинское знамя», 18 березня 1966 р.

⁴¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 358, арк. 11.

ську область, також були забезпечені роботою. У Львові виділили 322 квартири військовослужбовцям, що приїхали туди на постійне проживання⁴².

З воїнами армії та флоту часто зустрічаються депутати Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних республік та місцевих Рад, Герої Соціалістичної Праці, передовики підприємств. Давня й міцна дружба зв'язує два колективи — Харківського електромеханічного заводу і військового авіаційно-технічного училища, — які жваво цікавляться успіхами один одного. На зустрічі, що відбулась навесні 1966 р., виступили начальник училища і директор заводу. Вони розповіли про успіхи, яких досягли майбутні офіцери та їх шефи напередодні XXIII з'їзду КПРС. Відмінники навчання та передовики виробництва були нагороджені цінними подарунками. Зустріч закінчилась великим концертом ансамблю пісні і танцю училища⁴³.

Зміцненню обороноздатності СРСР служать і зв'язки трудящих міст і сіл з тими військовими частинами, що брали участь у їх визволенні від німецько-фашистських окупантів. Напередодні 40-річчя Радянської Армії трудящі Криворіжжя доповідали воїнам про успішне виконання завдань другого року шостої п'ятирічки, про свої надпланові зобов'язання та висловлювали певність у тому, що бійці надалі вдосконалюватимуть свою бойову майстерність⁴⁴.

У справі єднання народу й армії важлива роль належить товариству «Знання». В Українському республіканському товаристві та його обласних організаціях працюють секції воєнних наук і військово-патріотичного виховання. Вони проводять цикли лекцій, вечори бойової слави, літературні зустрічі, усні журнали та інші масові заходи. Дуже багато зробили вони до 20-річчя перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. У Вінницькій області, наприклад, лише протягом лютого—березня 1965 р. проведено 1120 лекцій та зустрічей з ветеранами війни, у Волинській — 900, Дніпропетровській — 1000, Одеській — понад 600. Активіст Івано-Франківської організації товариства Б. Н. Лизак прочитав близько 40 лекцій про безсмертний подвиг захисників Батьківщини на матеріалах Н-ської орденоносної гвардійської частини. В роки війни 41 воїн цієї частини здобув звання Героя Радянського Союзу. Спільно з Київським окружним будинком офіцерів Київська міська організація товариства щодня організувала десятки лекцій, присвячених 20-річчю перемоги, проводила бесіди, тематичні вечори, зустрічі з Героями Радянського Союзу, ветеранами Радянської Армії, командирами частин, що брали участь у визволенні Києва від фашистських загарбників. На одну з таких зустрічей, що відбулась 11 квітня 1965 р., прибуло 70 Героїв Радянського Союзу. Молодь гаряче вітала їх і почесного гостя — тричі Героя Радянського Союзу О. І. Покришкіна, який розповів про бойові традиції Радянської Армії⁴⁵. Всього в 1965 р. лектори Українського товариства «Знання» прочитали для трудящих 136,5 тис. лекцій на військово-патріотичні теми. Важливо відмітити, що в складі членів товариства на Україні на 1 січня 1965 р. налічувалося понад 3 тис. військовослужбовців⁴⁶.

⁴² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1618, арк. 733.

⁴³ Газ. «Ленинское знамя», 13 березня 1966 р.

⁴⁴ Центральний музей Збройних Сил СРСР в Москві, документальний фонд. 4/28327.

⁴⁵ Поточний архів товариства «Знання» УРСР, 1965 р., «Листування з ЦК КПУ», арк. 6, 9, 10.

⁴⁶ Статистический отчет о лекционной деятельности общества «Знание» УССР за 1965 г., К., 1966, стор. 7, 32.

Неоціненною є шефська робота у військових частинах працівників науки та культури. Провідна роль у пропаганді серед воїнів досягнень радянської науки належить ученим Академії наук УРСР. Доброю традицією стали щорічні осінні декади науки і техніки, що проводяться у військах, дислокованих на території республіки. Лише в Києві у 1965 р. перед воїнами виступали близько 100 учених. У шефській роботі найактивнішу участь беруть провідні вчені України: президент Академії наук академік Б. Є. Патон, віце-президенти академіки О. Ф. Макаренченко, В. М. Глушков, академіки К. К. Хренов, К. Ф. Стародубов, З. І. Некрасов, І. М. Федорченко, М. М. Сиротинін, М. М. Доброхотов, а також члени-кореспонденти, доктори та кандидати наук⁴⁷. Нещодавно віце-президент Академії наук УРСР академік І. К. Білодід побував у Н-ській частині, в рядах якої він воював у роки Великої Вітчизняної війни. Академік розповів про досягнення сучасної науки, познайомився з життям, бойовим навчанням і побутом нинішнього покоління воїнів. У книзі відзвівів він залишив такий запис: «Мені дорогий бойовий шлях рідної частини, її традиції й престиж. Я не забуду її ніколи. Бажаю своїм спадкоємцям — солдатам і офіцерам — і далі множити славні бойові традиції, бути в любий час готовими до захисту Батьківщини — нашого великого Радянського Союзу»⁴⁸.

Працівники науки і культури, творчі спілки України тільки за 1965 р. організували майже 60 тис. вистав, концертів, творчих звітів, тематичних вечорів, лекцій, екскурсій, телевізійних та радіопередач та інших культурно-шефських заходів для воїнів армії і флоту. Крім того, на шефській основі у військових частинах працював 41 університет культури, 105 солдатських і матроських лекторіїв, 10 студій образотворчого мистецтва, 20 любительських кіностудій та 24 літературних об'єднання і групи. В свою чергу воїни провели для працівників культури більше 2,5 тис. військово-масових заходів⁴⁹. Все це свідчить про високий культурно-освітній рівень радянських воїнів, про їх нерозривну єдність із своїм народом. Шефські зв'язки збагачують ідейно й інтелектуально воїнів і всіх трудящих, допомагають їм глибше усвідомити свій патріотичний обов'язок по захисту соціалістичної Батьківщини від імперіалістичних агресорів. «Всебічне розширення і зміцнення зв'язків армійських і флотських парторганізацій, політорганів, військових рад з місцевими партійними, радянськими, профспілковими організаціями, — заявив міністр оборони СРСР Р. Я. Малиновський на ХХІІІ з'їзді КПРС, — ми розглядаємо як одну з головних умов підвищення боездатності Збройних Сил»⁵⁰.

У зміцненні єдності народу і армії важлива роль належить ДТСААФ. На V Всесоюзному з'їзді ДТСААФ СРСР (травень 1962 р.) зазначалося, що за минулі після попереднього з'їзду чотири роки кількість членів товариства збільшилася в півтора рази. Працює величезна армія активістів — 8 млн. чоловік. За той же час виучено 5 млн. водіїв машин, радіоспеціалістів, механізаторів сільського господарства. Розгорнуто навчання спеціалістів нових профілів — авіаційних штурманів, водолазів, електриків, мотористів, майстрів по експлуатації і ремонту телеапаратури і т. п.⁵¹ Мільйони спортсменів брали

⁴⁷ Поточний архів Комісії УРСР по культурному шефству над Збройними Силами. Звіт про культурно-шефські заходи в 1965 р., арк. 3.

⁴⁸ Газ. «Красная звезда», 26 жовтня 1966 р.

⁴⁹ Поточний архів Комісії УРСР по культурному шефству над Збройними Силами. Зведений звіт за 1965 р., арк. 1, 2.

⁵⁰ Газ. «Правда», 3 квітня 1966 р.

⁵¹ Газ. «Красная звезда», 23 травня 1962 р.

участь у III Всесоюзній спартакіаді з військово-прикладних і технічних видів спорту (1965 р.). Порівняно до 1963 р. кількість учасників змагань з технічних видів спорту збільшилась на 5 млн. чоловік⁵².

Душею й основною силою ДТСААФ є Ленінський комсомол. На Україні, наприклад, у 1963 р. 80% комсомольців були членами товариства. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у прийнятій в травні 1966 р. постанові «Про стан та заходи покращання роботи Добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ СРСР)» визначили його головним завданням активне сприяння зміцненню обороноздатності країни, звертаючи особливу увагу на підготовку молоді до військової служби, широке залучення її до вивчення основ військової справи і занять військово-технічними видами спорту⁵³.

Збройні Сили — добра життєва школа для молоді, де вона політично загартовується, набуває глибоких військово-технічних знань, здобуває спеціальність. На ударні будови країни виїжджають сотні тисяч демобілізованих воїнів — добре підготовлених електриків, шоферів, механізаторів⁵⁴. У свою чергу організації трудящих піклуються про те, щоб армія поповнювалась підготовленою до військової служби молоддю. В 1965 р. понад 70% призовників мали, крім загальноосвітньої підготовки, певну технічну спеціальність, 69% — спортивні розряди, 98% — значки ГПО. Серед них було більш як 80% комсомольців⁵⁵.

Виховання радянських людей у дусі постійної готовності до захисту соціалістичної Вітчизни, любові до своєї армії, неослабна увага до дальшого зміцнення єдності народу й армії як однієї з вирішальних умов підвищення обороноздатності Радянського Союзу були й залишаються програмним завданням партії. Досвід діяльності КПРС у цій справі успішно використовується братніми партіями і народами інших соціалістичних країн.

⁵² Газ. «Красная звезда», 4 травня 1965 р.

⁵³ Газ. «Красная звезда», 20 травня 1966 р.

⁵⁴ Газ. «Красная звезда», 21 травня 1966 р.

⁵⁵ Газ. «Правда», 3 квітня 1966 р.

До 50-річчя Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.

І. М. ПУШКАРЬОВА

ПЕРЕДУМОВИ ТА ІСТОРИЧНИЙ СМІСЛ ЛЮТНЕВОЇ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

П'ятдесят років тому в Росії сталася перша народна переможна революція епохи імперіалізму, що збагатила своїм досвідом міжнародний робітничий рух. Це була перемога героїчного російського пролетаріату, який виступив в авангарді загальнодемократичної боротьби народних мас. «Російським робітникам випала на долю честь і щастя *першим* почати революцію, тобто велику, єдино законну і справедливу, війну пригноблених проти гнобителів»¹,— писав В. І. Ленін, підкресливши тим самим, що російський пролетаріат перший зумів утілити в життя лозунг більшовиків про перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

Царська монархія, що трималася протягом сторіч, в результаті Лютневої революції 1917 р. розвалилася за кілька днів.

Буржуазно-демократична революція в Росії була закономірним результатом соціально-економічного й політичного розвитку країни. Цій революції належало передусім розв'язати завдання, що їх у країнах Заходу вже було реалізовано в ході буржуазних революцій. Основне завдання полягало у поваленні самодержавства і встановленні демократичної республіки, у повній ліквідації напівфеодального землеволодіння, що було основою всіх пережитків кріпосництва в країні. Революція повинна була також здійснити 8-годинний робочий день, дати пригнобленим народностям рівноправність і забезпечити їх право на національне самовизначення й незалежність.

Народна революція назрівала за умов, коли непримиренні суперечності між самодержавно-поліцейським ладом та потребами суспільного розвитку поглиблювалися вступом світового капіталізму, зокрема російського, в імперіалістичну стадію. Капіталізм дедалі більше перетворювався в гальмо суспільного розвитку, приносячи новий гніт робітничому класу. Система закабалення сотень мільйонів людей купкою імперіалістичних держав відродила рабство у новій, колоніальній формі. Ця обставина вела до нової розстановки революційних сил і на світовій арені, і в політичному розвитку Росії.

У той час, як політична влада в Росії була в руках напівфеодального дворянства, буржуазія укріплювала своє місце в економіці країни. За умов загострених класових суперечностей самодержавство не могло зберегти політичну владу, управляти країною без союзу з буржуазією. І воно йшло на цей союз, боючись випустити стерно влади.

Ліберальна російська буржуазія прагнула до поділу політичної влади, але в умовах наростання революційного руху вона не йшла на рішучі кроки, оскільки пролетаріату вона боялася більше, ніж самодержавства.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 323.

Робітничий клас — єдиний до кінця революційний клас капіталістичного суспільства — почав грати роль тієї сили, яка визначала смисл і напрям суспільного розвитку епохи.

Об'єктивні умови цього розвитку й боротьби робітничого класу вимагали від пролетарського авангарду оновлених форм і методів класової боротьби. На початку ХХ ст. ідеологи заражених опортунізмом і реформізмом соціал-демократичних партій Заходу не враховували нової обстановки, а тому не змогли стати послідовними керівниками пролетарського руху. Тільки марксиста Росії, очолені Леніним, відповіли на питання, поставлені світовим історичним розвитком, і створили пролетарську партію високої організованості й дисципліни, партію, здатну стати натхненником і керівником мас у революційній боротьбі за знищення не тільки самодержавства, але і будь-якої експлуатації людини людиною.

На основі глибокого наукового аналізу пореформеної економіки й соціальних процесів, В. І. Ленін зробив один з найважливіших висновків про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції в Росії, довівши, що тільки робітничий клас, посідаючи особливе місце в суспільному виробництві й політичному житті країни, здатний забезпечити вирішальну перемогу народу над царизмом, здатний вести всіх трудящих міста і села до завоювань свободи й соціалізму. Пролетарська партія російського робітничого класу розгорнула боротьбу за підготовку й проведення буржуазно-демократичної революції. Центр світового революційного руху перемістився в Росію, що було зумовлено розвитком соціалістичної ідеології та діяльністю тут пролетарської партії на чолі з В. І. Леніним.

Участь у буржуазно-демократичній революції робітничого класу змінювала характер російської революції, що була буржуазно-демократичною за своїми завданнями, а за засобами боротьби, головним з яких став страйк,— пролетарською. Провідна роль пролетарських мас пов'язувала буржуазно-демократичну революцію з майбутньою соціалістичною.

У ході революційної боротьби робітничий клас спирався на мільйонні маси селянства, що піднімалося проти поміщицького й поліцейського гніту. Оскільки знищення поміщицького землеволодіння було неможливе без усунення його оплоту — реакційної центральної влади, селянство стало справжнім і досить могутнім союзником пролетаріату.

Відмінність російської буржуазно-демократичної революції від буржуазних революцій західноєвропейських країн полягала і в тому, що ті революції обмежувались країнами-метрополіями. Національно-визвольний рух у їхніх колоніальних володіннях, розташованих до того ж за десятки тисяч кілометрів, на інших континентах, у той час не включалися в загальний розрахунок революційних сил. У Росії колонії й окраїни з напівколоніальною залежністю були безпосереднім продовженням метрополії. З розвитком капіталістичних відносин складалася економічна спільність центра й окраїн. Наростання революційних подій у країні виявлялося в піднесенні національно-визвольного руху проти феодалізму й імперіалізму, і в цьому відношенні буржуазно-демократичні революції в Росії певною мірою були передвісниками національно-визвольних революцій у колоніальних і залежних країнах.

Отже у Росії склались об'єктивні передумови буржуазно-демократичної революції нового типу, що нею і стала Лютнева революція 1917 р. Цей тип характеризувався, по-перше, тим, що на політичній

арені Росії боролися три політичні сили, «три головні табори: урядовий, ліберальний і робітнича демократія, як центр притягання всієї взагалі демократії»².

По-друге, тим, що в революційному таборі перепліталися й склали величезну силу робітничий страйковий рух, селянська аграрна революція та національно-визвольний рух на окраїнах Росії. По-третє, тим, що гегемоном революції став робітничий клас на чолі з лєнінською більшовицькою партією нового типу, яка вказувала трудящим ясний і певний шлях боротьби, шлях революційного повалення самодержавства, оновлення усього суспільно-політичного ладу країни для безпосереднього переходу до соціалістичної революції, проголошення диктатури пролетаріату й побудови соціалістичного суспільства. В історії міжнародного руху пролетаріат уперше вступав у революцію, очолений марксистською партією, що протистояла як ліберально-буржуазним, так і дрібнобуржуазним партіям та напрямам, схильним до опортуністичних коливань і реформізму.

Перша російська революція 1905—1907 рр.— «генеральна репетиція» лютого 1917 р.— не розв'язала згаданих завдань буржуазно-демократичної революції. Щоправда, прагнучи відвернути наростання нового революційного вибуху, царизм пішов на скасування селянського надільного землеволодіння, зробивши тим самим ще один крок по пруському шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві. Було створено Державну думу, що політично оформила союз поміщиків з верхівкою імперіалістичної буржуазії. Та незважаючи на це, економічні й соціальні суперечності за умов дальшого розвитку капіталізму й імперіалізму загострювалися далі.

В. І. Ленін, пояснюючи швидко перемогу другої буржуазно-демократичної революції в Росії (швидкою в значенні завершення її початкового етапу — повалення самодержавства й виникнення двовладдя), так писав про величезні класові битви, що передували Лютому 1917 р.: «Без революції 1905—1907 років, без контрреволюції 1907—1914 років неможливе було б таке точне «самовизначення» всіх класів російського народу і народів, що населяють Росію, визначення ставлення цих класів один до одного і до царської монархії, яке проявило себе за 8 днів лютого-березневої революції 1917 року. Ця восьмиденна революція була, якщо дозволено так метафорично висловитись, «розіграна» начебто після десятка головних і другорядних репетицій; «актори» знали один одного, свої ролі, свої місця, свою обстановку вздовж і впоперек, наскрізь, до всякого скільки-небудь значного відтинку політичних напрямів і способів дії»³. Після 1905 р., коли народна революція надто розхитала царський трон, питання про крах самодержавства стало справою часу.

Між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії минуло тільки 12 років. Розвиток революційних подій прискорив світова війна, що стала одним з особливо крутих поворотів ходу всесвітньої історії, на якому «віз залитої кров'ю і брудом романовської монархії міг перекинутись *відразу*»⁴. У сучасній західній реакційній буржуазній історіографії є тенденції зобразити першу світову війну не прискорювачем, а первопричиною Лютневої революції 1917 р. і тим підкреслити випадковий характер останньої. Це абсолютно не вірно. До сказаного про закономірності розвитку буржуазно-демокра-

² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 428.

³ Там же, Твори, т. 23, стор. 276.

⁴ Там же.

тичної революції в Росії слід додати, що перша світова війна й участь у ній Росії в свою чергу також стали закономірним результатом розвитку капіталізму в його імперіалістичній стадії.

Розв'язана в інтересах монополістичної буржуазії, ця війна була антинародною, захватницькою, грабіжницькою, несправедливою. Всі політичні буржуазні й дрібнобуржуазні партії в Росії скотилися одразу ж після оголошення війни на позиції соціал-шовінізму, демонструючи єднання з поміщицько-буржуазною Росією й самодержавною владою. Лозунг «захист вітчизни» скоро підтримали і російські меншовики на чолі з Г. В. Плехановим.

Тільки більшовицька партія під проводом В. І. Леніна розгорнула одразу ж після вступу Росії в світову війну широку агітаційну діяльність за здійснення центрального тактичного лозунга більшовиків — перетворення імперіалістичної війни у громадянську, що було дальшим розвитком і конкретизацією ідей Базельського маніфесту.

В. І. Ленін ніколи не ставив проблему революції тільки в залежності од війни. Проте, піддавши глибокому аналізу тодішню обстановку у країнах, що воювали, він прийшов до незаперечного висновку, що війна наблизить революцію. Інший тактичний лозунг більшовиків — поразка своїх урядів у грабіжницькій війні — був спрямований на перетворення її у війну громадянську, на перемогу революції.

Перша світова війна, випробовуючи міцність воєнно-економічного потенціалу держав, що воювали, породила соціально-економічні, політичні, національні кризи небаченої сили. Росія виявилася найслабшою ланкою у системі імперіалізму, і тому тут ці кризи набули найбільшої сили, виявивши себе уже на кінець першого року війни.

Війна ще більше розмила соціально-економічну опору царизму — поміщицьке землеволодіння, виявивши кріпосницько-кабальну організацію поміщицьких маєтків, слабкість їх матеріально-технічної бази, залежність від селянського господарства з його відсталою технікою, підприємницьку неміч і паразитизм поміщиків. Виробничі можливості селянської буржуазії — куркульства — виявилися неспроможними забезпечити попит на сільськогосподарські продукти. Причиною цього був низький рівень виробництва придушеного напівкріпосницьким гнітом бідняцько-середняцького господарства, що відзначалося низькою товарністю.

Приховання хліба поміщиками й куркулями в роки війни, натуралізація бідняцько-середняцького господарства, розрив у цінах на продукти сільського господарства й промисловості потягли за собою зменшення кількості продовольчих товарів на вільному ринку при зростанні на них попиту.

Продовольчі труднощі, що переросли в гостру продовольчу кризу наприкінці 1916 — початку 1917 рр., викликані були не стільки абсолютною нестачею продовольства, скільки нездатністю царського уряду організувати постачання країни й армії при загальній дезорганізації господарства, розладі транспорту, корисливості поміщиків і куркулів, які ховали хліб, спекулятивних махінаціях хліботоргівців і банків.

Загострювалися суперечності між селянами, з одного боку, поміщиками й царизмом, з другого, що іще більше наближало буржуазно-демократичну революцію. У воєнні роки на селі стало помітнішим і класове розшарування: посилення невеликої купки сільської буржуазії та пролетаризація низів. Стан селянської бідноти робив її надійним союзником робітничого класу. На селі зріли, таким чином, важ-

ливій й вирішальній передумові для переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну⁵.

Війна привела хоч і до одностороннього (що одразу відбилося 1917 р. в господарській розрусі), але досить бурхливого розвитку окремих галузей промисловості, й зміцнила позиції буржуазії в середовищі панівних класів. За роки війни В. І. Ленін, узагальнивши величезний матеріал з питань економіки й політики імперіалізму, зробив висновок, що історична роль імперіалізму полягає також у створенні передумов соціалістичної революції. В. І. Ленін писав, що «імперіалізм зробив за час війни чималий крок *вперед* не тільки до ще більшої концентрації фінансового капіталу, але й до перетворення в *державний капіталізм*»⁶.

За умов війни в Росії було секвестровано деякі великі військові заводи, проведено мілітаризацію промисловості й транспорту. Монополії почали підкорювати собі окремі галузі промисловості. Війна приносила капіталістам максимальні прибутки. Все це не могло не відбитися на економічному й політичному житті країни. Царський уряд пішов на дальші поступки буржуазії, допустивши створення Особливих нарад по обороні та інші буржуазні організації, які намагалися захопити в свої руки регулювання народним господарством.

Таким чином, мобілізація народного господарства буржуазією в інтересах війни використовувалася й царським урядом. Як доводять радянські історики, і в Росії війна досить активно стимулювала перетворення монополістичного капіталізму в державно-монополістичний⁷. А це було також і кроком по шляху назрівання матеріальних передумов соціалізму.

Державно-монополістичний капіталізм, як найвища стадія усуспільнення виробництва в державному масштабі, підготовлював капіталістичну промисловість до соціалістичної націоналізації.

На основі того ж найглибшого аналізу наслідків розвитку капіталізму В. І. Ленін, розвиваючи марксистську теорію соціалістичної революції, показав, що «соціалізм не може перемогти одночасно в усіх країнах. Він переможе спочатку в одній або кількох країнах»⁸. Це відкривало перспективи для розвитку революційного руху передусім у Росії, де він був найсильнішим у роки війни. Керуючись ленінською теорією про можливість перемоги революції в одній окремо взятій капіталістичній країні, більшовики вели боротьбу з царизмом, з буржуазією та їхньою злочинною політикою війни. Як відомо, уже на кінець першого року війни в Росії, як і в інших країнах, які воювали, стали помітними ознаки революційної ситуації.

Війна дуже погіршила економічний стан робітників (подовження робочого дня, зниження реальної заробітної плати, широке застосування жіночої й дитячої праці), майже позбавила народні маси демократичних завоювань, здобутих у попередніх класових битвах (профспілки, демократична преса і т. д.). Невипадково лозунг «Свободи!» в пролетарському й революційно-демократичному русі став поряд з лозунгами: «Хліба!», «Миру!». Страйковий рух, що піднісся наприкінці першого року війни, почався з економічної боротьби трудящих за

⁵ А. М. Анфимов. Российская деревня в годы первой мировой войны, М., 1962, стор. 367—369.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 247.

⁷ К. Н. Тарновский. Формирование государственно-монополистического капитализма в России в годы первой мировой войны, М., 1958, стор. 253—258; П. В. Волобуев. О государственно-монополистическом капитализме в России в 1917 г., журн. «Вопросы истории», 1959, № 9.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 65.

поліпшення свого матеріального стану, але згодом, з поширенням руху набував політичного антисамодержавного й антивоєнного характеру. Якщо в 1915 р. кількість учасників фабрично-заводських і гірничо-промислових страйків вимірювалася десятками тисяч, то в місяці найвищого піднесення (січень, квітень — червень, жовтень) 1916 р. кількість страйкарів перейшла уже за сотню тисяч. З липня 1914 р. по січень 1917 включно страйкарів було близько 1 млн. 850 тис. Страйки змінилися якісно — стали тривалішими, охоплювали дедалі нові категорії робітничого класу. В «Доповіді про революцію 1905 р.» (січень 1917 р.) В. І. Ленін детально розвинув думку, що в пролетарських масах криється величезний запас революційної енергії, що при наявності певних умов «пролетаріат *може* розвинути енергію боротьби в сто раз більшу, ніж у звичайний спокійний час»⁹.

Зростав і селянський рух. У перші дні війни царизму та буржуазії вдалося з допомогою преси й церкви викликати деяке тимчасове піднесення шовінізму переважно серед дрібнобуржуазних селянських прошарків. Однак скоро селянство почало переходити в революційний табір. Антивоєнні виступи, що переростали в аграрні, за час війни пройшли майже по всіх губерніях. «Воєнна криза, — підкреслював В. І. Ленін, — посилила економічні й політичні фактори, які штовхають її (дрібну буржуазію. — І. П.) — і селянство в тому числі — вліво. В цьому об'єктивна основа повної можливості перемоги демократичної революції в Росії»¹⁰.

Про революційні події на селі швидко дізнавалися на фронті. Озброєне і вдягнуте в солдатські шинелі селянство переконувалося в необхідності нового революційного натиску. Почавши з масових утеч і братання, солдатські маси, серед яких у роки війни виявилось немало передових робітників, стали переходити до повстання проти монархії, підтримуючи тим самим страйковий і селянський рух тилу. Про це свідчили виступи матросів на «Гангуті» й «Рюрику», солдатів у Гомелі і в Сибірському корпусі під Ригою, воєнно-польовий суд над групою матросів-більшовиків Балтійського флоту й ін.

Перша світова війна посилила ненависть до царизму трудящих національних окраїн. Вона принесла їм не тільки економічне лихо, але й ще більше національне закабалення. За півроку до початку революції національно-визвольна боротьба колоніально залежних народів Середньої Азії набула форми збройних повстань. Виступи казахів, узбеків, киргизів, дунганів, таджиків, туркменів мали національно-визвольний, антифеодальний і антиімперіалістичний характер. У цій своїй спрямованості вони зливалися з революційною боротьбою трудящих усієї багатонаціональної Росії під керівництвом пролетаріату. Наскільки гостро на той час стояло питання про національно-демократичні вимоги народів інших національних районів, доводить той факт, що в перший же тиждень після повалення самодержавства пригноблені народи взяли участь у національно-визвольній боротьбі за знищення царизму на місцях, за самовизначення, здійснення культурно-національної автономії.

Під час першої світової війни демократичні рухи (боротьба селянства за землю, пригноблених народів — за національне визволення, трудящих країн, що воювали, — проти війни) ставали дедалі могутнішими й широкими. На відміну від «лівих» опортуністів, які твердили, ніби боротьба за демократичні перетворення може тільки відвернути пролетаріат від соціалістичної революції, і які протиставля-

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 220—221.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 369.

ли національно-визвольний рух пролетарському, більшовики вважали, що боротьба за демократію і боротьба за соціалізм невіддільні, і демократичні вимоги можуть бути здійснені тільки шляхом соціалістичної революції.

Відомо, що В. І. Ленін під час війни рішуче відстоював програму з національного питання, зокрема право націй на самовизначення¹¹.

Робітничий клас, отже, повинен не обмежуватися участю в загальнодемократичному русі, а очолити його й спрямувати не тільки на повалення самодержавства, але й на проведення соціалістичної революції. Ці висновки В. І. Леніна про зв'язок загальнодемократичної боротьби з боротьбою за соціалізм були ще одним важливим положенням теорії соціалістичної революції.

Одну з основних особливостей Лютневої революції (до речі, ще недостатньо розробленої радянськими істориками) В. І. Ленін відзначив у першому «Листі з далека»: «...в силу надзвичайно оригінальної історичної ситуації *злилися* вкупі, і надзвичайно «дружно» *злилися, цілком різні потоки, цілком різні класові інтереси, цілком протилежні* політичні й соціальні прагнення»¹². Необхідно тому по-новому подивитись на роль ліберальної буржуазії як одного з учасників революції, відмовитися від одностороннього тлумачення її участі в буржуазно-демократичному перевороті лише як контрреволюційної сили.

На зростання опозиційного руху ліберальної буржуазії, що вже давно прагнула політичної влади, вплинули як воєнні невдачі, так і революційний рух у країні. Опозиція в середовищі ліберальної буржуазії вимагала створення уряду з представниками великих промисловців, а також поміщиків, що обуржуазилися. В 1915—1916 рр. уряд Миколи II раз у раз одбивався од цих вимог погрозами, обіцянками, занятістю фронтовими справами. Проте ліберальна буржуазія чітко собі уявляла, що царський державний механізм неспроможний забезпечити переможну війну. Це прекрасно розуміла і союзницька (англійська та французька) буржуазія, яка також намагалася вплинути на Миколу II, щоб той створив новий уряд з представниками від російської імперіалістичної буржуазії.

Рух ліберальної опозиції неможливо уявити собі чимсь єдиним, нерозчленованим, що має одну мету і один напрям. В. І. Ленін всебічно охарактеризував ліберально-буржуазний табір, визначивши, що він діяв як самостійна політична сила, опозиційно настроєна проти уряду Миколи II, коли справа торкалась поділу влади. Але коли йшлося про революційні виступи трудящих, цей же буржуазний табір забував свої колишні ліберальні захоплення і вдавався до контрреволюційних виступів¹³. Така двоїстість і непослідовність пояснює історію дворцевого перевороту, що організаційно так і не оформився; ця двоїстість добре показала себе і у вирішальні дні Лютневої революції, коли буржуазія використала завоювання революції для створення свого уряду й одночасно розпочала таємні переговори з Миколаєм II про буржуазну монархію.

Та опозиційність ліберальної буржуазії не можна перебільшувати. Це, зокрема, роблять сучасні реакційні автори, які, ґрунтуючись на мемуарах ліберально-буржуазних політичних діячів колишньої царської Росії, вважають за головну рушійну силу революції ліберальну буржуазію Державної думи, а не народні маси. Вони ж, говорячи про передені Лютневої революції, безпідставно підкреслюють роль при-

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 282—333.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 280.

¹³ Там же, стор. 280—285, 292; т. 24, стор. 37.

двірцевої камарилі й «безталанного» царя Миколу II у розвалі державного бюрократичного апарату, у «кризі верхів»¹⁴. Такі автори забувають, що Микола II і його уряд послідовно й свідомо впроваджували реакційно-монархістську політику поміщиків-напівфеодалів, політику, що суперечила з поступальним розвитком Росії.

Але опозиційність ліберальної буржуазії не варто і применшувати. Думські опозиційні настрої, утворення Прогресивного блоку, критика, — навіть боязка, з оглядкою, — царської політики з трибуни Думи, — все це підсилювало зростання народної революції. «Криза низів» (злиденне становище народних мас під час війни, їх економічні й політичні виступи) і «криза верхів» (нездатність царизму управляти країною, опозиція російської ліберальної буржуазії) в своїй сукупності й утворили загальну революційну ситуацію, що наприкінці 1916 — на початку 1917 рр. переросла в загальнонаціональну революційну кризу. Зростанню її дуже сприяв паралельний фронт боротьби пролетаріату в інших капіталістичних країнах. Дедалі популярнішими ставали заклики Ціммервальдської соціалістичної конференції інтернаціоналістів до боротьби революційних марксистів проти війни, за згуртування соціалістів-інтернаціоналістів.

Треба правильно зрозуміти й оцінити співвідношення різних руйнівних сил, їх питому вагу і значення в революційному піднесенні. Революція, як відомо, виникає тільки тоді, коли до об'єктивних умов «приєднується здатність революційного класу на революційні масові дії, досить *сильні*, щоб зломити (або надломити) старий уряд, який ніколи, навіть і в епоху криз, не «впаде», коли його не «скинуть»¹⁵.

Російський робітничий клас, збагачений багаторічним досвідом революційної боротьби, ідучи вперед під проводом більшовицької партії на чолі з В. І. Леніним, напередодні лютого 1917 р. вже був таким класом. Партія більшовиків, використовуючи революційну ситуацію, у складній обстановці репресій і мобілізацій на фронт, розгорнула величезну організаційну роботу, якою керував з еміграції В. І. Ленін. З Цюрихської адресної книги ЦК РСДРП, що належить до періоду першої імперіалістичної війни, видно, що листування В. І. Леніна з більшовиками Росії велось в той час по 30 адресах¹⁶. До Петрограда, хоч і з запізненням, проникала більшовицька нелегальна література, зокрема газета «Социал-демократ», яка в жовтні 1915 р. надрукувала статтю В. І. Леніна «Кілька тез». У ній Володимир Ілліч писав, що «соціальним змістом найближчої революції в Росії може бути тільки революційно-демократична диктатура пролетаріату й селянства»¹⁷. Ленін ставив завдання довести до кінця буржуазно-демократичну революцію в Росії й перейти потім до другого завдання — до революції соціалістичної. За півтора року до революції В. І. Ленін говорив про тактику більшовиків у ставленні до різних класів і партій у період цієї прийдешньої революції.

Воєнні поразки царизму, його банкрутство в організації економіки країни, розвиток революційної кризи позначились на поведінці й тактиці дрібнобуржуазних партій — трудовиків, есерів, меншовиків і т. д. Під впливом політичних виступів пролетаріату вони висунули лозунг повалення царизму для продовження війни до перемоги над Ні-

¹⁴ Зарубежная литература об Октябрьской революции. М., 1961, стор. 31, 143; Г. З. Иоффе. Англо-американская историография о Февральской революции, журн. «Исторические записки», т. 78, стор. 10—15.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 182.

¹⁶ Адресные книги ЦК РСДРП (1912—1917 гг.), журн. «Исторический архив», 1959, № 3, стор. 36—42.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 355.

меччиною. Цю політичну течію В. І. Ленін назвав революційним шовінізмом. Її викликало до життя різке полівиння політично незрілих середніх верств міста і села; вона зачепила й робітничий клас, який тисячами ниток зв'язаний з дрібнобуржуазною стихією. Революційний шовінізм був специфічним явищем, оскільки Росія стояла перед буржуазно-демократичною революцією з перспективою переростання її в революцію соціалістичну. Революціонери-шовіністи на словах були попутниками революції, і до того ж тільки до Лютневої революції. Тоді ж, у роки війни, лозунг революціонерів-шовіністів про повалення самодержавства суперечив їхній практичній діяльності, спрямованій на зміцнення позицій царизму (заклик до робітників відмовитися від страйків, до участі у воєнно-промислових комітетах, до активної оборони царської Росії). Після повалення самодержавства революційний шовінізм став оборонством — найлютішим ворогом дальшого руху вперед і успіху революції в Росії.

На певну роль у революційному підпіллі претендували і нечисленні представники лівого, інтернаціоналістського крила меншовиків Петрограда — «міжрайонці», ліві есери. Більшовики не були сектантами і не відмовлялись від тимчасового контакту з ними, щоб спрямувати боротьбу мас на повалення царизму. Але через хиткість тактики дрібнобуржуазних групок зв'язки швидко поривались.

Єдність дій у боротьбі проти самодержавства складалася знизу: робітники на підприємствах, незалежно від їх партійної приналежності, брали активну участь у революційній боротьбі, сприймали лозунги більшовицької партії.

Важко передбачити день і годину початку революції. Вони дозрівають підспудно і завжди починаються стихійно, раптово. Однак відчутти обстановку перед вибухом революції можна, коли бути з народом, вірити в його силу, як творця історії. В Росії це відчула більшовицька партія, яка стежила за політичним барометром — виступами народних мас, зуміла оволодіти зростаючим революційним рухом і очолити його. Потрібна була величезна організаційна, пропагандистська та ідеологічна робота партії, щоб спрямувати боротьбу мас.

У роки війни більшовицькі організації, гуртки і групи діяли в різних часах в 200 містах. Більшовицькі листівки й прокламації поширювались у той час майже в 180 містах і населених пунктах, їх загальний тираж становив 2 млн. примірників¹⁸. Вони закликали до активної боротьби проти імперіалістичної війни, до повалення самодержавства, до створення Тимчасового революційного уряду.

Особливо активно діяла більшовицька партія наприкінці 1916—на початку 1917 рр., коли страйкова війна почала набувати загального характеру й сполучатися з могутніми демонстраціями, коли настав час відвертої боротьби і Росія підійшла до нової революції. «Геть війну!», «Геть царську монархію!», «Хай живе демократична республіка!», «Хай живе соціалізм!» — такими закликами закінчувались тоді більшовицькі листівки й прокламації. У цей час організаційно зміцнились більшовицькі організації: Російське бюро ЦК, Петроградська міська, Выборзько-Нарвська районна організації в столиці, мережа роз'їзних агентів, які зв'язували Петроград і Москву з провінцією. Це допомогло більшовикам оволодіти рухом мас у дні Петербурзького повстання.

У швидкому розвитку революційної стихії у лютневі дні 1917 р. (В. І. Ленін писав, що «стихійні вибухи при наростанні революції не-

¹⁸ История КПСС, т. 2, М., 1966, стор. 547, 551.

минуці»¹⁹). Неухильно зростали елементи свідомості й організованості — наслідок керівництва більшовицької партії. У революційному русі в дні Лютневого перевороту брали участь тисячі робітників (частина з них була одягнена в солдатські мундири), які вчилися на революційних традиціях більшовицької «Правди», знали позицію більшовиків у ставленні до імперіалістичної війни, вихованих на лозунгах революції проти прогнилого самодержавства. Це вони допомагали більшовицьким організаціям, що не завжди поспівали за ходом руху²⁰, вносити в нього організованість, згуртовувати бойовий союз робітників і солдатів. З їх допомогою більшовики змогли втілити в життя основний лозунг повстання в Петрограді — «Геть самодержавство!».

Позитивно оцінюючи виданий 26 лютого маніфест Центрального Комітету РСДРП, що проголошував демократичну республіку, 8-годинний робочий день, конфіскацію поміщицьких земель, негайне припинення війни, В. І. Ленін підкреслював: «...при цьому особливо важлива і особливо злободенна є та цілком слухна думка нашого ЦК, що для миру необхідні відносини з *пролетарями всіх воюючих країн*»²¹.

27 лютого в Петрограді виникло своєрідне переплетення двох диктатур — двовладдя. Законну владу революційного народу перехопила буржуазія, яка формально приєдналася до революції й створила Тимчасовий думський комітет²². Того ж дня більшовики на засіданні Ради робітничих депутатів запропонували створити Тимчасовий революційно-демократичний уряд із складу самої Ради. Але більшість меншовицько-есерівських лідерів Ради пішла на передачу офіційної влади буржуазії. Меншовики керувалися плеханівською концепцією, ніби царизм може змінити тільки буржуазна влада, а пролетаріат не підготовлений до оволодіння державною машиною. Більшість Ради підтримало меншовицько-есерівське керівництво. Об'єктивна причина як обрання меншовицько-есерівського виконкому Ради, так і передачі влади буржуазії, полягала в соціальному й партійному складі Ради, а в жодному разі не в діяльності, а тим більше «активності», меншовицько-есерівських лідерів²³.

Володимир Ілліч писав про зміни під час війни складу робітничого класу і величезну дрібнобуржуазну хвилю, що захлеснула пролетаріат. Навіть більшовики, тісно зв'язані з робітничим класом столиці, з революційними частинами гарнізону, не змогли повністю оволодіти зростаючим революційним рухом, до якого були залучені мільйони недосвідчених у політиці робітників і селян. Тим більше цього не могли зробити меншовики й есери, які не мали таких зв'язків з робітниками і солдатами.

До політичної влади в результаті Лютневого перевороту прийшла велика імперіалістична буржуазія та обуржуазнені поміщики. «*Остільки буржуазно-демократична революція в Росії закінчена*»²⁴, — писав В. І. Ленін. Тепер урядові російської буржуазії надавалась повна можливість довести, що на відміну від «неосвіченої й бездарної влади» Миколи II вона здатна управляти країною в інтересах її національного розвитку. Але реакційна російська буржуазія — споріднення са-

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 351.

²⁰ История КПСС, т. 2, М., 1961, стор. 654.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 296.

²² Про дату початку двовладдя див. Д. В. Ознобишин. Временный комитет Государственной думы и Временное правительство, журн. «Исторические записки», т. 75, стор. 273—294.

²³ Дискусію з цього питання див. журн. «История СССР», 1964, № 5, стор. 103—112; 1965, № 5, стор. 233—235.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 37.

модержавства — могла тільки блідо копіювати політику скинутого з престолу царя. Вона виявилась нездатною розв'язати завдання величезного розмаху і незвичайних труднощів, поставлених революцією. Лютнева революція створила сприятливі передумови для боротьби з викликаною війною господарською розрухою, піднесла до активного політичного життя мільйони трудящих мас на чолі з робітничим класом, пробудила їх до самостійної творчості, показала їх готовність до героїчних зусиль заради врятування батьківщини. Але російська буржуазія не зраділа, а навпаки — злякалась. Її традиційна контрреволюційність, жах перед народом, небажання відмовитися від самодержавних форм експлуатації, турботи про власні прибутки, тобто нездатність піднятися до розуміння своїх класових інтересів²⁵ перешкодили російській буржуазії розв'язати державні проблеми, загальнодемократичні й загальнонаціональні завдання. Буржуазний Тимчасовий уряд дедалі більше котив країну в прірву економічної катастрофи, і в цій обстановці, як і раніше, звучали заклики буржуазії до продовження війни. Угодовці-меншовики й есери в унісон з буржуазією агітували відмовитися від антивоєнних циммервальдських рішень, переконували змучений війною народ, що війна перестала бути імперіалістичною, що йдеться про «оборону вітчизни». Тимчасом тільки мир міг ліквідувати голод і розруху, забезпечити здійснення демократичних вимог.

Революційний народ сам завоював демократичні свободи. Буржуазії нічого не залишалося, як нехотя (через півтора місяця) визнати свободу зборів і союзів. Могутнє піднесення революційного руху і явочне впровадження 8-годинного робочого дня на ряді підприємств примусили капіталістів піти на деякі поступки. У всіх інших питаннях робітничої політики Тимчасовий уряд основним методом обрав обіцянки майбутніх благ і реформ. Тимчасовий уряд зберіг поміщицьку власність і став притягати до карної відповідальності селян за спробу поділити землю поміщиків. Деякі його половинчасті постанови та укази щодо національних окраїн диктувались побоюванням зростання національно-визвольної боротьби й означали тільки загравання з національною буржуазією. Для народних мас національних окраїн Тимчасовий уряд нічого не зробив, а в Середній Азії навіть амністував катів, які душили повстання народів.

Антидемократичний характер діяльності Тимчасового уряду, природно, був спрямований проти інтересів головних рушійних сил Лютневої революції 1917 р. — російського пролетаріату й селянства. Тимчасовий буржуазний уряд, — відзначав В. І. Ленін, — «не може дати народові ні миру, ні хліба, ні свободи»²⁶. Тому завданням поточного моменту В. І. Ленін вважав пролетарську і загальнонародну організацію, «щоб підготувати свою перемогу в другому етапі революції»²⁷. За цю роботу взялась більшовицька партія. Партія меншовиків і есерів, представники якої входили до буржуазного уряду, йшли на повідку монополістів, проводили їх політику, відмовлялись від своїх обіцянок розв'язати назрілі загальнодемократичні завдання. Умовою успішної роботи більшовиків було, по-перше, те, що Лютнева буржуазно-демократична революція як завершений акт мала всі внутрішні соціально-економічні й політичні можливості для швидкого, безпосереднього переростання в революцію соціалістичну, матеріальні передумо-

²⁵ П. В. Волобуєв. Экономическая политика Временного правительства, М., 1962, стор. 471.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 283.

²⁷ Там же, стор. 284.

ви якої вже визріли. «Соціалізм,— писав В. І. Ленін, аналізуючи результати панування буржуазії,— ставиться нами не як стрибок, а як практичний вихід з розрухи, що створилася»²⁸. По-друге, більшовицька партія спиралась на зрослу після Лютого 1917 р. революційну енергію народних мас, підготовлених 1905 р. до політичного виступу, мас, які одержали в роки першої світової війни зброю; по-третє, класове джерело двовладдя і його класове значення в тому, що «російська революція березня 1917 року не тільки змела всю царську монархію, не тільки передала всю владу буржуазії, але й *дійшла щільно* до революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства»²⁹.

Внутрішня єдність боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм виявилась у виникненні Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, у створенні яких брали участь мільйони пролетарських і напівпролетарських мас ($\frac{9}{10}$ населення) країни. Тимчасовий уряд тримався завдяки угоді з Петроградською Радою. Незважаючи на меншовицько-есерівське керівництво, на оборонські настрої, місцеві Ради під натиском революційного народу виносили резолюції про закінчення війни, про впровадження 8-годинного робочого дня. Більшість оборонців з числа робітників і солдатів цікавила не перемога над Німеччиною, а якнайшвидший мир. Ради відігравали величезну роль у розв'язанні ряду політичних питань народами національних окраїн. Все це свідчило про нетривалість двовладдя. «Ось вона, та революція, яка не сказала ще свого останнього слова»³⁰. У створенні Рад глибокий історичний смисл Лютневого перевороту.

Приступаючи до практичної революційної роботи в період переходу від першого до другого етапу революції, коли пролетаріат і найбільше селянство повинні були взяти владу в свої руки, більшовики викривали й роз'яснювали помилки дрібнобуржуазних партій — меншовиків і есерів, вони прагнули визволити пролетаріат з-під дрібнобуржуазного впливу, згуртовували свідомих пролетарів навколо більшовицької партії. На це вказували і «Квітневі тези» В. І. Леніна. У них говорилося, що єдиною можливою владою в країні, владою, здатною вивести країну з економічної й політичної безвиході, є республіка Рад³¹.

Лютнева революція була закономірним підсумком боротьби різних суспільних сил з царизмом. Але не слід забувати, що це стало можливим лише тоді, коли визвольний рух очолив пролетаріат з його політичною партією. Лютнева революція не змогла встановити в країні справжнього народовладдя. Але вона підтвердила правильність стратегії й тактики більшовицької партії, створила суспільно-політичні передумови соціалістичної революції.

Повалення самодержавства в Росії мало міжнародне значення. Досвід російського пролетаріату запалював на боротьбу пролетарів усіх країн. Падіння російського царизму стало прологом нових, ще більш грандіозних потрясінь у світі.

Передовий загін російського пролетаріату — більшовицька партія на чолі з В. І. Леніним указував народам усього світу шлях до революції соціалістичної.

²⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 270

²⁹ Там же, стор. 40.

³⁰ Там же, стор. 370.

³¹ В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 385.

И. Т. ЩЕРБИНА

ЛЮТНЕВА БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ НА УКРАЇНІ

На Україні, як і в усій Росії, Лютнева революція була підготовлена всім ходом економічного й політичного розвитку. Перша російська революція (1905—1907 рр.) завдала серйозного удару царизму, але завдання його повалення продовжувало стояти перед робітниками й селянами, керованими партією більшовиків. В. І. Ленін, визначаючи характер майбутньої революції, писав: «Соціальним змістом найближчої революції в Росії може бути тільки революційно-демократична диктатура пролетаріату й селянства. Революція не може перемогти в Росії, не скинувши монархію і кріпосників-поміщиків»¹. Тільки знищення самодержавства відкривало шлях до ліквідації капіталізму і встановлення диктатури пролетаріату.

Проте наступна революція не могла бути простим повторенням першої. І це пояснювалося насамперед тими істотними змінами, що сталися у країні в період після першої російської революції. Кількісно і якісно зріс робітничий клас, значно підвищилася його роль у керівництві загальнонародною боротьбою. Поглибилось класове розшарування селянства, зросла свідомість сільської бідноти, зміцнився її зв'язок з промисловим пролетаріатом.

Розв'язана в 1914 р. перша світова війна вкрай загострила всі суперечності імперіалізму, привела до того, що народне господарство країни зазнало важкої кризи. Через відсутність палива і сировини зупинилися фабрики, заводи та інші підприємства. Уповноважений Катеринославської районної заводської наради писав: «Половина всіх доменних печей зупинилася на невідомий час за браком сировини, друга половина працює, наближаючись до зупинки. Більшість мартенівських і прокатних майстерень не працюють. У лютому буде дано близько $\frac{1}{3}$ запрограмованого металу. Стоять всі трубні заводи, які дають 90% труб Росії. Зупинились металообробні заводи району. Зупинено декілька рудників Криворіжжя, яким загрожує затоплення при дальшій відсутності вугілля»².

Сільське господарство країни занепало. З року в рік скорочувалася посівна площа, погіршувався обробіток полів. Все це вело до зменшення валового збору хліба.

Господарча розруха в країні з кожним днем погіршувала становище трудящих. Дорожчали продукти і товари першої необхідності. У лютому 1917 р. власники ряду шахт Донбасу писали в раду з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії про відсутність будь-яких хлібних запасів на шахтах³.

Розвал економіки країни, дальше погіршення становища трудящих мас приводили до зростання страйкової боротьби, що тимчасово спала на початку війни. Протягом 1915 р. на Україні відбулося 113 страйків, у яких взяло участь 48 тис. робітників. В 1916 р. вже було

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 355.

² Харківський обласний державний архів, ф. 9, 616, оп. 1, спр. 140, арк. 2.

³ Газ. «Южный край», 23 лютого 1917 р.

218 страйків з понад 193 тис. учасників⁴. Тільки протягом січня і лютого 1917 р. на Україні відбулось 50 страйків, в яких узяло участь понад 40 тис. чоловік⁵. Керували страйковою боротьбою більшовики, які, незважаючи на надзвичайно тяжкі умови воєнного часу, успішно працювали в Києві, Харкові, Катеринославі та ряді міст Донбасу.

Революційна боротьба робітничого класу сприяла зростанню політичної активності інших демократичних верств населення України, зокрема посиленню антивоєнних настроїв серед селянських та солдатських мас.

За роки війни дедалі активніше включаються в боротьбу селяни. Якщо у 1915 р. на Україні було 46 селянських виступів, для придушення яких сім разів вводились військові команди та поліція, то в 1916 р. селяни виступали більш як 59 раз, а війська й поліція викликались 33 рази. Всього з серпня 1914 р. по грудень 1916 р. на Україні відбулось понад 160 селянських виступів⁶.

Робітничі й селянські виступи знайшли відгук і в армії. Солдати починали розуміти, в чиїх інтересах велася імперіалістична війна. Наприкінці 1916 р. та на початку 1917 р. передова частина солдатських мас відкрито вимагала якнайшвидкого припинення війни та повалення царизму. Почастішали сутички з офіцерами, випадки залишення позицій цілими полками, відмовлення йти в атаки, дезертирство тощо.

Піднесення руху робітників, селян і солдатів було одним із яскравих проявів революційної ситуації. Одним з зовнішніх проявів розкладу царського режиму стала міністерська чехарда. За час війни змінилось чотири голови ради міністрів, шість міністрів внутрішніх справ, три — закордонних справ і т. д.⁷. Невдоволення царизмом зросло й серед ліберальної буржуазії, яка остаточно переконалася, що царський уряд не здатний виграти війну та придушити революційний рух.

Назріваючу революцію царське самодержавство намагалось відвернути сепаратним миром з Німеччиною. Російська буржуазія в пошуках виходу з революційної кризи і спираючись на підтримку англо-французьких імперіалістів, які рішуче виступали проти укладення сепаратного миру Росії з Німеччиною, вирішила «омолодити спорахнявіле самодержавство», замінити бездарного царя іншим і таким чином пробратись до влади. Проте страх перед народом сковував дії буржуазії.

Невпинне назрівання революції добре бачили більшовики. Вони закликали робітничий клас, селянство й солдатів до рішучих виступів проти царизму. Так, Київський комітет РСДРП 25 лютого 1917 р., звертаючись до робітників, писав: «Нам нема на кого надіятися і нема від кого чекати допомоги. Тільки ми самі можемо допомогти собі. Вихід тільки в **революції**»⁸.

Обстановка в країні з кожним днем ставала напруженішою. 17 лютого 1917 р. застрайкував Путиловський завод. Через кілька днів цей страйк перетворився в загальноміський і переріс у збройне повстання. 27 лютого героїчна боротьба робітників і солдатів Петрограда увінчалась перемогою. Спільними зусиллями вони повалили невідомий царизм.

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 145.

⁵ Там же, стор. 147.

⁶ Крестьянское движение в России в 1914—1917 гг. Сборник документов, М.—Л., 1965, стор. 513—514.

⁷ Історія громадянської війни в СРСР, т. 1, К., 1937, стор. 69.

⁸ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, сборник документов, К., 1960, стор. 850.

Революція у столиці стала сигналом для повалення царської влади на місцях. Однак, представники старої влади намагалися у перші дні революції перешкодити поширенню вістей з столиці. У Київському та Одеському військових округах, до складу яких входила більша частина території України, заборонили доставку адресатам телеграм про події в Петрограді. Так, з наказу начальника Одеського округу затримувалися всі газетні телеграми та відомості про події в столиці, що надходили для Одеси, Миколаєва, Херсона, Очакова, Сімферополя та інших міст Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній⁹.

У перші дні березня 1917 р. всі газети виходили без повідомлень про революційний переворот у Петрограді. Заборона на публікацію цих матеріалів у Києві була знята тільки ввечері 2 березня, і київські газети повідомили про повалення самодержавства лише 3 березня, а в Херсоні місцева газета «Херсонские новости» — аж 5 березня¹⁰.

Та незважаючи на перешкоди, вісті про повалення царизму доходили до українських трудящих. Так, до Києва вони проникли через службовців управління Південно-Західної залізниці, які довідалися про це о п'ятнадцятій годині 28 лютого, а ввечері вже знали всі трудящі міста. Текст телеграми про ці події, як повідомляла газета «Киевская мысль», сотнями примірників розповсюджувався у місті. Про революцію в Петрограді Харків та Одеса знали вже 28 лютого, Миколаїв, Полтава, Макіївка, Краматорськ та інші міста — 1 березня¹¹.

Першими на радісну звістку, як правило, реагували робітники промислових центрів. До них приєднувались солдати, студентська та учнівська молодь.

1 березня робітники Харкова не працювали. На підприємствах, у робітничих кварталах, вищих учбових закладах відбувалися збори та мітинги. Так, на заводі «ВЕК» з самого ранку до обідньої перерви в цехах проходили збори, а пізніше зібрався загальнозаводський мітинг, який закінчився співом революційних пісень¹². Продовжувалися мітинги і 2 березня, а 3 березня відбулася загальноміська демонстрація, в якій взяли участь робітники всіх підприємств міста, солдати гарнізону. Організаторами цих мітингів і демонстрацій були більшовики Харкова: щойно звільнений з тюрми Ю. Д. Тиняков, С. Ф. Буздальін, К. О. Кіркїж, І. Ф. Котлов, В. Р. Моргуню та ін. Перемога революції в столиці викликала революційне піднесення серед трудящих Донбасу. Вже 1 і 2 березня збори та масові мітинги відбулися в Бахмуті, Горлівці, Луганську, Єнакієво, Микитівці, Краматорську та інших містах. Так, у Краматорську більшовики металургійного заводу, дізнавшись про події в столиці, сигналом заводського гудка зібрали всіх робітників і зачитали телеграму з Петрограда про падіння самодержавства. Учасники мітингу гаряче зустріли цю звістку. Тут же був створений організаційний комітет, який зайнявся роззброєнням поліції, організації революційних робітників, агітаційно-масовою роботою серед робітників та селян¹³. В ці дні багатолюдні мітинги

⁹ В. Л. Харитонов. Лютнева революція 1917 року на Україні, Харків, 1966, стор. 120.

¹⁰ Там же.

¹¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. I, К., 1957, стор. 147; Хроніка революційних подій в Одесі. Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 — січень 1918 рр.). Одеса, 1958, стор. 9; Боряба за Великий Октябрь на Николаевщине, Сборник документов, Николаев, 1953, стор. 8; Боряба за Октябрь на Артемовщине. Сборник статей воспоминаний, Харьков, 1929, стор. 163.

¹² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. I, стор. 150.

¹³ Боряба за Октябрь на Артемовщине, стор. 163.

пройшли у Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Херсоні та інших містах України. Трудящі гаряче вітали героїчних петроградських робітників, солдатів і матросів з успішною перемогою над царизмом, вимагали негайного повалення старої влади у себе на місцях, арешту високопоставлених царських чиновників та звільнення політичних в'язнів.

В села України вісті про повалення царизму проникали повільніше, ніж у міста. Однак подекуди вже в першій половині березня стало відомо про події в Петрограді. Так, у с. Миропіллі Харківської губернії у першій половині березня відбувся мітинг, на якому солдати, що прибули з Петрограда, розповіли про революцію в столиці. Мітинг закінчився маніфестацією. Селяни з червоними прапорами, співаючи революційних пісень, пройшли вулицями села, роззброїли поліцію, знищили всі портрети царя¹⁴. 12 березня у с. Синявці Сосницького повіту Чернігівської губернії на волосному сході, де обговорювалися вісті з Петрограда, заарештували волосного старшину та писаря¹⁵. Аналогічні події відбувались і в деяких повітах Катеринославської губернії.

Проте в окремих містах України реакційні елементи намагалися чинити опір революції. Так, у Кременчуці місцеві органи влади намагалися перешкодити трудящим влаштовувати збори і мітинги. Незважаючи на це, 4 березня у місті відбулася величезна демонстрація робітників, солдатів та учнівської молоді, які з червоними прапорами й військовим оркестром рушили до міської думи, де відбувся мітинг, на якому було вирішено звільнити заарештованих солдатів. Попрямували до коменданта гарнізону полковника Смирнова, який на вимогу демонстрантів вийшов лише тоді, коли солдати почали ламати двері та кидати каміння у вікна. Комендант вимагав припинення демонстрації й погрожував відкрити артилерійський вогонь. У цей час пролунав постріл. Смирнов заховався в будинку. Але демонстранти кинулись на штурм. Швидко проникли в приміщення та на подвір'я комендатури, звільнили заарештованих, знайшли й заарештували коменданта. Далі демонстрація рушила до тюрми і визволила політичних в'язнів. На кінець дня 5 березня були розгромлені всі поліцейські дільниці. Місцеві органи старої влади припинили свою діяльність. Кременчуцький поліцмейстер, очевидно, в останній своїй телеграмі полтавському губернатору писав: «Багатотисячною масою солдатів та народу силою звільнені до 200 заарештованих. Управа розшуку, канцелярію поліцмейстера розгромлені і розграбовані. Полковник Смирнов, над яким натовп знущався, поранений і заарештований. Всюди свавілля. Із революційного натовпу організована міліція. Більшість членів поліції поховалась від загрози розстрілу. Виконання поліцейських функцій припинилось. Залишився один. Зовсім безсилий»¹⁶.

Проте спроби монархічних елементів зберегти старий лад були поодинокі й носили переважно пасивний характер. Під ударами народних мас, натхнених більшовиками, місцеві органи царської влади припиняли свою діяльність. За прикладом Петрограда трудящі України створювали Ради робітничих та солдатських депутатів — органи революційно-демократичної диктатури робітників і селян. Насампе-

¹⁴ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов, Харьков, 1957, стор. 30—31.

¹⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стор. 395.

¹⁶ Й. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках, К., 1963, стор. 291.

ред Ради виникли у великих містах: у Харкові — 2 березня¹⁷, Києві — 3 березня¹⁸, Катеринославі — 4 березня¹⁹, Миколаєві — 5 березня²⁰, Луганську — 8 березня²¹.

Протягом першої половини березня на Україні було створено 43 Ради²². Всього на Україні в період двовладдя діяло 252 Ради робітничих депутатів²³.

Вибори до Рад на Україні, як і в усій Росії, проходили в результаті революційної творчості мас, які користувалися при цьому досвідом створення Рад робітничих депутатів у 1905 р. В. І. Ленін відзначав, «що в лютому 1917 року маси створили Ради, раніш навіть, ніж будь-яка партія встигла проголосити цей лозунг. Сама глибока народна творчість, яка пройшла через гіркий досвід 1905 року, умудрена ним, — ось хто створив цю форму пролетарської влади»²⁴. Саме цим пояснюється організація, порядок виборів, який майже в кожному промисловому центрі мав свої особливості.

Масове революційне піднесення, викликане поваленням царизму в столиці, створення там Рад робітничих і солдатських депутатів сприяло посиленню організованості робітників під час виборів до Рад. На більшості підприємств Києва вибори відбулися протягом одного дня. В Харкові вони розпочалися вранці 2 березня, а о 12 годині дня в штаб Робітничого комітету, який керував виборами, вже почали прибувати обрані до Ради депутати. Увечері 2 березня засідання Ради, в якому взяло участь 78 депутатів з ухвальним голосом від 43 підприємств, обрало Виконавчий Комітет, або, як його тоді називали, Тимчасову президію, та виконавчу комісію, що мала своїм завданням проводити в життя постанови Ради робітничих депутатів²⁵.

У Києві вибори Виконавчого Комітету Ради робітничих депутатів відбулися 4 березня. На установчі збори прибуло 230 депутатів від 80 підприємств міста, а також багато робітників-гостей. Обраний Виконавчий комітет складався з 37 чоловік, з них 6 комуністів. Решта — представники дрібнобуржуазних партій та безпартійні²⁶. Головою комітету став меншовик Незлобін, його заступниками — меншовик Доротов і більшовик Єрмаков, якого скоро було викрито як провокатора і на його місце обрано більшовика-арсенальця А. В. Іванова. Секретарем Виконкому обрали більшовика М. О. Савельєва (Петрова).

Одночасно виникали Ради солдатських депутатів.

Вибори до них проходили в гострій боротьбі з реакційним офіцерством, яке намагалося відколоти солдатів од робітників, як наприклад, у Харкові, де офіцери створили 5-го березня «Військову Раду» при начальникові гарнізону. На допомогу солдатам прийшла Рада робітничих депутатів. 8 березня відбулося перше засідання Ради солдатських депутатів, яке ухвалило погоджувати всі політичні питання з Радою робітничих депутатів і окремо вирішувати лише вій-

¹⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стор. 154.

¹⁸ И. Брагинский. Киевский Совет рабочих депутатов, журн. «Летопись революции», 1929, № 2, стор. 28.

¹⁹ Борці за Жовтень розповідають (Хроніка найважливіших подій на Катеринославщині), Дніпропетровськ, 1957, стор. 403.

²⁰ Е. Викторов. Первый этап революции на Николаевщине, журн. «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 77.

²¹ Газ. «Пролетарий», 18 березня 1917 р.

²² В. Л. Харитонов. Назв. праця, стор. 144.

²³ Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році, К., 1966, стор. 28.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 66.

²⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стор. 155.

²⁶ И. Брагинский. Назв. праця, стор. 29.

ськово-побутові питання. Проте реакційне офіцерство не залишило наміру підпорядкувати собі дії солдатської Ради і 11 березня створило гарнізонну Раду офіцерських депутатів, яка марно намагалася об'єднатися з солдатською ²⁷.

За підрахунками дослідника Лютневої революції на Україні В. Л. Харитонова протягом першої половини березня виникло 18 Рад солдатських депутатів у Києві, Харкові, Миколаєві, Чернігові, Житомирі та інших містах ²⁸. Спершу вони існували самостійно, а пізніше об'єднались з Радами робітничих депутатів. В таких об'єднаних Радах діяли робітничі та солдатські секції.

У деяких містах України Ради робітничих і солдатських депутатів мали свої друковані органи, що здебільшого називались «Известия Совета рабочих и солдатских депутатов». «Известия Харьковського Совета рабочих и солдатских депутатов» почали виходити з 4 березня, «Известия Киевського Совета рабочих депутатов» — з 11 березня і т. д. Всього виходило близько 20 газет.

В Радах періоду Лютневої революції більшість становили представники дрібнобуржуазних партій, головним чином, меншовики та есери. Так, у Київській Раді більшовики становили 14% ²⁹, Харківській — 13% ³⁰, у Катеринославській — 12% ³¹. Ще менше більшовиків було в Радах солдатських депутатів. Це пояснювалося насамперед впливом на пролетаріат величезної дрібнобуржуазної хвилі, яка, як вказував В. І. Ленін, «захлснула все, подавила свідомий пролетаріат не тільки своєю чисельністю, але й ідейно, тобто заразила, захопила дуже широке кола робітників дрібнобуржуазними поглядами на політику» ³².

Більшовики вірили, що чисельна перевага меншовиків і есерів у Радах тимчасова, що широкі трудящі маси скоро зрозуміють угодовські дії цих запродавців народу.

Більшовицькі депутати створювали в Радах свої фракції, і незважаючи на свою нечисельність, впливали на роботу Рад, які поступово розгортали боротьбу за 8-годинний робочий день, створення робітничих дружин — згодом ядра загонів Червоної гвардії. Ради боролися з продовольчими труднощами, захищали інтереси робітників у конфліктах з промисловцями та ін.

На Україні, як і по всій Росії, угодовські партії меншовиків та есерів, незважаючи на протести більшовиків, передали владу буржуазії в особі Тимчасового уряду, органи якого на місцях створювались майже одночасно з Радами робітничих та солдатських депутатів.

В переважній більшості міст України тільки-но стало відомо про революційні події у столиці, почали діяти «громадські комітети» — буржуазно-поміщицькі організації. У Києві 1 березня нарада представників різних буржуазних організацій вирішила утворити «громадський комітет» з представників міської управи, київських губернської і земської управ, земського союзу, комітету союзу міст, военно-промислового комітету та інших. Протягом дня ці організації виділили своїх представників до «громадського комітету», а ввечері 1 березня вони обрали виконавчий комітет — буржуазних діячів та кількох меншовиків ³³.

²⁷ Д. Эрде. Годы бури и натиска. Харків, 1923, стор. 30.

²⁸ В. Л. Харитонов. Назв. праця, стор. 158.

²⁹ И. Брагинский. Назв. праця, стор. 71.

³⁰ Газ. «Известия Харьковського Совета рабочих депутатов», 29 березня 1917 р.

³¹ Газ. «Звезда», 12 квітня 1917 р.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 41.

³³ Хроника событий 1917 г. на Киевщине, К., 1927, стор. 4.

На початку березня «громадські комітети» виникли і в інших містах України. З першого дня свого існування вони намагалися захопити всю повноту влади, усуваючи однак з адміністративного апарату тільки губернаторів, віце-губернаторів, вищі чини поліції, станових приставів, жандармських чиновників і охранку. Замість губернаторів Тимчасовий уряд призначив губернських комісарів, які в своїй діяльності спирались на буржуазно-поміщицькі «громадські комітети». Цікаво, що Тимчасовий уряд у своїй телеграмі писав, що він лише на деякий час усуває губернаторів та віце-губернаторів від їх посад. У повітах влада передавалась повітовим комісарам Тимчасового уряду, призначених губернськими комісарами. Решту місцевих органів царської державної машини Тимчасовий уряд не замінив.

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції викликала значне пожвавлення національно-визвольного руху пригноблених царизмом народів Росії, в тому числі й України. З поваленням самодержавства українська буржуазія всіляко прагнула використати створені революцією умови в своїх вузькокласових інтересах. З цією метою українські буржуазні та дрібнобуржуазні націоналістичні партії — ТУП і УСДРП 4 березня 1917 р. створили у Києві Центральну раду, лідерами якої стали М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра та М. Порш. Центральна рада з першого дня організації вітала Тимчасовий уряд. У своїй телеграмі, надісланій 4 березня 1917 р. голові ради міністрів Львову та міністру юстиції Керенському, вона висловлювала сподівання, що «у вільній Росії» будуть задоволені всі законні права українського народу»³⁴. Майже в усі міста України Центральна рада розіслала телеграму, якою закликала посилати депутації до уряду з вимогою українізації школи та введення української мови в установах. 19 березня у Києві відбулася організація Центральною радою демонстрація, учасники якої вимагали політичної автономії для України³⁵. На цю вимогу Тимчасовий уряд відповів обіцянками та деякими незначними поступками, вирішення всіх інших питань відкладав до Установчих зборів. Проте якщо між Тимчасовим урядом і Центральною радою і були деякі розходження, то вони не мали принципового характеру. Ні Центральна рада, ні Тимчасовий уряд і гадки не мали про дальший розвиток революції. Вони склали один табір, ворожий Радам робітничих та солдатських депутатів.

Таким чином, на Україні, як і по всій Росії, створилося двовладдя, з одного боку — місцеві органи Тимчасового уряду — органи буржуазної влади, а з другого — Ради робітничих та солдатських депутатів — органи революційно-демократичної диктатури пролетаріату та селянства; в цьому, як підкреслював В. І. Ленін, найголовніша особливість Лютневої революції. «Це двовладдя проявляється в існуванні двох урядів, — писав В. І. Ленін, — головного, справжнього, дійсного уряду буржуазії, «Тимчасового уряду» Львова і К⁰, який має в своїх руках всі органи влади, і додаткового, побічного, «контролюючого» уряду в особі Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, який не має в своїх руках органів державної влади, але спирається безпосередньо на явно безперечну більшість народу, на озброєних робітників і солдатів.

Класове джерело цього двовладдя і класове значення його полягає в тому, що російська революція березня 1917 року не тільки змела всю царську монархію, не тільки передала всю владу буржуазії, але й

³⁴ Хроника событий 1917 г. на Киевщине, стор. 6.

³⁵ Там же, стор. 7.

дійшла щільно до революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. Саме такою диктатурою (тобто владою, яка спирається не на закон, а на безпосередню силу озброєних мас населення) і саме вказаних класів є Петроградська й інші, місцеві, Ради робітничих і солдатських депутатів»³⁶. Той факт, що державна влада в країні, в тому числі й на Україні, опинилася в руках буржуазії, пояснюється рядом обставин. З перемогою Лютневої революції Росія стала самою найвільнішою з країн, що воювали. Десятки мільйонів людей потяглися до політичного життя. Основну масу їх становила дрібна буржуазія, яка хиталася між буржуазією й пролетаріатом. Все це впливало і на робітничі маси. Поява на політичній арені мільйонних дрібнобуржуазних мас забезпечила тимчасову більшість місць меншовикам і есерам у Радах, а одержавши більшість у Радах, вони добровільно передали владу буржуазії.

Захопленню буржуазією державної влади сприяла недостатня організованість і свідомість пролетаріату й селянства. Робітничим організаціям доводилося працювати в дуже важких умовах. Кращі більшовицькі кадри були в тюрмах, на засланні та в еміграції. За війну змінився склад робітників — багато їх було мобілізовано в армію та загинуло на війні. За цей же час буржуазія значно зміцніла.

З перемогою Лютневої революції більшовицька партія вийшла з підпілля і одержала можливість відкрито вести роботу в масах. Озброєна ленінською теорією соціалістичної революції, вона боролася за дальше поглиблення революції. Значно активізувалося внутріпартійне життя. Під керівництвом ЦК РСДРП діяли і більшовицькі організації України. Протягом березня перші легальні збори та конференції відбулися в усіх більшовицьких організаціях України. Особлива увага приділялась питанням перебудови роботи організацій у відповідності з новими умовами та обрання нових складів легальних комітетів. Ці збори й конференції відіграли велику роль у справі ідейного та організаційного зміцнення більшовицьких організацій.

Велику допомогу більшовицьким організаціям України надавала газета «Правда», видання якої відновилося з 5 березня. Одночасно великі партійні організації України створили свої легальні масові більшовицькі газети. В Харкові 10 березня вийшов перший номер газети «Пролетарий», в Києві 14 березня — «Голос социал-демократа», в Катеринославі 4 квітня — «Звезда». Всі вони були органами місцевих комітетів і видавалися на кошти робітників.

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції в країні дала можливість повернутися В. І. Леніну з еміграції і вже на другий день свого повернення виступити з історичними Квітневими тезами. «Своєрідність поточного моменту в Росії, — писав В. І. Ленін, — полягає в *переході* від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, — *до другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства»³⁷.

Озброївшись новою ленінською стратегією і тактикою, більшовицька партія розгорнула боротьбу за переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 39—40.

³⁷ Там же, стор. 4.

П. Л. ВАРГАТЮК

БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В ЛЮТНЕВІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

Радянськими істориками зроблено немало для дослідження Лютневої революції на Україні. Перші мемуари і праці з цієї проблеми з'явилися ще в 20-і роки¹. Відзначення 40-річчя Жовтня дало новий поштовх до публікації праць, присвячених вивченню питань другої буржуазно-демократичної революції на Україні².

В останні роки вийшли в світ монографії Й. Т. Щербини, О. К. Кошика, Ю. М. Гамрецького, В. Л. Харитонова та інших авторів, що є значним вкладом у дослідження названої проблеми³. В усіх цих працях висвітлюється також діяльність більшовицьких організацій України напередодні і в період Лютневої революції. Але більш широко і повно ця діяльність відображена в історико-партійних статтях, брошурах і монографіях, які публікувались у різний час⁴. Найважливіші серед них — колективна праця «Нариси історії Комуністичної партії України» та монографії У. І. Рядної і М. Т. Сидорчука, де є

¹ А. Трошин. Февраль и Октябрь в Макеевке, журн. «Летопись революции», 1925, № 4; И. Сорокин. Февральская революция в Херсоне, журн. «Пролетарская революция», 1926, № 2; С. Буздалин. Февральская революция в Харькове, журн. «Летопись революции», 1927, № 1; Е. Виктор. Первый этап революции на Николаевщине, журн. «Летопись революции», 1927, № 2; В. Щербаков. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 года, там же; И. Николаенко. Февральская революция в Луганске, журн. «Летопись революции», 1927, № 3; Т. Харечко. Накануне февральской революции в Донбассе, журн. «Летопись революции», 1927, № 4; А. Швед. Революционные события в Павлограде (март 1917—март 1918 г.). Там же; 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. Харьков, 1927; та ін.

² Борьба за победу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1957; Харьков в 1917 году. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции. Харьков, 1957; Рассказы о великих днях. Воспоминания старых большевиков Донбасса, Донецк, 1957; Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині), Дніпропетровськ, 1957; Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів, К., 1957; та ін.

³ В. Астахов, Ю. Кондуфор. Пролетаріат Харкова в трьох революціях, Харків, 1959; П. Шморгун, Б. Корольов, М. Кравчук. Київ у трьох революціях, К., 1963; И. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках, К., 1963; А. К. Кошик. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции, К., 1965; Ю. М. Гамрецький. Ради робітничих депутатів України в 1917 році. (Період двовладдя), К., 1966; та ін.

⁴ С. И. Гопнер. Большевицкая организация накануне и в период Февральской революции в Екатеринославе, журн. «Летопись революции», 1927, № 2; И. Ю. Кулик. Киевская организация от Февраля к Октябрю 1917 года, журн. «Летопись революции», 1924, № 1; Ю. Коцюбинский. Черниговская организация большевиков во время войны, журн. «Летопись революции», 1927, № 2; В. Щербаков. Из истории Черниговской организации большевиков (1914—1917), журн. «Летопись революции», 1927, № 4; Г. Кофф. Социал-демократическая организация в Одессе в период войны (1914—1917 гг.), журн. «Летопись революции», 1927, № 3 и 4; Сурик. Студенческие большевистские кружки в Харькове (1914—1917 гг.), журн. «Летопись революции», 1929, № 1; О. В. Ємельянов-Суриков. Харківські більшовики в перші дні Лютневої революції, журн. «Літопись революції», 1931, № 4; Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Збірник статей, К., 1949; Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади. Збірник статей, К., 1957; та ін.

спеціальні розділи, що з'ясовують активну боротьбу більшовиків України за перемогу буржуазно-демократичної революції⁵. Проте й досі питання про керівну роль більшовицької партії у Лютневій революції ще далеко не вичерпане.

Історію Лютневої революції намагаються «писати» й наші ідейні вороги з антикомуністичного табору, в тому числі українські буржуазні націоналісти. Але вони всіляко фальсифікують хід і значення другої революції в Росії, зокрема лютневих подій на Україні, приписують революційну боротьбу мас, зображують революцію стихійною, непередбаченою і неорганізованою. Наші вороги особливо силкуються заперечити керівну роль більшовицьких організацій у лютневому перевороті та «довести», що провідною його силою була буржуазія і українські націоналістичні партії. Проте спроби «відлучити» більшовиків від Лютневої революції не витримують зіставлення з фактами історії й неминуче терплять провал.

Розпочинаючи першу світову війну, царський уряд і уряди інших країн не лише прагнули до імперіалістичних загарбань, а й сподівались відвернути маси від революційної боротьби, фізично знищити передову частину робітників і селян, зробити неможливою нову революцію. Буржуазні та дрібнобуржуазні партії підтримали царизм у війні. Лише більшовицька партія активно виступила проти імперіалістичної бойні. У маніфесті ЦК «Війна і російська соціал-демократія», написаному В. І. Леніним, в його працях «Крах II Інтернаціоналу», «Соціалізм і війна» та ін., у рішеннях Бернської конференції закордонних секцій РСДРП була розроблена тактична платформа більшовиків з питань війни, миру й революції. Найважливішими її лозунгами-завданнями були: боротьба за підготовку демократичної і соціалістичної революції, поразка царського уряду у війні, перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську, боротьба з шовінізмом і «патріотизмом», пропаганда ідей пролетарського інтернаціоналізму, утворення нового Інтернаціоналу. В тактичній платформі більшовиків завдання руху за ліквідацію імперіалістичної війни і завоювання демократичного миру тісно поєднувались з програмою підготовки буржуазно-демократичної революції та її наступного переростання в революцію соціалістичну. В період війни В. І. Ленін розвинув теорію соціалістичної революції, науково обгрунтував можливість перемоги пролетаріату в окремих країнах, озброїв передових робітників Росії глибокою вірою в успіх пролетарської революції у нашій країні.

Керуючись настановами партії, місцеві більшовицькі організації несли в широкі маси ленінську теорію і тактику з питань війни, миру і революції. У вересні 1914 р. більшовики Харкова і Києва були ознайомлені з тезами В. І. Леніна «Завдання російської соціал-демократії в європейській війні». Через Петербурзький комітет і думську більшовицьку фракцію зміст тез став відомим й іншим партійним організаціям України. В кінці 1914 — на початку 1915 рр. більшовики Києва, Харкова, Катеринослава, Донбаса та інших місцевостей одержали примірники газети «Соціал-демократ», № 33, в якому був вміщений Маніфест ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія». Згодом тут розповсюджувались резолюції Бернської конференції закордонних секцій РСДРП, статті В. І. Леніна «Крах II Інтернаціоналу», «Про поразку свого уряду в імперіалістській війні», «Про лозунг

⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961 і 1964; У. Рядніна. Більшовицькі організації України у Жовтневій революції, К., 1958; М. Сидорчук. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 — лютий 1917), Львів, 1966.

Сполучених Штатів Європи», «Про дві лінії революції», «Про брошуру Юніуса», «Кілька тез», «Соціалізм і війна» та інші, а також редактовані ним брошури. Крім того, в Києві, Катеринославі, Харкові, Чернігові, Житомирі та інших містах були популярними оригінальні видання Петербурзького і Московського комітетів, які пропагували ленінське ставлення до війни і революції⁶.

Більшовицькі організації України одностайно схвалили ленінські тактичні настанови і на їх основі будували всю свою революційну роботу в масах. У лютому 1915 р. на судовому процесі думської більшовицької фракції депутат від Катеринославщини Г. І. Петровський говорив, що він одержав «резолуції робітників з семи пунктів про ставлення робітників до війни, які збігаються із ставленнями Центрального Комітету»⁷. В кінці 1914 р. у Катеринославі була прийнята «Резолюція чотирьох соціал-демократичних груп про їх ставлення до війни», яка по-ленінському визначила причини і характер імперіалістичної війни та роз'яснювала значення більшовицького лозунгу поразки царизму в ній для перемоги революції⁸. Про ленінську позицію Катеринославської організації в питаннях ставлення до війни, проведення політичної роботи в масах, підготовки до революції свідчать також постанови і резолюції міської конференції, що відбулась у листопаді 1916 р. З ленінськими творами, з політичним курсом провідної Петербурзької організації партії, за свідченням М. М. Майорова, звиряла свою тактичну лінію Київська організація⁹. Це ж саме щодо Харківської партійної організації відзначено в спогадах Я. Базанова та О. Сурика-Ємельянова¹⁰. Вірність цієї організації ленінським настановам підтверджується також змістом її кореспонденції, опублікованої в «Соціал-Демократе» у 1915 р.; листом, надісланим до Бюро ЦК в 1916 р.; в основному правильними рішеннями міської конференції, що відбулась в листопаді 1915 р.; передруком на сторінках її газети частини резолюцій Бернської конференції закордонних секцій РСДРП (1916 р.)¹¹. Про схвалення більшовицької тактичної платформи партійними організаціями Донбасу свідчать спогади Р. Я. Терехова¹². Вознесенська організація цього району опублікувала в 1916 р. № 1 своєї газети «Правда труда» ленінську статтю «Кілька тез» і заявила, що вона керуватиметься ідеями газети «Соціал-Демократ», зокрема лозунгами і завданнями, висунутими в статті В. І. Леніна¹³.

⁶ Історія КП(б)У в матеріалах і документах. Вип. перший, Харків, 1933, стор. 450. П. Шморгун, Б. Корольов, М. Кравчук. Назв. праця, стор. 75—76; Сурик. Назв. праця, стор. 186, 187; Р. Я. Терехов. Так починалась боротьба, Донець, 1957, стор. 40; П. Варгатюк. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація, Дніпропетровськ, 1961, стор. 147, 151; Дніпропетровський облдержархів (ДОДА), ф. 9, 1916, спр. 3316, арк. 299; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 141; Ю. Коцюбинський. Назв. праця, стор. 181; П. Шморгун. В. І. Ленін і більшовицькі організації України (1907—1917 рр.), К., 1960, стор. 71, 76, 79; Большевики в годы империалистической войны (1914—февраль 1917). 36 документів, М., 1939, стор. 201, 202; Л. Харитонов. Назв. праця, стор. 50—51; М. Сидорчук. Назв. праця, стор. 103.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 141—142.

⁸ Партійний архів Дніпропетровського ОК КП України, ф. 24, од. зб. 385, арк. 6.

⁹ М. Майоров. З історії революційної боротьби на Україні, К., 1928, стор. 17.

¹⁰ Сурик. Назв. праця, стор. 186; Я. Базанов. Семь месяцев партийной работы в Харькове (1915), журн. «Пролетарская революция», 1927, № 9, стор. 73.

¹¹ Газ. «Соціал-Демократ», 20 листопада 1915 р.; «Сборник социал-демократа», № 1, жовтень 1916 р.; газ. «Голос социал-демократа», 12 листопада 1916 р.; Історія КП(б)У в матеріалах і документах. Вип. перший, стор. 450.

¹² Р. Я. Терехов. Назв. праця, стор. 40.

¹³ Газ. «Правда труда», № 1, липень 1916 р.

Натхненні ленінськими настановами більшовицькі організації України ідейно і політично озброювали робітничий клас і всіх трудящих правильним ставленням до війни, закликали їх активно готуватись до революції. Більшовики Харкова, Катеринослава, Києва, Донбаса та інших місць розповсюджували твори В. І. Леніна, брошури ЦК РСДРП і газету «Социал-Демократ», вели широку пропаганду в робітничих гуртках. З цією метою виділялись найбільш досвідчені працівники. Під їх керівництвом в гуртках вивчались матеріали більшовицьких газет і брошур, історія революційного руху в Росії, програма партії, її тактика в період війни, готувались кадри агітаторів серед робітників¹⁴.

Несучи ленінські ідеї в маси, більшовики очолили їх революційну боротьбу проти царизму і війни. Найголовнішою формою робітничого руху під час війни були страйки. Кожний страйк, навіть економічний, був спрямований не лише проти капіталістів, а й проти царизму і війни. Але особлива революційна роль належала політичним і змішаним страйкам, кількість яких невпинно зростала. В авангарді страйкової боротьби йшли металісти, шахтарі, машинобудівники. Найбільші страйки відбувались у Донбасі та Придніпров'ї, Харківській, Херсонській і Київській губерніях — саме там, де був вищий рівень організованості і свідомості робітників, де діяли згуртовані більшовицькі організації. Більшовики брали якнайактивнішу участь у керівництві страйками. Вони вели широку усну агітацію серед робітників, звертались до них з листівками, формулювали вимоги страйкарів, брали участь у роботі страйкових комітетів, забезпечували організованість виступів, надавали їм революційної та антивоєнної спрямованості. Лише іноді в організації страйків більшовики виступали спільно з групами інтернаціоналістів з партій меншовиків і есерів — звичайно, там, де ці групи себе якоюсь мірою проявляли (Луганськ, Маріуполь, Горлівка, Миколаїв, Одеса). Але більшовики рішуче боролись проти оборонців, які намагались зривати страйки, прагнули ослабити революційний натиск робітників проти царизму.

Готуючись до революції, більшовики також приділили серйозну увагу політичній роботі серед селян і в армії. Пропаганда серед селянства велась, головним чином, шляхом розповсюдження нелегальної літератури і листівок та відрядження на село агітаторів і передових робітників, що проживали в сільській місцевості або підтримували зв'язки з селянами. Наслідком цієї агітації в Харківській, Катеринослаській, Чернігівській, Київській та інших губерніях України було те, що аграрні вимоги більшовиків ставали програмою боротьби широких селянських мас проти поміщиків і царизму, сприяли зміцненню революційного союзу робітничого класу і селянства. Під час війни на Поділлі, у Волинській, Харківській, Полтавській, Катеринослаській губерніях розгорнувся масовий антифеодальний рух, що супроводжувався виступами селянської бідноти проти куркульства. Але більшовикам ще бракувало сил для здійснення організаційного керівництва цим рухом¹⁵.

Значно ширшою й успішнішою була революційна робота більшо-

¹⁴ Сурик. Назв. праця, стор. 179—187; Я. Базанов. Назв. праця, стор. 96; Э. Квиринг. Катеринослав (декабрь 14 г.— июнь 15 г.), журн. «Летопись революции», 1923, № 2; стор. 130; «Заднепровец» (Д. Лебедь). Очерки истории революционной работы на Екатеринославщине до 1917 года, журн. «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 116—121; Борці за Жовтень розповідають, стор. 82.

¹⁵ Детальніше див. О. Г. Михайлюк. Більшовики України в боротьбі за союз робітничого класу і селянства в роки першої світової війни, «Український історичний журнал», 1965, № 11, стор. 104—109.

вків серед солдатів. Вона велась як в тилкових гарнізонах, розташованих в Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Києві, Павлограді, Чернігові, Бахмуті та інших містах, так і в частинах Південно-Західного і Румунського фронтів та на кораблях Чорноморського флоту. Поряд з поширенням більшовицької літератури та усною агітацією партійні комітети Чернігова, Києва, Катеринослава і Харкова випускали спеціальні листівки, звернення до солдатів. З Катеринослава, Луганська, Києва і Чернігова листівки, газета «Социал-Демократ» та інша більшовицька література пересилалась солдатам Південно-Західного фронту. Більшовики ряду міст (Києва, Луганська, Катеринослава, Олександрівська та ін.) залучали передових солдатів і навіть офіцерів до участі в роботі місцевих організацій. Напередодні Лютневої революції в деяких тилкових гарнізонах, окремих кораблях і фронтових частинах були утворені військові групи більшовиків. Партійну роботу в військах на Україні вели М. Криленко, В. Величкіна, М. Ульянова, Р. Землячка, В. Примаков, Ю. Коцюбинський та інші більшовики¹⁶.

Успішна підготовка революції вимагала зміцнення нелегальних організацій більшовиків. Під час війни В. І. Ленін не раз вказував на актуальність цього завдання. Внаслідок арештів і мобілізацій на початку війни багато більшовицьких організацій на Україні було зруйновано або ослаблено. І далі царизм виривав з рядів більшовиків сотні революціонерів. Але він був безсилим проти рішучості пролетарського авангарду відстояти свої партійні організації. Ось чому протягом 1915—1916 рр. нелегальні організації більшовиків були не тільки відновлені, а й значно зміцнили.

Напередодні Лютневої революції в багатьох містах України діяли згуртовані, оформлені більшовицькі організації, очолювані партійними комітетами. Такою, зокрема, була Катеринославська організація. Вона складалась із трьох (Брянської, Миської та Задніпровської) районних організацій. До неї восени 1915 р. входило 250, в листопаді 1916 р.— понад 300 членів¹⁷. У лютому 1917 р. вона об'єднувала понад 36 груп і нараховувала 400 членів партії¹⁸. В Катеринославському комітеті напередодні революції активно працювали С. І. Гопнер, М. В. Копилов, Т. Л. Бондарев, М. А. Переславський, а трохи раніше — В. К. Аверін, Е. І. Квірінг, М. П. Глебов-Авілов, О. К. Воронський, В. А. Валявко та інші більшовики. В Луганську з кінця 1915 р. з перервами діяв партійний комітет, який у 1917 р. об'єднував 90—100 членів¹⁹. До складу Луганського комітету, який очолював кілька груп, входили М. Афонін, К. Медведєв і В. Шеховцов. Найбільшою на Україні була Макіївська районна (територіальна) організація в Донбасі, що утворилась в кінці 1915 р. У 1916 р. в складі її існували дві підрайонні (Берестово-Кальміуська та Горлівсько-Щербинівська) організації. Перед Лютневою революцією вона включала понад 20 партійних груп, чисельність яких перевищувала 400 членів²⁰. У Київ-

¹⁶ Детальніше див. В. Л. Харитонов. Військова робота більшовиків на Україні в роки першої світової війни, «Український історичний журнал», 1966, № 7, стор. 34—40.

¹⁷ Газ. «Социал-Демократ», № 47, 13 жовтня 1915 р.; Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. Днепропетровск, 1927, стор. 34.

¹⁸ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.), К., 1957, стор. 3; Седьмая (Апрельская) всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 159; Борці за Жовтень розповідають, стор. 100.

¹⁹ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы, стор. 159; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 101, арк. 4.

²⁰ Большевицские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), стор. 3; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 2156, арк. 7; И. Вишняков. К борьбе за

ській організації, яка зазнала численних переслідувань, на початку 1917 р. було 12 нелегальних гуртків, що об'єднували 200 членів партії²¹. До складу Київського комітету входили М. О. Савельєв (Петров), В. А. Бистрянський (Ватін), М. М. Майоров та інші більшовики. Харківська організація у листопаді 1916 р. налічувала 120, в лютому 1917 р.— 150 членів²². Вона складалась з двох районних організацій і мала близько 20 гуртків і груп, очолюваних загальноміським комітетом, керівну роль у якому відігравали Ю. Д. Тиняков, М. С. Данилевський, О. В. Сурик, М. М. Кабаненко та ін. В кінці 1916 р. оформилась Чернігівська організація. Вона об'єднала 50—60 членів партії²³. Отже, в названих 6 організаціях діяло до 100 партійних гуртків і груп та понад 1 300 членів партії.

В ряді міст України були мало оформлені організації та групи, що нараховували від 30 до 50 (Кам'янське, Кременчук) та від 5—10 до 30 більшовиків (Краматорськ, Олександрівськ, Кривий Ріг, Біла Церква, Кам'янець-Подільський та ін.). В Одесі, Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді, Полтаві, Сумах, Бердянську, Мелітополі, Дружківці, Алчевську існували більшовицькі групи кількістю від 5 до 50 членів, які входили в об'єднані соціал-демократичні організації. Крім того, в Харківській і Катеринославській губерніях утворились дві групи польських та чотири латиських революційних соціал-демократів.

В цілому напередодні Лютневої революції, за нашими підрахунками, в понад 50 пунктах України існувало 150 більшовицьких організацій, груп і гуртків, в які входило близько 1 800 партійців. В армії та на флоті, за даними, зібраними М. Т. Сидорчуком, у цей час діяло 27 підпільних осередків і груп, які нараховували понад 200 більшовиків²⁴. Отже, загальна чисельність більшовицьких організацій України перед виходом з підпілля перевищувала 2 000 членів. Через актив, що групувався навколо них, вони впливали на широкі маси передових робітників, солдатів та селян і керували їх революційною боротьбою. Що ж до есерів і меншовиків, які діяли напівлегально, то вони мали значно менше членів. Нечисленними і слабкими в підпіллі, за їх власним визнанням, були й організації УСДРП та УПСР.

Найбільші партійні організації України були тісно зв'язані між собою, з ЦК і Російським бюро ЦК РСДРП, Петербурзьким і Московським комітетами більшовиків. Представники більшовицьких організацій Києва, Харкова, Кременчука, Катеринослава і Донбаса не раз відвідували керівні органи пітерських і московських більшовиків, через них підтримували зв'язок з ЦК РСДРП і В. І. Леніном, одержували допомогу не лише літературою, а й кадрами пропагандистів та організаторів. У Донбас з Петрограда були послані С. І. Лапін, П. О. Алфьоров, Р. Б. Борисова, М. І. Острогорський та К. О. Лаврушин, в Катеринослав — М. В. Копилов, у Київ — М. О. Савельєв. За дорученням московських більшовиків, Р. С. Землячка взяла участь у зміцненні Чернігівської організації. Кількох працівників з Петрограда і Москви в 1915—1916 рр. було направлено до Одеси. За дорученням ЦК РСДРП і В. І. Леніна, в 1916 р. на Україну з еміграції повернулась С. І. Гопнер. Деякий час вона працювала в Одесі, а потім увійшла до складу Катеринославського комітету партії. В кінці

диктатуру пролетариата в Донбасе, журн. «Летопись революции», 1928, № 2, стор. 222; число членів організації підраховано автором.

²¹ Великий Жовтень на Київщині, стор. 59.

²² Історія КП(б)У в документах і матеріалах, Вип. перший, стор. 450; журн. «Вопросы истории КПСС», 1957, № 2, стор. 142.

²³ Ю. Коцюбинский. Назв. праця, стор. 185.

²⁴ М. Сидорчук. Назв. праця, стор. 179—181.

1915 і 1916 рр. у Харкові, Катеринославі та Донбасі (Луганську, Макіївці та ін.) вів революційну роботу агент Бюро ЦК РСДРП Ю. Х. Лутовінов. Другий представник Бюро ЦК І. С. Гаєвський воєни 1916 р. відвідав Харків, Київ і Катеринослав²⁵.

Об'їзди агентів Бюро ЦК РСДРП були викликані потребами зміцнити нелегальні організації, утворити обласний партійний центр на Україні та виробити єдиний план дій по політичній та організаційно-технічній підготовці другої революції в Росії. Не випадково після цих об'їздів зросла організаційна і політична активність місцевих більшовиків. В кінці 1916 — на початку 1917 рр. відбулись дві конференції і кілька партійних зборів у Катеринославі, конференція і нарада більшовицьких організацій Макіївського району, кілька засідань Київського комітету, збори партійного активу в Луганську, загальні партійні збори в Харкові, Чернігові, Кременчуці, Макіївці, Єнакієво, Горлівці та інших містах. Учасники їх питання поточного моменту розглядали під кутом зору безпосередньої підготовки до революції. Пропаганда неминучості революції, яка велась в ряді міст України і Росії, була настільки масовою, що «Робітнича група» ЦВПК намагалась спростувати «чутки» про близький революційний вибух, визнаючи при цьому ініціативу «невидимо діючої і спрямовуючої сили»²⁶, тобто більшовиків. На початку 1917 р. значно зросла активність робітників. 9 січня в ряді міст України відбулись політичні страйки, а в Харкові — політична демонстрація.

Триваюча війна, поразки на фронті, господарська і продовольча розруха в тилу, погіршення становища трудящих і посилення їх боротьби проти царизму і війни — все це прискорило наростання революційної кризи в країні. В лютому 1917 р. вона переросла в революцію. Героїчний пролетаріат Петрограда, йдучи за більшовиками, 23—25 лютого піднявся на загальний політичний страйк проти царизму. 26 лютого страйк переріс у збройне повстання. Наступного дня Бюро ЦК РСДРП опублікувало маніфест «До всіх громадян Росії», яким заклиало трудящих до повалення царизму і встановлення революційно-демократичної влади робітників і селян. Буржуазно-демократична революція, за яку тривалий час боролись більшовики, перемогла.

Розпочавшись в Петрограді, Лютнева революція надзвичайно швидко охопила всю країну. На Україну перші телеграфні і газетні повідомлення про революцію надійшли наприкінці лютого. З 1 по 4 березня звістка про її перемогу досягла багатьох районів України. Більшовики взяли якнайактивнішу участь у широкому оповіщенні мас про лютневі події, в роз'ясненні їх значення та залученні робітників, солдатів і селян до енергійної участі в здійсненні революції на місцях.

Найважливішими формами лютневих революційних виступів робітників і солдатів на Україні були залишення роботи і проведення багатотисячних мітингів, зборів і демонстрацій. З ініціативи більшовиків такі виступи розпочались 28 лютого в Харкові і Києві, 2 березня — в Катеринославі і Макіївці, 4 березня — в Павлограді та Кре-

²⁵ Рассказы о великих днях, стор. 78, 178; А. Батов. Назв. праця, стор. 152—154; П. Варгатюк. Назв. праця, стор. 150—151; М. Сидорчук. Назв. праця, стор. 57; Ю. Коцюбинский. Назв. праця, стор. 185; М. Острогорський. З історії більшовицьких організацій Горлівсько-Щербинівського району на Донбасі (1901—1918 рр.), журн. «Літопис революції», 1929, № 4, стор. 110—111, 116; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 2156, арк. 6—7; «Партия большевиков в годы первой мировой войны. Свержение монархии в России, М., 1963, стор. 98.

²⁶ Газ. «Русские ведомости», 19 жовтня 1916 р.

менцуці, 5 березня — Шостці, Луганську, на Берестово-Богодухівському руднику, 7 березня — у Вінниці. На початку того ж місяця мітинги й демонстрації проходили також у Краматорську, Горлівці, Кам'янському, Олександрівську, Кривому Розі, Херсоні, Миколаєві та інших містах. Перед цим в Києві, Харкові, Миколаєві, Горлівсько-Щербинівському, Берестово-Богодухівському і Макіївському районах та інших пунктах відбулись партійні наради і засідання комітетів більшовиків, які приймали рішення про організацію мітингів, виділення на них ораторів, посилення боротьби за війська тощо²⁷. Після цього активізувалась участь більшовиків у масовому революційному піднесенні робітників і селян та в залученні солдатів тилових гарнізонів і фронтових частин на бік революції.

Лютнево-березневі мітинги, збори і демонстрації, в яких брали участь сотні тисяч трудящих України, були могутнім виразом їх солідарності з Лютневою революцією, гарячою підтримкою пролетарів і солдатів Петрограда, проявом готовності до непримиренної боротьби проти монархічних сил. Все це паралізувало опір реакції, обумовило легкість і безкровність перемоги революції на Україні.

В такій обстановці розгорнулась боротьба мас за ліквідацію органів старої влади. Фальсифікатори історії зображають буржуазні і дрібнобуржуазні партії керівниками цієї боротьби. Насправді ж, ці партії закликали до «спокою» і «порядку», прагнули зберегти чиновницький апарат царизму. Лише більшовики рішуче виступали за знищення старої влади. Їх дії були підтримані масами, завдяки чому в перші дні березня на Україні були усунуті від влади губернатори, ліквідовані поліцейські та жандармські управління, органи суду і прокуратури, інститути земських начальників, станових приставів, податних присутствій тощо, а подекуди — також земські й міські управи. Революційні маси скинули з посад і заарештували найбільш реакційних чиновників, офіцерів армії та флоту. Повсюди роззброювались жандарми і поліцейські. Їх зброя переходила до рук робітників. З тюрем були випущені політичні в'язні царизму.

Ліквідація місцевих органів царської влади проходила в умовах боротьби. В Кременчуці, Києві, Павлограді, Єнакієво та інших містах мали місце спроби чинити опір революційним діям мас. В деяких фронтових частинах відбулись сутички між солдатами і офіцерами. Катеринославський і деякі інші губернатори відчайдушно чіплялись за владу. В ряді міст буржуазія — іноді при підтримці меншовиків — брала під захист «добрих» поліцейських. В Катеринославі і Донбасі реакція намагалась підбурити відсталі елементи проти більшовиків. Однак революційне піднесення було таким сильним, що всі ці спроби ганебно провалились.

У ході Лютневої революції слідом за Петроградом на Україні створювались органи революційної влади — Ради. Фальсифікуючи процес їх виникнення, буржуазні історики заперечують участь в ньому більшовиків, зображають ініціаторами дрібнобуржуазні партії²⁸. Але ж ці партії, підтримуючи повністю буржуазні органи влади, спочатку виступали проти утворення Рад, а в ході революції включились в їх організацію, щоб перехопити ініціативу у більшовиків і перетворити Ради в безсилий придаток буржуазної влади.

Утворення Рад робітничих і Рад солдатських депутатів на Україні в значній мірі проходило за участю і з ініціативи більшовиків, а також внаслідок самостійної творчості широких мас. Ради робітни-

²⁷ М. Сидорчук. Назв. праця, стор. 231—232.

²⁸ В. И. Салов. Германская историография Октябрьской революции, М., 1960, стор. 138.

чих депутатів виникли 2 березня в Харкові, 4-го — в Києві, Катеринославі, Кам'янському і Мелітополі, 5-го — в Макіївці, Юзівці, Павлограді, 6-го — в Одесі та Миколаєві, 7-го — в Вінниці, Херсоні, Єлисаветграді, 8 березня — в Луганську й Конотопі, в першій половині місяця — в Богодухово-Кальміуському та Горлівсько-Щербинівському районах. Одночасно виникали й Ради солдатських депутатів. У ряді місць відбулось об'єднання робітничих і солдатських Рад. Понад половина Рад робітничих та Рад робітничих і солдатських депутатів були утворені з участю більшовиків. Надалі цей процес тривав при зростаючій ролі більшовицьких організацій, що перебудовували свою роботу на легальній основі.

Керівна роль більшовиків в утворенні Рад найбільше проявилась у Донбасі. Під керівництвом партійної організації рудника виникла Берестово-Богодухівська Рада, 18 з 20 членів якої були більшовиками²⁹. Поряд діяли Ясинівська та Іллінська Ради, якими також керували більшовики³⁰. Через деякий час була організована більшовицька за складом Берестово-Кальміуська районна Рада робітничих депутатів. Головою її обрали більшовика Д. Ф. Мельникова. Більшовицьким був і весь виконком районної Ради³¹. З ініціативи більшовиків утворювались Ради на Нелепівському, Микитівському, Щербинівському, Байрацькому і Ртутному рудниках Горлівсько-Щербинівського району. В складі їх переважали більшовики. Більшовик С. М. Білозеров був обраний головою Щербинівської, а Н. І. Дубовий — головою Нелепівської рудничних Рад³². 10 березня була створена Щербинівська підрайонна Рада, яку очолив Н. І. Дубовий³³. Більшовики переважали у виконкомі Краматорської Ради, мали 25% складу (15 з 60) депутатів у Луганській та значний вплив у Єнакіївській Радах³⁴. Більшовицькою була Остерська Рада на Чернігівщині, Рада в м. Ходоркові на Київщині. Більшовики керували Кременчуцькою Радою та мали керівний вплив на Кам'янську Раду³⁵. В Макіївську Раду було обрано 9 більшовиків на 90 депутатів, Катеринославську — 14 на 115, Харківську — 15 на 135—140, Конотопську — 7 на 77³⁶. У виконкомі Київської Ради, що склався з 37 осіб, увійшло 7 більшовиків³⁷. Менші групи та окремі більшовики входили до Одеської, Херсонської, Вінницької, Олександрівської, Павлоградської, Юзівської та інших Рад.

Незаперечним свідченням активної і провідної ролі більшовиків у цих органах влади є те, що вони становили половину делегатів від Рад України, представлених на Всеросійській (березневій) нараді Рад у Петрограді³⁸. Однак більшість у Радах України, як і в інших місцях, здобув блок меншовиків та есерів, підтриманий несвідомою, дрібнобуржуазною частиною населення.

На Україні, як і в столиці, Ради уступили владу буржуазним

²⁹ Р. Я. Терехов. Назв. праця, стор. 62.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 38, оп. 1, спр. 2, арк. 33.

³¹ Р. Я. Терехов. Назв. праця, стор. 62; Партійний архів Донецького ОК КП України, ф. 7, оп. 1, спр. 84, арк. 4; ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 2, спр. 49, ч. 1, арк. 29.

³² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 161, арк. 10; Рассказы о великих днях, стор. 54.

³³ Там же, од. зб. 616, арк. 6.

³⁴ Н. Гончаренко. Октябрь в Донбассе, Луганск, 1961, стор. 47.

³⁵ Большевицские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.), стор. 681; М. Сидорчук. Назв. праця, стор. 236—237; ДОДА, ф. 29, спр. 16, арк. 4.

³⁶ В. Л. Харитонов. Назв. праця, стор. 248—252.

³⁷ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Харьков, 1928, стор. 5.

³⁸ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 6, стор. 148—149. Підраховано автором.

органам — «громадським комітетам», які виникли паралельно, а нерідко й раніше Рад, при активній підтримці меншовиків і есерів. Згодом були призначені губернські, повітові і міські комісари — місцеві представники Тимчасового уряду.

4 березня буржуазні та дрібнобуржуазні націоналістичні партії утворили в Києві Центральну раду. Ця рада прагнула підкорити собі український народ і обмежити його боротьбу буржуазним переворотом. Маючи некорінні незгоди з Тимчасовим урядом, вона залишалась в одному з ним буржуазному таборі, ворожому трудящим.

Виникнення двовладдя, як і недостатнє представництво більшовиків у Радах на Україні, пояснюється тими ж загальними причинами, що діяли в усій країні.

Лютнева революція створила нові умови для діяльності більшовицьких організацій України. Вийшовши з підпілля, вони приступили до організації своїх сил, прагнули оцінити обстановку і визначити нові завдання, розгорнути політичну роботу в масах.

У зв'язку з переходом на легальні умови в усіх організаціях відбулись перші легальні збори. Більшовики Харкова обговорили питання про поточний момент, діяльність представника Харківського комітету в Раді, постановили приступити до створення бойових робітничих дружин, обрали легальний комітет організації в складі С. Буздаліна, М. Данилевського, О. Ємельянова-Сурика, Ю. Тинякова та інших більшовиків³⁹. За рішенням зборів, з 10 березня став виходити орган Харківського комітету — газета «Пролетарий». Виражаючи думку комітету, вже у перших номерах газета висловилась за перетворення Рад в народний революційний уряд, а також за підготовку до другого етапу революції⁴⁰. 6 і 8 березня відбулись перші легальні збори Київської організації РСДРП. Вони прийняли до відома звіт підпільного комітету, розробили принципи будівництва організації в нових умовах, зайняли чітку лінію щодо меншовиків. Обговоривши поточний момент, збори ухвалили резолюцію, в якій вірно визначали ставлення до війни та висунули завдання розширити рамки буржуазної революції в інтересах боротьби за остаточне визволення робітничого класу. Збори обрали тимчасовий комітет організації (В. Бистрянський, М. Савельєв, М. Майоров, М. Лебедев, І. Крейсберг та ін.), за рішенням якого з 14 березня став виходити його орган — газета «Голос социал-демократа»⁴¹.

5 березня відбулась легальна конференція більшовиків Катеринослава і Донбаса (були присутні делегати від Луганської та Макіївської районної організації). Приділивши увагу таким питанням, як збройне повстання, лютневий переворот, Ради робітничих депутатів, війна і мир, армія і міліція, конференція в основному вірно визначила чергові політичні та організаційні завдання більшовиків⁴². У загальній формі визнавалась необхідність соціалістичної революції та роль Рад у здійсненні програми РСДРП. Конференція рішуче висловилась проти об'єднання з меншовиками. Був обраний перший легальний Катеринославський комітет РСДРП у складі М. Копилова, Т. Бондарева, С. Гопнер, А. Войцеховича, М. Переславського та інших більшовиків⁴³. Постанови конференції в Катеринославі були схвалені

³⁹ Газ. «Пролетарий» (Харків), № 2, 14 березня 1917 р.; Ємельянов-Сурик. Назв. праця, стор. 114.

⁴⁰ Там же, 10 і 16 березня 1917 р.

⁴¹ Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.), стор. 215—220.

⁴² Там же, стор. 3—8.

⁴³ Борці за Жовтень розповідають, стор. 27.

і розвинуті в резолюціях першої легальної районної конференції в Макіївці 10 березня та легальних загальних зборів більшовиків Луганська, що відбулись у кінці місяця.

Протягом березня легальні збори і конференції пройшли в усіх організаціях і групах. Вихід з підпілля сприяв зміцненню партійних організацій, встановленню зв'язків між ними та з ЦК РСДРП. Поряд з роботою в Радах, більшовики взяли участь в утворенні фабрично-заводських і рудничних комітетів, профспілок та інших громадських організацій. Виникли нові партійні осередки, зросли ряди членів партії. Напередодні Квітневої конференції в Київській, Харківській, Катеринославській, Луганській та інших організаціях, що брали участь у конференції, нараховувалось 8,5 тис. більшовиків⁴⁴.

Однак до повернення з еміграції В. І. Леніна більшовики України, як і вся партія, допустили ряд помилок. Вони не висунули завдання боротьби за встановлення влади Рад, не взяли курс на переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну, частина (Київ, Харків, Катеринослав) дотримувалась лозунгів, які були вірними до лютневих подій, але втратили зміст після них, допускала невірну тактику умовної підтримки Тимчасового уряду. В ряді місць більшовики не порвали організаційних зв'язків з меншовиками, а подекуди (Юзівка, Олександрівськ, Гришине, Кривий Ріг та ін.) виникли нові об'єднані організації, що гальмувало справу завоювання мас на бік партії. Через брак сил в деяких місцях (Катеринослав, Чернігів та ін.) більшовики не звертали належної уваги на роботу серед селян. Подекуди (Катеринослав, Донбас) мала місце недооцінка національного питання, особливо завдань боротьби проти українських буржуазних націоналістів.

З поверненням В. І. Леніна в його Квітневих тезах і рішеннях Квітневої конференції партія та її місцеві організації на Україні одержали нову настанову, що націлювала на підготовку соціалістичної революції, вимагала рішучої боротьби за встановлення влади Рад. Здійснюючи її, партійні організації України, разом з усією партією, привели робітничий клас і всіх трудящих до перемоги Великого Жовтня.

⁴⁴ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы, стор. 149; журн. «Исторический архив», 1959, № 5, стор. 34, 35, 36, 38, 40, 49.

Повідомлення

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ПРО СУД ІСТОРІЇ

Існує багато літератури, в якій з різних точок зору висвітлюється питання про значення історії в розвитку суспільства. Немає можливості зупинитися в даній статті на цьому питанні. Зазначимо лише, що без коріння нічого не росте й не розвивається. Незаперечним є й те, що кожне нове суспільне явище завжди своїм корінням виходить з минулого, зумовлене ним. Не можна зрозуміти та осмислити сучасності, а отже, й визначити перспектив на майбутнє, коли не будуть враховані причини, що викликали до життя ті чи інші явища й події. Все, що досягнуто на сьогоднішній день, є результатом діяльності багатьох поколінь. Існує тісний зв'язок сучасності з минулими етапами розвитку суспільства. Лише спираючись на цю основу, можна передбачати й майбутнє.

До історії ніхто не байдужий. Адже нема людей, які б не цікавились минулим, не зважали на сучасність і не думали про майбутнє, роблячи це свідомо або стихійно. Нема такої здравомислячої людини або колективу, що, взявшись за якусь справу, не враховували б досвіду минулого в будь-якій галузі людського життя й діяльності. Без цього суспільство не розвивалося б, не рухалось би вперед.

Історія гостро засуджує й карає тих, хто нехтує закони розвитку суспільства або не знає їх, і тих, хто бере на себе непосильне завдання обійти ці закони, замість того, щоб розумно використати їх в інтересах людства. Колесо історії зупинити не можна. Однак бувають дії та події, які можуть тимчасово затримати її хід. Можуть також з'явитися різні спроби повернути його назад. Але це завжди кінчається сумно для того, хто це пробує робити. Історія своєю ходою ставить усе на належне місце, виносить усьому свій об'єктивний вирок.

В. І. Ленін відзначав, що історичний процес відбувається зигзагоподібно¹. Це одне із свідчень того, що світ не складається з готових і закінчених предметів і явищ. Вони перебувають у постійному русі та зміні. Суспільний розвиток відбувається в суперечностях. Вони існували і по-різному проявлялися в усі епохи історії. Наявність суперечностей є одним із законів розвитку суспільства. В ньому весь час відбувається боротьба між новим і старим, передовим і відсталим, що проймає всю історію. Розв'язання тих чи інших суперечностей відбувається в ході історичного процесу. В результаті одні з них відкидаються, а інші виникають.

Часто можна зустріти вирази: «суд історії», «вирок історії», «урок історії» тощо. В кожному окремому випадку необхідно придивитися до того, який зміст у них вкладається, та до причин їх вживання. Деякі з цих понять мають певне смислове навантаження. На це слід зважати історикам.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 8.

Як говорив Ф. Енгельс, дефініції (визначення) «мають з наукового погляду незначну цінність. Щоб дістати дійсно вичерпне уявлення про життя, нам довелося б простежити всі форми його прояву, від найнижчої до найвищої. Проте для щоденного вжитку такі дефініції дуже зручні, а іноді без них важко обійтися; пошкодити ж вони не можуть, поки ми не забуваємо про їхні неминучі хиби»². Це стосується і таких понять, як «суд історії», «вирок історії», «урок історії». Вони відображають певне співвідношення подій і фактів у часі та просторі.

Суд історії — це самий процес суспільного розвитку й висновки з нього. Це не тільки суд часу, а й утвердження закономірностей розвитку суспільства, об'єктивне підсумування історичного досвіду. Кожний справжній підсумок передбачає відповідні висновки з минулого, врахування корисного й шкідливого в ньому, а також з'ясування причин їх появи. До цього історичного досвіду ніхто не повинен бути байдужим. Не можна просто відмахнутися від минулого, не оцінивши в ньому позитивного й негативного. Без цього неможливо рухатися вперед.

Хоч історія засуджує тих, що не рахувалися з нею, однак не перевелися й, напевно, не переведуться люди, які на це не реагують. Вони вважають, що її закони стосуються тільки минулого, й забувають, що сучасність повсякчас перетворюється в історію. І тоді вже сучасники в таких випадках стають відповідальними перед нею. Комуністична партія вчить, що тільки глибоке знання складних процесів дійсності, вміння бачити життя в усій його складності, таким, яким воно є, тверезо враховувати плюси й мінуси кожного явища дасть можливість уникнути таких вад, як суб'єктивізм, прожектерство, скороспілі, поспішні, відірвані від життя висновки й рішення, ігнорування практичного досвіду мас. За всі ці помилки немилосердно судить історія. Справжня людина не може керуватися правилами «після мене хоч потоп», бо те, що роблять сучасники — добре й погане, — все залишається людям, наступним поколінням. Отже, суд історії діє не стільки в інтересах минулого, скільки в інтересах сучасності й майбутнього. Він однаково суворий і до живих, і до мертвих.

Як уже згадувалося, історія йде своїм шляхом, незважаючи на те, що були неодноразові спроби повернути її хід назад. Досвід давно-минулих і недавніх часів показав, що ігнорування її закономірностей завжди кінчалося трагічно для тих, хто намагався це зробити. «Історія — матінка сувора і в справі помсти нічим не обмежується», — говорив В. І. Ленін³. Вона рішуче відкидала з свого шляху, стирала на порох, викидала на свій смітник усе, що стояло на її шляху. Ніколи не любила історія й тих, що пленталися за нею в хвості. Вона вимагала, щоб з нею йшли в ногу і цим самим допомагали її рухові вперед, розуміли його напрям. Це виявилось під силу прогресивним класам і революційним партіям, що можна добре бачити на прикладі діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу. Тих же, хто не був на це здатний, історія пустила в непам'ять.

Суд історії, як показав досвід, судить неупереджено, глибоко вникаючи в суть справи. Слід підкреслити, що він не мав би ніякого значення, коли б його рішення й вирoki не мали публічного характеру, а були закритими.

В цьому суді нема справ, які б відкладалися за давністю. За останнє століття він піднімає й вирішує справи як давноминулих ча-

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, К., 1965, стор. 79.

³ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, т. 1, М., 1956, стор. 187.

сів, так й тих, що безпосередньо примикають до сучасності. Історія — це безперервний об'єктивний процес. Отже, і суд її діє постійно.

Прийнятий цим судом вирок буде мати силу й вважатиметься справедливим незалежно від часу. Щоправда, М. Горький висловлював жаль з приводу того, що він часто запізнювався. Але при цьому додавав: «Запізнюється, але завжди приходить суд народу, суд історії... Безсторонній і недоступний дзенькоту золота...»⁴.

Суд історії — це не суд одиниць, навіть у разі, коли вони геніальні. Це суд, якщо можна так висловитися, колегіальний. З наведеного висловлювання М. Горького видно, що він ототожнює суд історії з судом народу. І це відповідає дійсності. Народ є творцем історії, його дії підлягають закономірностям розвитку суспільства. Роль народу в суді історії дуже важлива. Народні маси можна прирівняти в цьому суді до засідателів, тобто до його безпосередніх учасників. Вони мають величезні повноваження й авторитет, бо їх досвід — це досвід історії.

Народ є справжнім творцем і героєм історії. Як творець матеріальних і духовних цінностей, він є тією силою, яка практично здійснює всі докорінні зміни в суспільстві. Народ зовсім не безлика й аморфна «маса», «юрба», «загальний фон», що тільки волею «історичних осіб» приводиться в рух, як про це твердять ідеологи експлуаторських класів. Він — суспільна категорія, що змінюється із зміною історичних формацій. В основі цих змін лежать глибокі внутрішні закономірності розвитку суспільства.

Основу народу завжди становлять трудящі маси. Мова йде про тих, кого Ф. Енгельс називав величезною виробляючою народною масою⁵. В класовому суспільстві не панівна експлуаторська верхівка, а десятки мільйонів трудящих «...становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»⁶. Інтереси експлуаторської верхівки протилежні народним. Народ — це певне співвідношення прогресивних класів, різних соціальних груп, які в конкретних історичних умовах об'єднані спільністю інтересів та мети в боротьбі проти всього, що віджило, за дальший поступальний розвиток суспільства.

Через дії народних мас знаходять свій вияв закономірності історії. Тільки народ може вірно судити про історичні події та діячів, бо він не тільки свідок, але й активний творець історії. Народні маси завжди були носіями здорових суспільних тенденцій, оптимізму, боролися проти всякого зла, не втрачали віру в прогрес. Відомий український історик О. Я. Єфименко писала, що «народ сам і тільки він один зможе вирішити, що́ буде жити, а що́ вже назавжди і безповоротно поховано в безкраїх напластуваннях минулого»⁷.

Протягом тисячоліть народ стихійно творив історію в тяжких випробуваннях, у пошуках істини. В цих умовах основою суду народу були звичаї й традиції. З відкриттям законів розвитку суспільства свідомі творці життя стали свідомими суддями історії, зросли їх роль і активність в оцінці подій минулого.

В історії бували випадки, коли на деякий час вдавалося обдурити народ, похитнути його волю, звести з вірного шляху. Але тривало таке недовго. Всі, хто намагався це зробити, як показує досвід, суворо були засуджені судом історії.

⁴ И. Шкапа. Семь лет с Горьким. Воспоминания, М., 1964, стор. 101.

⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори в двох томах, К., 1955, т. 11, стор. 90.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 30.

⁷ А. Ефименко. Южная Русь, т. II, Петербург, 1905, стор. 267.

Ще й досі дуже часті випадки, коли явні й приховані вороги прогресу, різні авантюристи й славолюбці намагаються виступати від імені народних мас. Вони заявляють, ніби діють в інтересах народу, приписують йому свої дрібні, корисливі інтереси й реакційні погляди. Іноді це може продовжуватися чимало часу, але цьому обов'язково приходить кінець. Такі люди знаходять у народу різке засудження.

Народ — активний учасник суду історії — бере участь у розборі всіх справ, які він розглядає. Народ не тільки є суддею, але часто виступає і в ролі виконавця вироку цього суду.

У кожному суді, крім суддів, у вирішальні справи беруть участь також обвинувачі, оборонці, експерти. Тут є й службовці, що виконують різні його доручення, а також слідчий, роль якого в підготовці справ для розгляду дуже відповідальна. В суді історії в усіх цих різних ролях виступає історик. При цьому він має завжди виходити з головного завдання — допомогти судові вірно розібратися в справі й винести відповідне рішення. Історик повинен зробити все, щоб вяснити суть справи, а не затемнити й заплутати її, навіть у тому разі, коли б він виходив при цьому з «добрих» намірів. Бездоганна сумлінність, точність, переконливість і сміливість є найважливішими принципами, якими має керуватися історик на суді історії. І коли порушуються ці принципи, то з його вини суд історії може затягнутися, винесення ним рішення ускладнюється.

Слідчий не виступає в суді. За нього говорять зібрані ним для розгляду судом історії матеріали. Питання, що виносяться на цей суд, не надумані істориком-слідчим. Їх, як правило, ставить саме життя, а історик лише з'ясовує суть цих питань. При цьому він не може обійти жодної обставини, жодного факту. Чим більше історик кваліфікований, допитливий, ініціативний, чесний, тим швидше відбувається вирішення справи судом історії.

Про роль обвинувача в суді історії можна багато говорити. Скажемо тільки, що обвинувачувати в чомусь те, що вже відбулося, не дуже важко. Складніше пояснити його, викрити причини, що породили ці обставини. Адже в історії не все і не завжди так відбувається, як нам би цього хотілося. Не тільки шукати винуватця, а з'ясувати причини, які його породили, — основне завдання історика-обвинувача в суді історії. Може, як ніхто інший з тих, що виступають у цьому суді, обвинувач має пам'ятати про історичний підхід до з'ясування справи. Він не може обмежитися фіксацією провини винуватця, а повинен дошукуватися істини, зважати на причини й наслідки цієї провини.

В суді історії можуть виступати й оборонці. Завдання історика-оборонця — не тільки виправдати когось або щось, а допомогти внести ясність у справу. Але оборонці часто представляють зацікавлену сторону. Дуже погано, коли вони надто стараються відробити свій «гонорар». Немає нічого гіршого, коли в суді історії виступають безпринципні оборонці, які керуються не законами, а особистими симпатіями й антипатіями. Часто вони заплутують справу так, що судові історії довго доводиться її з'ясувати й не раз до неї повертатися. Такі оборонці не допомагають справедливому вирішенню справи, хоч і витрачають, як правило, багато паперу. Виступи оборонців мають певний вплив на сучасників, бо суд історії, як зазначалося вище, відбувається відкрито, публічно.

Але найчастіше в цьому суді історики виступають у ролі експертів. Для розгляду справ судом історії дуже важливою є сукупність

різних фактів і доказів. Факти бувають складні. Вони потребують всебічної перевірки, апробації, тобто експертизи, яка вимагає глибокого знання подій та їх взаємозв'язку. Експерт мусить бути об'єктивним і обгрунтовувати свої висновки глибоко й переконливо. Він не повинен перевищувати свої повноваження й має рахуватися з думкою й досягненнями інших істориків, що беруть участь у з'ясуванні суті справи в суді історії. Дуже погано, коли історик, який виступає експертом, намагається нав'язати свої думки й положення суду історії, забуваючи при цьому, що вони в свою чергу вимагають теж апробації й критичного аналізу. Бували непоодинокі випадки, коли висновки історика-експерта були непереконливими для суду історії, а іноді й сумнівними та невірними. В таких випадках суд історії їх відкидав.

Історик як слуга історії, в якій би ролі він не виступав, перебуває в досить складному становищі. Він готує для суду історії матеріали про події й факти, в яких часто не брав участі й сучасником яких не був. Перед ним стоїть завдання розкрити суть справи. Коли історик пише про те, що було, але не може пояснити, чому воно сталося,—це примітивізм. Щоб уникнути цього недоліку, він має досконало знати не тільки факти, але, що дуже важливо, вміти їх узагальнити й зробити правильні, наукові висновки. Він повинен бачити смисл, закономірності подій і явищ, а не обмежуватися їх фіксацією. Коли історик не знає законів розвитку суспільства, він може допустити грубі помилки й порушення їх. Це вже свідчення його безграмотності. Тільки знання законів у поєднанні з умінням їх застосовувати дає історика можливість відшукати істину, допомогти судові історії винести правильний вирок.

Тільки суд історії виносить вирок подіям і людям, а історик лише готує матеріали для нього. При цьому він має бути об'єктивним, але не категоричним. Історик є людина свого часу, представляє певні суспільні кола, але в суді історії він не повинен осучаснювати минуле.

Історик повинен шукати й розкривати правду, але не ту, що лежить зверху, а ту, що знаходиться в глибинних надрах подій і явищ. Він має піднімати те, що відіграє важливу роль для з'ясування суті справи, але було забуте або штучно відкинуте. Необхідно відкривати нові аспекти й сторони в подіях і явищах, бо від цього значною мірою залежить своєчасне рішення суду історії.

Не може вірно судити про події, явища, факти й людей той історик, який бачить усе, як на авансцені, а сам не побував за кулісами історії. Він багато чого не зрозуміє, не розкриє і не оцінить, коли обмежиться зображенням зовнішніх ознак подій і явищ, описуватиме те, що лежить на поверхні. Вчасне рішення суду історії залежить від кваліфікації тих, що готують для нього матеріали.

В пошуках істини історик завжди зазнає багато труднощів, зустрічається з серйозними ускладненнями, але він повинен їх долати. Крім знань, терплячості, наполегливості, принципіальності, потрібно мати наукову мужність, щоб заглянути правді у вічі. Історик завжди повинен бути самостійним, оригінальним у своїх висновках і твердженнях, а не обивателем і чийсь прикажчиком, що діє за принципом «чого зволите». Наука завжди на боці того, хто її безкорисливо і посправжньому любить.

Історик має бути правдивим, бо навіть «маленька» неправда, а ще гірше фальш, що трапляється між правдою, тягне за собою інші огріхи, в цілому ставить під сумнів його твердження перед судом історії. Це не допомагає судові об'єктивно розібратися в справі, а шкодить його діяльності. Навіть благородна мета не може виправдати

негідних або нечесних засобів для її досягнення. Історик ніколи не може забувати, що він готує для суду історії матеріали, від якості яких залежить своєчасне його рішення.

Суд історії діє не тільки по відношенню до тих, що творять історію, але й поширюється на тих, що її пишуть. Перше й друге тісно між собою переплітається. Як і кожний діяч, історик несе відповідальність перед судом історії і може бути засуджений ним за неправильні дії. Історіографія зафіксувала величезну кількість фактів, коли історики несумлінно ставилися до своїх обов'язків і були за це суворо покарані судом історії не тільки за зловживання своїм службовим обов'язком та безвідповідальне ставлення до справи, а й за фальсифікацію фактів. Про це завжди повинні пам'ятати історики.

Бувають люди (а вони є і серед істориків), які вважають, що історія може дати роботу й притулок для всіх, хто побажає зв'язати з нею свою долю. Цим іноді користуються різні пройдисвіти, нахлібники, які не приносять ніякої користі, а часто своїм галасом і своєю бездіяльністю заважають не тільки розвиткові науки, але й судові історії. Хай такі «діячі від історії», які часто дуже високої думки про себе, не сподіваються, що цей суд пробачить їм дармоїдство й тупість. Як правило, вони стають посміховиськом в історії.

Коло питань, що його розглядає суд історії, дуже широке. З часом воно не звужується, а розширюється, бо життя суспільства стає дедалі багатшим і різноманітнішим. Суд історії розглядає справи не тільки явні, а й ті, що вважалися таємними й навічно захованими. Завдяки йому нема нічого таємного, що б не стало явним. Суд історії судить не взагалі, а конкретні події й діячів, розкриваючи їх псевдоніми. Тут усе виступає під своїм ім'ям і відповідною назвою. І все, що відбувалося, — чи таке, що ним пишаються, чи таке, чого слід соромитися, добре чи погане — все судить історія. Її суд має на меті все поставити на своє відповідне місце, всьому дати заслужену об'єктивну оцінку. Він засуджує або виправдує тих, що давно померли, судить діла тих, які ще живуть, хоч вони не завжди звертають на це увагу, іноді вступають у конфлікт з судом історії. І, як це завжди бувало, програють справу. Деякі з них роблять вигляд незаслужено ображених долею, інші готові каятися із запізненням, у той же час всіляко силкуючись виправдатися або фальсифікувати вирок суду.

Історія засуджує й тих діячів, які намагалися пристосуватися до обставин, не тільки грішачи проти свого сумління, але й ціною зради інтересів народних мас, нації. Водночас суд історії високо оцінює тих політичних діячів і партії, що шукали виходу із скрутного, тяжкого становища. Їх виправдовують навіть у тому разі, коли вони зазнавали поразки. Однак історія суворо засуджує тих, що мали на увазі свої особисті, вузько групові інтереси. Вона карає також за «гріхи», зроблені свідомо чи несвідомо. Особливо це завжди стосувалося людей, наділених владою. Їх завжди різко засуджували за зловживання нею. Врешті, історія судить не тільки за те, що нічого хорошого, корисного не зроблено, але й за те, що і як зроблено. Взагалі суд історії, як і кожний інший справедливий суд, розглядає діла людей, а не їх помисли й слова.

До суду історії звертаються не тільки невдахи й ображені. З різних причин апелюють до нього й ті, що мали в своїй діяльності успіхи. Він судить не тільки переможених, але й переможців. Справа в тому, що не може пройти непоміченою мета, з якою велася боротьба за перемогу, а також те, якою ціною її здобуто, які наслідки вона дала, що одержали в результаті цього народні маси. Вже не раз пере-

мога оцінювалася судом історії дуже суворо. Однак нерідко він і виправдовував, іноді через довгий час, переможених. Згадаймо хоч би численні селянські повстання періоду феодалізму, придушені революційні виступи більш пізнього часу тощо.

Вивчаючи історію, можна зустрітися з численними прикладами, коли певні події оголошувалися епохальними, такими, що мають привести до перевороту в розвитку суспільства. Суд історії в цьому відношенні — єдино авторитетна інстанція. Він відкинув дуже багато таких «славних», «історичних» дат, а залишив тільки ті, що справді визначають новий етап, період, епоху в розвитку країни або всього людства. Після цього ніхто, наприклад, не може заперечити епохального значення для всієї історії людства Великої Жовтневої соціалістичної революції. Рішення суду історії щодо визначних дат мають важливе значення для дальшого розвитку суспільства по шляху прогресу.

Виникає питання, а чи не може суд історії пом'якшити свої вирокі і в яких випадках це може статися. В ньому можуть бути прийнятні часткові ухвали. Це не вирок, а запобігання, щоб не сталося в майбутньому більш складного й тяжчого. В деяких випадках (що не характерні для подій певної епохи), коли є переконання, що подібне більше не повториться, суд історії теж може бути не дуже суворим.

Кожний суд у своїй діяльності спирається на якийсь писаний чи неписаний кодекс. Чи є щось подібне в суді історії? На це питання можна відповісти позитивно. В своїй діяльності він керується об'єктивними законами розвитку суспільства. Відомо, що ці закони відкриті марксизмом-ленінізмом. Відмінити їх не можна, але глибше пізнати їх суть, навчитися краще їх використовувати — це завдання, яке стоїть перед суспільством. Усі спроби обійти, ігнорувати ці об'єктивні закони, всяке суб'єктивне, волюнтаристське їх трактування закінчувалось сумно для тих, що намагалися це робити.

Кодекс суду історії має ту особливість, що він неоднаково застосовується до подій різних епох. Адже відомо, що кожна суспільна формація розвивається за своїми законами. Це, безумовно, враховується при розгляді різних подій минулого й зокрема тоді, коли справу розглядає й виносить свій вирок суд історії.

З давніх-давен людство, спираючись на життєвий досвід, навіть не знаючи законів розвитку суспільства, намагалось якоюсь мірою сформулювати певні правові норми, що знаходило свій вияв у звичаях, традиціях, законодавчих актах. Суд історії ними не користується, хоч на них зважає, бере їх до уваги при винесенні своїх ухвал і вироків. Проте не раз він відміняв вирокі, що виносились на основі згаданих норм.

Перед законами суду історії всі рівні. Тут нема привілейованих, нема й дискримінованих. Слід зазначити, що це суд, де логіка законів збігається з історичними подіями. При розгляді справи він виходить не тільки з формально-юридичних, але й з морально-етичних норм.

Від суду історії нічого не сховаєш, коли він починає займатися тією чи іншою справою. В різний час були спроби зробити цей суд закритим, але кінець кінцем він все одно ставав відкритим.

Може виникнути питання, коли й які справи потрапляють до суду історії. Це відбувається в зв'язку з розвитком історичного процесу, з виникненням необхідності підвести підсумки зробленого, оглянутися на пройдений шлях, визначити те, що сприяло й що заважало розвиткові суспільства. Справи, які розглядаються в суді історії, завжди ак-

туальні. Серед них є справи давноминутих днів, а є й такі (вони, як правило, становлять більшість), що безпосередньо зв'язані з сучасністю. Іноді далеко, давнє стає сучасним і вимагає негайного розв'язання. А буває, що вирішення справ, близьких до сучасності, затягується у суді історії на довгий час, а то й їх розгляд зовсім відкладається, щоб згодом знову до них повернутися.

Здавалося б, що по свіжих слідах, які залишають після себе події й люди, легше про них судити. Та з'ясується, що це не завжди так. Після себе залишають сліди й такі «діячі», з якими суду історії важко відразу справитися. До цієї зустрічі йому слід відповідно підготуватися. В історії бувають справи й події «високовольтної напруги», за які суд береться після відповідної підготовки. Чим важливіші події й значніші діячі, тим більше вони іноді подібні до гори, від якої слід далі відійти, щоб краще її розглянути. Суд історії розбирає реальні справи, які вже відбулися. Його рішення має бути авторитетним і переконливим, а для цього необхідний час. Від істориків дуже багато залежить, коли і як підготувати справу для суду історії. Часто їх «дипломатична» мовчанка свідчить про неспроможність і несміливість, затягує вирішення справи. Слід пам'ятати, що питання, яке назріло, але не ставиться на вирішення, від цього не зникає. Правда, на дії історика впливають суспільні умови, в яких він живе й працює. І чим ці умови демократичніші, тим більшою є можливість для ширшої діяльності істориків.

Істина проста, коли її пізнано. Але мало хто задумується над тим, який складний до цього шлях. Істину встановлює суд історії, і йому доводиться зустрічатися з багатьма складними обставинами. Цим пояснюється те, що суд історії іноді, як говорив М. Горький, «запізнюється». Це «запізнення» відносне. Головне — не тільки знати про рішення суду, але відповідно реагувати на нього. Саме останнє нерідко відбувається із запізненням, і тоді пробують звалити провину за це на суд історії.

В основу вирішення справи завжди має бути покладено об'єктивну істину, факти, а не суб'єктивні домисли, бажання й прагнення. Суд історії не може будувати своїх висновків на основі логічних міркувань за принципом «що було б, якби було те або інше», хоч такі міркування можна зустріти в історичній літературі. Вони не допомагають судові історії в розв'язанні різних проблем і у висвітленні конкретних історичних подій. Суд історії якнайменше звертає увагу на те, чому чогось не сталося або не відбулося. Його цікавить те, чому саме і як сталося те чи інше. В усіх випадках мова йде про реальні події, факти й про конкретних людей. В історії реальну вагу має не те, що б могло статися, а те, що сталося. В ній усе взаємообумовлено, і саме це розкриває її суд.

Відомо, що твердження й висновки про історичне минуле тоді варті уваги, коли вони спираються на значну кількість фактів, які не викликають сумніву. Факти іноді можуть самі за себе промовляти, але доводиться встановлювати й вірогідність багатьох з них. Є різні факти — важливі та другорядні. Але всі вони не стоять осторонь від історичного процесу, а пов'язані з іншими явищами. «Факти,— писав В. І. Ленін,— коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»⁸. Суд історії сміливо розкриває

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

об'єктивну закономірність подій, їх послідовність та зв'язок між ними, відтінює найважливіші з них, розкриває матеріальні, класові корені розвитку суспільних відносин, розглядає їх у сукупності й суперечностях, їх вплив на дальший хід подій.

Суду історії не можуть допомогти такі праці істориків, які побудовані шляхом спеціально підібраних фактів, коли автори в передмовах відверто заявляють, що «поставили перед собою завдання показати (довести)...» і т. п. Мало дають для суду історії праці, в яких наводяться тільки факти без узагальнень і відповідних висновків. Це повинен зробити історик, бо інакше не можуть розглядатися справи в суді історії. Роль істориків у ньому не легка, бо життя, яке вони вивчають, складне. Але іноді історики своєрідно стерилізують його, обходячи все складне й суперечливе. І при цьому вважають, що відгукуються на заклик історії, піднімають і розв'язують її актуальні проблеми.

Історичний процес складний. У ньому, крім закономірностей, мають місце також збіг обставин, випадковість тощо. І це враховує суд історії. Він не судить за аналогією, а розбирає окремо кожну справу, аналізує її суть. Процес розвитку суспільства настільки багатогранний, що не може не бути винятків з об'єктивних закономірностей. Те, що залишилося «поза законом», суд історії не обходить, а теж розбирає. Мова йде про «парадокси» — явища з відхиленнями від усвідомлених об'єктивних закономірностей. Розкриттям їх суті, а не підганянням під готову схему теж займається суд історії. Вивчення змісту й характеру «парадоксів» веде до відкриття нових закономірностей.

Суд історії розглядає минуле конкретно-історично. В ньому цілком панує історичний підхід при розгляді справ, зважаються конкретні умови, в яких відбувалися ті чи інші події, виступали історичні діячі. При цьому враховується все, починаючи з соціальних мотивів і кінчаючи морально-етичними й психологічними моментами. Як виявляється, важче за все в історії оцінювати діячів, бо, як правило, в їх особі переплітаються багато мотивів і моментів. Суд історії довів, що спрощений підхід до життя, до подій, окремих людей, відсутність історизму, невміння масштабно висвітлювати явища не має нічого спільного з наукою, з об'єктивною дійсністю. І в цьому часто винні історики.

Суд історії судить не тільки мертвих, а й живих. І перші, і другі не байдужі для нього. Традиції минулого завжди тяжіють над сучасниками. З цього боку теж може бути спроба вплинути на хід та вирок суду історії. Дехто вважає, що про мертвих треба або мовчати, або говорити добре. А насправді, як писав В. І. Ленін, «потрібна правда і про живих політичних діячів і про мертвих, бо ті, хто дійсно заслуговує на ім'я політичного діяча, не вмирають для політики, коли настає їх фізична смерть»⁹. Правильність цього зауваження переконливо довів досвід історії. Про В. І. Леніна зокрема говорять, що завдяки своїм ідеям й ділам він живіший від усіх живих.

Сучасники теж часто роблять спроби вплинути на суд історії, прагнучи, щоб він виніс бажаний їм вирок. Найчастіше таке втручання затуляє остаточне вирішення справи, вносить багато плутанини в нього. Деякі діячі так «старанно» це робили, що перегинали палку й потрапляли під невблаганний суд історії. Він однаково скаже своє слово й не на основі того, що про себе думали різні діячі, хоч і це буде взято до уваги. Суд історії кінець кінцем не піддається голосу пристрастей, бо інакше він був би необ'єктивним й упередженим.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 280.

Історія знає непоодинокі випадки, коли ті чи інші діячі намагалися вберегти себе від суду історії. Не раз бували також спроби обдурити історію, але все це закінчувалося завжди невдало для тих, хто силкувався це робити. Особливо це відбувається тоді, коли слова й заяви деяких діячів розходяться з їх ділами. Суд історії вже не раз переконливо доводив, що брехня, облудність, якими б вони не були підлими, злісними, хоч і прикритими словесним лахміттям порядності, обов'язково зникають під гарячим подихом правди.

Під час суду історії виступають також свідки й у ролі їх різні обставини. Переважно, це спогади, міркування сучасників та учасників подій у вигляді письмових джерел, речових доказів і т. п. Кожний свідок має свою точку зору, свій погляд на справу. Суд історії має в цьому розібратися, зважити на це. В нього нема підстав довіряти якомусь свідкові більше, ніж іншим. Термін «авторитетний свідок» не зовсім підходить для цього суду. Історики «допитують» свідків ще перед тим, як готують справу для розгляду. Під час її вирішення свідка піддають перехресному допитові з участю суддів, обвинувачів, оборонців, експертів. Усе це робиться в інтересах встановлення істини. Може статися, що в результаті розгляду справи свідок теж опиняється на лаві підсудних за брехливі свідчення.

Тільки в результаті всебічного вивчення справи можна прискорити встановлення істини судом історії.

Дії й вирок суду історії ґрунтуються на аргументах історичної науки. В зв'язку з цим може виникнути твердження, що оскільки історія наука неточна, остільки й вирок її суду — річ умовна. Це можна зрозуміти так, що ніякий історичний досвід не веде до необхідності дій, якої потребують, наприклад, результати дослідження в точних науках. Але відомо, що навіть у математиці наукові висновки також не ведуть до альтернативності, примусовості, а дають можливість, враховуючи об'єктивні закономірності, діяти у відповідних напрямках. Історичний досвід, або вирок суду історії, теж не є альтернативним. Він має характер ймовірності й можливості.

Суд історії не поспішає з остаточними, категоричними висновками й рішеннями з метою когось чи щось засудити, покарати або безмірно захвалити. Він насамперед має на меті з'ясувати суть справи, дати їй свою належну оцінку.

Вирок суду історії має велике суспільно-політичне й громадсько-виховне значення. Саме тому, що цей вирок виноситься відкрито, він має стати відомим найширшим масам, усім творцям історії. Та він лише тоді досягає своєї мети, коли його вірно зрозуміють. У справі доведення вироку суду історії до широких мас, розкриття його значення велика роль належить історикам. Можуть сказати, ніби в історії дається оцінка подіям і явищам минулого, які не мають сили й не можуть бути законом для сучасності. Проте слід пам'ятати, що закони складаються на основі того, що вже вивчено. Вони стають обов'язковими для тих, хто має ними керуватися, для розумних людей. Для дурнів в усіх випадках законів не пишуть. Той, хто не зважає на уроки й суд історії, не рахується з ними, якраз у житті й виявляється невігласом або дурнем.

Прислухайтесь до суду історії, зважайте на його рішення й вирок, бо вони стосуються не тільки минулого, а й вчать добре розуміти сучасне і сприяють прокладанню правильних шляхів у майбутнє.

А. О. ДЖЕДЖУЛА

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У 1920—1922 рр.

Історія економічних зв'язків Росії та України з Чехією та Словаччиною бере свій початок у далекому минулому. Вже в X—XII ст. Київська Русь мала дипломатичні, торгово-економічні та інші зв'язки з Чехією. В процесі розвитку російсько-чеських і російсько-словацьких стосунків удосконалювалися їх методи і форми¹. Перша світова війна перервала торгово-економічні та інші мирні відносини між Росією і Австро-Угорщиною, до складу якої входили Чехія і Словаччина. Відроджувати їх довелося лише після війни, але вже в зовсім інших історичних умовах.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка знищила царське самодержавство і створила першу в світі робітничо-селянську державу, відкрила новий етап в історії міжнародних відносин. В основу радянської зовнішньої політики були покладені лєнінські принципи мирного співіснування держав з різним політичним ладом. Радянський уряд відкрито і чесно заявив усім урядам і народам у своєму першому зовнішньополітичному акті — декреті про мир — про бажання співробітничати з усіма країнами. На досягнення миру і нормалізації торгово-економічних відносин з капіталістичними країнами були спрямовані великі зусилля комуністичної партії та уряду Країни Рад.

Жовтнева соціалістична революція зробила рішучий вплив на піднесення національно-визвольного руху всіх пригноблених народів. Під ударами цього руху розпалась Австро-Угорська монархія. В кінці 1918 р. на її руїнах, в числі інших буржуазних держав, утворилась Чехословацька республіка. Незважаючи на високе революційне піднесення трудящих мас і на їх мужню боротьбу за справжню народну республіку², чехословацька фінансово-промислова буржуазія і великі землевласники при підтримці лідерів правих соціал-демократів захопили в свої руки всю повноту державної влади. Буржуазний чехословацький уряд почав здійснювати реакційну внутрішню та антинародну й антинаціональну зовнішню політику. Він став на шлях непримирної боротьби проти Радянських республік³. Правлячі кола буржуазної Чехословаччини не тільки не визнавали урядів Радянських республік, але і не бажали мати з ними будь-яких зв'язків. Проте об'єктивні економічні потреби країни змушували її реакційний уряд поступово змінити свою позицію щодо Країни Рад. «Є сила більша,—

¹ Див. докладно: 1000 let. Kronika československo-ruských Styků slovem i obrazem. Ministerstvo informací; Josef Jirásek. Rusko a My. (Studie vztahů československo-ruských. Od počátku 19 století do roku 1867, Vesmír—Praha, 1928.

² V. Olivová. Československo-Sovětské vztahy v letech 1918—1922. Naše vojsko, Praha, 1957; Ludovít Holotík. Oktobrova revolúcia a národnooslobodzovacie hnutie na Slovensku v rokoch 1917—1918. Vydovateľstvo Slovenskej Akadémie vied, Bratislava, 1958; Dějiny sovětského svazu a československo-sovětských vztahů v dokumentech. Díl III. Nakladatelství politické literatury, 1966.

³ V. Olivová. Politika československé buržoasie v letech 1921—1923. Nakladatelství československé zahraniční politika československé buržoasie v letech 1920—1922, журн. «Sovětská historie», № 2; Документы об антинародной политике Масарика, М., 1954; Центральний партійний архів ЧСРСР (далі — АУДКЧСС), ф. 5, спр. 18.

підкреслював В. І. Ленін,— ніж бажання, воля і рішення будь-якого з ворожих урядів або класів, ця сила — загальні економічні всесвітні відносини, які змушують їх стати на цей шлях зносин з нами»⁴.

Історичні обставини штовхали буржуазну Чехословацьчину на встановлення торгово-економічних стосунків з Радянськими республіками. На території Чехословацьчини залишалася значна частина промислових підприємств колишньої Австро-Угорської Імперії, 85% продукції якої йшло на експорт. Таким чином, розвиток основних галузей чехословацької промисловості залежав від попиту на зовнішньому ринку. Серед головних споживачів продукції чехословацьких заводів могли бути РРФСР і УРСР⁵. На підприємствах країни залишилося здебільшого застаріле і зношене устаткування, що було причиною значного підвищення собівартості продукції і обумовлювало неспроможність Чехословацьчини конкурувати з Німеччиною, Англією та США⁶. Поряд з цим, на шляху її експорту ставали нові митні бар'єри сусідніх держав. Чехословацьчина залежала від іноземної промислової сировини, ввіз якої з-за океану дуже дорого коштував підприємцям, і вони все наполегливіше вимагали налагодити торгові зв'язки з Радянськими республіками. Зовнішньоторговий оборот Чехословацьчини в 1919—1920 рр. був пасивним⁷, а це вело до нового погіршення економічних умов країни. З 1921 р. чехословацька промисловість почала переживати тяжку економічну кризу, яка призвела до різкого скорочення промислового виробництва⁸. Сотні підприємств повністю збанкрутували, а ще більше їх було на грані банкрутства. Це прискорило зростання великої армії безробітних.

Промислова криза супроводжувалась також значним скороченням заробітної плати⁹ і підвищенням цін на продукти харчування і товари широкого споживання. Наступ великої буржуазії на життєвий рівень трудящих викликав могутню хвилю страйкового руху по всій Чехословацьчині¹⁰. Робітничий клас країни, ведучи боротьбу за покращання свого матеріального становища і за розширення своїх політичних прав і свобод, рішуче вимагав юридичного визнання урядів Радянських республік і негайного встановлення з ними нормальних торгово-економічних відносин. Чехословацький буржуазний уряд не міг не рахуватися з цими категоричними вимогами робітничого класу. Водночас чехословацька буржуазія боялася спізнитися на російський ринок, спостерігаючи як Радянські республіки вже ведуть певні торгово-економічні операції з діловими колами Англії, Німеччини і США¹¹. І, нарешті, впевнившись в неможливості знищити Радянську владу силою зброї, реакційні кола Чехословацьчини починають покладати свої надії на те, щоб з допомогою економічної експансії підірвати будівництво соціалізму і реставрувати капіталізм у Росії.

Ось ті основні причини, що змушували Чехословацьчину стати на шлях встановлення і нормалізації торгово-економічних зв'язків з Радянськими республіками.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 124.

⁵ ЦДА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 688-а, арк. 12; оп. 2, спр. 22-а, арк. 5; оп. 1, спр. 269, арк. 2.

⁶ Державний історичний архів Чехословацьчини в Братиславі (далі — UČSAB), ф. PR (94/1), спр. 310.

⁷ ЦДА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 268, арк. 70.

⁸ Там же, спр. 267-а, арк. 93.

⁹ Там же, спр. 271-6, арк. 60; ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 2, спр. 834, арк. 8; UČSAB, ф. PR (94/1), спр. 310.

¹⁰ Там же, спр. 671-6, арк. 60.

¹¹ UČSAB, ф. (94/1), спр. 310.

Незважаючи на те, що чехословацький буржуазний уряд навіть не відповідав на мирні пропозиції Радянських республік, вони все ж продовжували добиватися нормалізації політичних і економічних відносин з Чехословаччиною. При цьому підкреслювалось, що «торговельні відносини між обома країнами можуть спричинитися до величезної вигоди обох сторін і що між нашими двома Республіками можуть встановитися міцні дружні відносини на найбільшу користь кожної з них»¹². Необхідність розв'язати це питання все більше й більше ставала очевидною не тільки для трудящих мас Чехословаччини, але й навіть для значної частини великої буржуазії.

Уряд Чехословаччини був змушений якось реагувати на мирні пропозиції РРФСР. 8 травня 1920 р. він, нарешті, повідомив, що погоджується на переговори з представниками Радянської влади. Радянсько-чехословацькі переговори привели тоді лише до створення місії Червоного Хреста, які займалися питаннями повернення на батьківщину військовополонених. Обмін торговими місіями відбувся лише в квітні—травні 1921 р. В той же період до Чехословаччини прибула торгова делегація УРСР. Чехословацька торгова місія в РРФСР створила свій відділ у тодішній столиці Радянської України — Харкові¹³. Незабаром на Україну приїхали представники ряду чеських фірм і самостійно вели переговори з українськими радянськими зовнішньоторговельними організаціями про взаємні експортно-імпортні операції¹⁴.

Всередині 1921 р. розпочалися офіційні чехословацько-радянські переговори. Висунувши ряд завідомо неприйнятних умов, чехословацька сторона тим самим затягувала їх хід¹⁵. А тим часом радянські торгові місії в Чехословаччині буквально обсідали представники різних ділових кіл, які пропонували ті або інші угоди, з'ясовували можливості нормалізації торгово-економічних зв'язків з Радянською Росією і зокрема з Радянською Україною.

Перші торгові угоди між Чехословаччиною і РРФСР були укладені навесні 1920 р., тобто на цілий рік раніше, ніж почалися офіційні переговори¹⁶. Мова йде про замовлення окремим чехословацьким фірмам сільськогосподарських машин, реманенту і технічних матеріалів для радянських республік*. На початку вересня того ж року радянська делегація підписала нові угоди з рядом чехословацьких промислових фірм і окремих заводів на поставку для РРФСР і УРСР сільськогосподарських машин. Так, завод Бехера зобов'язався поставити різної сільськогосподарської техніки та реманенту на загальну суму 18 034 600 чех. крон, а заводи Меліхара Гумерта — на загальну суму 2 238 775 чех. крон¹⁷.

¹² Документи внешней политики СССР, т. II, М., 1958, стор. 391.

¹³ Архив внешней политики СССР (далі — АВП СССР), ф. 219, оп. 5, порядковий № 8, папка 24, арк. 4; И. А. Петерс. Чехословацко-советские отношения (1918—1931), К., 1965, стор. 107—108.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 269, арк. 6.

¹⁵ Див. докладніше: АВП СССР, ф. 219, оп. 5, порядковий № 10, папка 24, арк. 48.

¹⁶ Документи внешней политики СССР, т. III, М., 1959, стор. 177.

* На жаль, дані про експортно-імпортні операції між Чехословаччиною і Радянськими республіками в радянських архівах і історичних дослідженнях даються не за календарні, а за оперативні роки, а вартість тих або інших торгових операцій подано то в карбованцях, то в кронах, то в доларах. Через це неможливо навести абсолютно точні дані про радянсько-чехословацький товарооборот за кожний календарний рік окремо, а також визначити точний вартісний вираз обсягу експорту та імпорту в карбованцях.

¹⁷ Документи внешней политики СССР, т. III, стор. 177.

Але тоді чехословацька преса порівняно рідко писала про торгівлю з РРФСР і УРСР. Це до певної міри пояснюється тим, що загальноторговий оборот Чехословаччини з Радянськими республіками був справді незначним. Для порівняння наведемо лише деякі дані: якщо в 1920 р. Чехословаччина імпортувала з Німеччини товарів на загальну суму 5 001 603 тис. чех. крон, з США — на 4 110 695 тис., з Швеції — 365 789 тис., з Бельгії — 1 036 336 тис. чех. крон, то з РРФСР ввозилося товарів лише на суму 25 776 тис. чех. крон, а з УРСР — 10 937 тис. Таким чином, в 1920 р. експорт різних товарів з України до Чехословаччини був у 86,7 раза менший, ніж з Бельгії¹⁸. Така мізерна частка РРФСР і УРСР в загальному товарообороті Чехословаччини пояснюється не тим, що її економіка не потребувала радянських товарів або не мала необхідності в інших економічних зв'язках з нашою країною взагалі, а тим, що чехословацький уряд проводив непримиренну антирадянську політику. Крім того, Чехословаччина була залежною від імпералістичної Франції, яка стояла на відкрито ворожих щодо нашої країни позиціях і вимагала цього від своїх сателітів.

Досвід перших торгових операцій чехословацьких фірм позитивно вплинув на значну частину торговельно-промислової буржуазії країни. Вже на початку 1921 р. між Чехословаччиною і Радянськими республіками були укладені перші великі торгові угоди. У квітні радянська Залізнична місія зробила замовлення на залізничне устаткування чехословацькому акціонерному товариству «Чехомашина» на суму 1 млн. чех. крон¹⁹. Влітку того ж року торгові місії РРФСР і УРСР розмістили в Чехословаччині великі замовлення на різні види промислової продукції. На початку жовтня чехословацька преса повідомляла, що промисловість країни має виробити для Радянської держави жерсті на суму до 6 млн. чех. крон, підкреслювалось, що перша сплата в розмірі 1 млн. чех. крон вже була зроблена²⁰. В 1921 р. радянська Залізнична місія і Берлінський відділ НКЗТ РРФСР закупили в Чехословаччині 1185 т дахового заліза на суму до 6 млн. чех. крон, дротових цвяхів 554 т на суму 2 600 тис. крон, 28 тис. штук одно- і двоелішних плугів — на суму 20 102 тис. нім марок і 2 500 сівалок — на суму 8 010 нім. марок²¹. Торгпредство УРСР у Чехословаччині повідомляло Укрзовнішторг, що 23 листопада 1921 р. воно уклало угоду з фірмою «Чесько-Словенська Сполечность» на поставку Радянській Україні 520 тис. кг цукру-рафінаду²².

Заслуговує на увагу те, що на початку 1921 р. з метою розширення торгівлі з Радянськими республіками в Чехословаччині було створено Експортне товариство великих машинобудівних заводів, до складу якого ввійшли: Акціонерне товариство колишніх заводів «Шкода»; Акціонерне товариство з'єднаних заводів; підприємства Брловського і Ренгофера; Чесько-Моравський машинобудівний завод; Акціонерне товариство Лаурін і Клемент; Електричне акціонерне товариство Кольбен; заводи Віхтерля і Коваржіка, а також Бехера і Меліхара Гумерта²³. Причини створення такого великого експортного об'єднання для торгівлі з Радянськими республіками, за визнанням

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 268, арк. 30—31.

¹⁹ В. А. Шишкин. Чехословацко-Советские отношения в 1918—1925 гг., М., 1962, стор. 56.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 269, арк. 81.

²¹ Документи внешней политики СССР, т. IV, М., 1960, стор. 745.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 234, арк. 8.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 267-а, арк. 19—20.

відомого тоді промисловця Коловрата, полягали в тому, «що в Росії конкурувати з іноземними капіталістичними фірмами будуть спроможні лише могутні промислові об'єднання, які володіють великими коштами»²⁴.

До грудня різні промислові підприємства Чехословаччини прийняли замовлення на поставку своєї продукції Радянській країні на загальну суму 72 млн. крон²⁵. В кінці грудня представник чехословацького заводу Працнера Марк Груферман запропонував експортувати до Радянської України 200—250 шт. сівалок²⁶.

Розвиткові торгово-економічних відносин сприяло до певної міри і те, що з 15 липня 1921 р. були відновлені поштово-телеграфні зв'язки між Чехословаччиною, Україною і Росією²⁷. Бажаючи прискорити дальший розвиток торгових зв'язків, уряд УРСР посилає в січні 1922 р. до Чехословаччини спеціальну делегацію у складі 6 чоловік²⁸. З цією ж метою влітку туди виїжджає заступник наркома зовнішньої торгівлі РРФСР²⁹. Радянська торгова делегація, Торгпредство УРСР уклали багато угод і договорів з словацькими фірмами про поставку ними Україні насіння, продовольства, промислового устаткування і сільсько-господарського реманенту. Так, весною 1922 р. Торгпредство УРСР домовилось про придбання у чехословацьких фірм 225,5 тис. пудів насіння ячменю, гороху, вівса і деяких інших сільськогосподарських культур, 25 530 пудів цукру, 4 тис. шт. просапників і 160 вагонів різноманітного залізничного устаткування³⁰. Про інтенсивність перевозок закупленого в Чехословаччині насіння можуть свідчити хоч би такі дані: тільки за 11 днів лютого 1922 р. на Україну було привезено 163 тис. пудів насінневого матеріалу³¹. Закупівля його в Чехословаччині тривала і після цього. Всього навесні 1922 р. в Чехословаччині було придбано насіння на загальну суму 15,5 млн. чех. крон³². Це здійснювалось під неослабним контролем ЦК КП(б)У та Української економічної ради. Крім посівного матеріалу, Радянські республіки продовжували закуповувати в Чехословаччині борошно, зерно на хліб, цукор та інші продукти харчування для голодуючого населення.

Експорт товарів з Чехословаччини до Радянських республік, міг би бути значно більшим, якби не перешкоди, штучно створювані чехословацькими правлячими колами. Що ж до вивозу радянських товарів у Чехословаччину в цей період, то їх обсяг був ще менший. Чехословацькі власті фактично бойкотували радянську продукцію. За всю весну 1922 р. з України в Чехословаччину було вивезено лише 74 вагони різної сировини, в тому числі 5 тис. пудів невідсортованих шкір. У той же час Чехословацька економіка відчувала гостру потребу в промисловій сировині, яку можна було б ввозити з Радянських республік. Торгпредство УРСР у Чехословаччині в короткому звіті про свою роботу до 1 квітня 1922 р. писало, що чехословацькі текстильні фабрики виявили бажання закупити сотні вагонів льону, прядива, вовни і шкірсировини³³. Торгпредство повідомляло, що 6 265 промисло-

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 267-а, арк. 19—20.

²⁵ В. А. Ш и ш к и н. Назв. праця, стор. 57.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 56, арк. 106.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 269, арк. 7.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 75, арк. 7 зв.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 267-а, арк. 221.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 234, арк. 8—10; спр. 298, арк. 40—42; спр. 258, арк. 38; ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 671-б, арк. 63.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 204, арк. 6—28.

³² ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 1, спр. 671-б, арк. 29.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 298, арк. 10, 17.

вих підприємств, тобто 90% всієї промисловості Чехословаччини, потребують наших поставок різної сировини. «Сировинний голод у Чехословаччині,— говорилося в звіті,— чимало обумовлений відсутністю ввозу з України»³⁴.

Лише після Генуезької конференції, коли стало цілком очевидно, що всі плани імперіалістів, розраховані на придушення Радянської влади в Росії шляхом економічного тиску, зазнали повного провалу; чехословацький уряд погодився на прискорення торгових переговорів з Радянськими республіками.

5 червня 1922 р., у Празі після тривалих переговорів було підписано Тимчасовий договір між РРФСР і Чехословацькою республікою, а 6 червня укладено Тимчасовий договір між Чехословаччиною і Радянською Україною, який був аналогічним з угодою між ЧСР і РРФСР. В його першій статті зокрема говорилось, що в Харкові засновується Представництво ЧСР в УРСР, а в Празі — Представництво УРСР у ЧСР. Чехословаччина визнавала, що на Україні монополія зовнішньої торгівлі належить урядові УРСР³⁵.

Тимчасові договори між РРФСР і ЧСР, а також між ЧСР і УРСР були першим важливим правовим кроком на шляху нормалізації економічних і політичних чехословацько-радянських відносин. Вони підводили юридичну основу під торгово-економічні зв'язки, які вже почали розвиватися, і полегшували розв'язання багатьох міждержавних політичних питань. Ці акти ставили під захист держав взаємні торгово-економічні угоди. Поряд з цим слід вказати і на їх серйозні недоліки. На час укладення згаданих договорів РРФСР вже мала стосунки з рядом капіталістичних держав, які визнавали Радянську владу де-юре. Чехословаччина ж на це не наважувалась. Вона все ще чекала падіння Радянської влади. Підписавши тимчасові угоди, Чехословаччина визнавала Країну Рад лише де-факто.

Однак незважаючи на це, а також на відсутність конкретних зобов'язань про взаємні поставки товарів та інші недоліки, ці договори мали велике значення для дальшого розвитку і нормалізації чехословацько-радянських торгово-економічних відносин. «Договір виходить з визнання Радянського уряду де-факто,— писала газета «Чеське слово».— Він не є якимось революційним актом нашої зовнішньої політики. В торговому відношенні не доводиться чекати від нього якихось чудес... Але й з своїми недоліками цей договір є кроком уперед»³⁶. Слідом за підписанням Тимчасової угоди, в червні 1922 р. у РРФСР і на Україну прибула чехословацька торгово-промислова делегація. Вона мала завдання організувати торговельні пункти в Москві, Києві, Харкові та Одесі. 20 вересня уряд Чехословаччини перейменував свою Торгову місію в Представництво. Українська Торгова місія в Чехословаччині дістала назву Повноважного Представництва УРСР ще в листопаді 1921 р.³⁷

Здавалося, що з підписанням Тимчасових договорів і з приїздом до РРФСР Чехословацької торгової делегації буде усунено всі перешкоди на шляху нормалізації чехословацько-радянських економічних зв'язків і створено умови для встановлення взаємних політичних відносин. Але незабаром стало цілком ясно, що правлячі кола Чехосло-

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 298, арк. 10

³⁵ Там же, арк. 106—111.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 239, оп. 2, спр. 28-а, арк. 5 зв.

³⁷ V. Olivová. Československo-Sovětské vztahy v letech 1918—1922, стор. 394; ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, од. зб. 7, арк. 31; спр. 169, арк. 38.

ваччини навмисно, на шкоду своїм національним інтересам, гальмують дальший розвиток економічних стосунків з Радянськими республіками і не йдуть на поліпшення з ними міждержавних політичних взаємин. Вдаючись до прямого порушення Тимчасового договору, чехословацькі власті створювали ненормальні умови для роботи Повпредств РРФСР і УРСР, перешкоджали розвитку експортно-імпортних, концесійних та інших угод економічного характеру. Грубо порушуючи Тимчасовий договір, чехословацький уряд допуслав і заохочував антирадянську діяльність російських і українських контрреволюційних організацій на території Чехословаччини. Під захистом уряду і на його утриманні в Празі діяло так зване «Російське посольство». Аж до 1923 р. тут перебувала і тісно співробітничала з чехословацькими властями «надзвичайна дипломатична місія так званої Української народної республіки»³⁸.

Усе це негативно позначалося на чехословацько-українських відносинах. Так, в 1921—1922 р. (господарський рік починався 1 жовтня) з Чехословаччини на Україну було ввезено різних товарів на загальну суму 1028,2 тис. крб. (за цінами 1913 р.), що становило 8,6% загального обсягу імпорту на Україну. В 1922—1923 р. з Чехословаччини на Україну надійшло товарів на суму 61,4 тис. крб., тобто 1,1% загального обсягу ввозу до УРСР³⁹. Не краще стояли справи і з експортом. У 1921—1922 р. з України в Чехословаччину було експортовано різних товарів, головним чином сировини, на загальну суму 61,1 тис. крб., що становило лише 1,2% від українського вивозу за кордон за той же період⁴⁰. А в 1922—1923 р. про експорт українських товарів у Чехословаччину зовсім немає згадки.

Отже, торговий оборот між УРСР і Чехословаччиною в 1921—1922 р. визначається сумою в 1089,3 тис. крб., тобто 6,4% загального товарообороту Радянської України. А в 1922—1923 рр. весь товарооборот між ними визначався лише ввозом промислової продукції з Чехословаччини на суму 61,4 тис. крб., або 0,2% усього українського імпорту.

Зовнішньоторговий баланс УРСР з Чехословаччиною в перші роки Радянської влади мав різко виражений пасивний характер, тобто імпорт на Україну чехословацьких товарів переважав над вивозом українських товарів у Чехословаччину. Так, у цілому в 1920 р. на Україну з Чехословаччини було імпортовано різних товарів значно більше (за їх вартістю), ніж експортовано наших товарів до цієї країни. У 1921—1922 рр. Україна одержала чехословацької продукції на 967,1 тис. крб. більше, ніж вивезла своїх товарів у Чехословаччину⁴¹.

Щоб наочніше було видно, яке місце займала остання в зовнішньоторговому обороті УРСР, наведемо такі дані: якщо на частку Чехословаччини в 1921—1922 рр. припадало лише 8,6% загальної кількості імпортованих Україною товарів, а в 1922—1923 рр.— 1,1%, то в торговому обороті з Англією відповідно — 9,2% і 6,1%, з Німеччиною — 7,7% і 14,8%, з США — 31,5% та 4,2%⁴².

Але і в 1922—1923 рр. Зовнішторг УРСР розмістив на чехословацьких заводах 54 порівняно великих замовлення на промислове устаткування і машини для потреб відбудови народного господарства. На

³⁸ Газ. «Известия ВЦИК», 8 липня 1922 р.

³⁹ Внешняя торговля Украины (1921—1924 гг.), под ред. А. О. Золотарева, Харків, 1925, «Приложение», стор. 5.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, стор. 80.

взаємно вигідних умовах чехословацькі фірми не тільки поставляли радянським республікам різні машини і промислове устаткування, але часом надсилали до СРСР своїх фахівців для монтажу та налагодження експлуатації імпортованої техніки. Чехословацькі інженери брали участь в монтажі устаткування Харківської електростанції, Маріупольського трубокатного заводу «Південсталь», Одеського і Севастопольського холодокомбінатів і деяких інших промислових та комунальних об'єктів⁴³.

Багато хто з чехословацьких спеціалістів різних галузей народного господарства і культури вже в перші роки Радянської влади виявили своє бажання приїхати до Країни Рад, щоб допомогти у відновленні її економічного і культурного життя. Радянські люди зустрічали їх з глибокою вдячністю і щирою гостинністю. Навіть тоді, коли в радянських республіках лютували голод і епідемічні захворювання, понад 200 чехословацьких робітників-спеціалістів прибули в нашу країну, щоб внести свій вклад у справу зміцнення її економіки. Багато чехословацьких громадян взагалі переселилися в Країну Рад.

Спираючись на Тимчасовий договір з УРСР, Чехословаччина могла в кілька разів збільшити обсяг експортно-імпортних операцій в торгівлі з українськими радянськими державними організаціями. Але правлячі кола країни не використали цих великих можливостей. Чехословацькі промисловці не змогли дістати дозвіл і на участь в багатьох концесіях, що їх радянська влада надавала капіталістичним країнам у перші післяреволюційні роки. Так сталося тому, що частина чехословацької великої буржуазії намагалася одержати концесії на зовсім неприйнятних для Радянської країни умовах. Інша ж частина ділових кіл зайняла вичікувальну позицію в питанні про концесії. Усе це призвело до того, що з 20 клопотань чехословацьких фірм з приводу концесій в Радянській державі, лише невелика їх кількість мала бажані наслідки. Однак слід зазначити, що своїм співробітництвом з Радянською владою ці фірми, безперечно, зробили позитивний вплив на розвиток чехословацько-радянських торгово-економічних відносин.

Велике значення для встановлення і розвитку економічних контактів з капіталістичними державами мала участь УРСР в міжнародних ярмарках-виставках. Одна з них відбулася у вересні 1922 р. в Празі. Для участі в цій виставці була запрошена і Радянська Україна. УРСР продемонструвала тут величезні можливості в справі розширення торгово-економічних відносин з капіталістичними країнами. Багато хто, побачивши український павільйон, говорилося в листі Торгпредства УРСР, «прозріли і, очевидно, зроблять переоцінку своїх уявлень щодо господарських можливостей Радянської влади...»⁴⁴.

Експонування на Празькій виставці зразків українських товарів, а також художніх творів, сприяло розширенню і культурних зв'язків між УРСР та капіталістичними країнами взагалі і Чехословаччиною зокрема.

Отже, початок торгово-економічних відносин між Радянською Україною і Чехословаччиною було покладено вже в 1920 р. І незважаючи на відверто антирадянську політику чехословацького уряду, який, нехтуючи національними інтересами своєї країни, ще довго ставив перешкоди на шляху нормалізації стосунків між УРСР і ЧСР, життя брало своє. Спочатку трудящі маси, а потім і ділові кола Чехословаччини виступили за розширення співробітництва з радянськими республіками.

⁴³ В. А. Ш и ш к и н. Назв. праця, стор. 204.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 424, оп. 1, спр. 234, арк. 63 зв.

Економічні зв'язки сприяли поліпшенню взаєморозуміння між народами Радянського Союзу і Чехословаччини, зміцненню їх традиційної братерської дружби. Встановлення торгово-економічних відносин на початку 20-х років диктувалося невідкладними потребами народного господарства як УРСР, так і ЧСР, воно відіграло велику роль у післявоєнному відновленні економічного життя обох республік. Перший досвід трирічних українсько-чехословацьких господарських зв'язків був дуже повчальним. Він показав, що економіка молодій чехословацькій державі могла успішно розвиватися лише при неодмінній умові широких контактів з радянськими республіками і насамперед з Україною. Історичний досвід продемонстрував, що будь-які спроби капіталістичних держав бойкотувати радянські товари або провадити політику економічної дискримінації щодо Радянської країни неминуче зазнають повного провалу і завдають величезної шкоди їх економіці.

Тепер, коли Радянська Україна і соціалістична Чехословаччина входять до складу великого сузір'я держав соціалістичної системи, їх економічне співробітництво досягло справжнього розквіту і може бути прикладом нового типу міжнародних відносин. Ці відносини тепер розвиваються на основі щирої братерської дружби й всебічного безкорисливого і взаємовигідного співробітництва.

М. Д. РАБИНОВИЧ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ Г. С. ВИНЬСЬКОГО

Видатний український просвітитель Григорій Степанович Винський прожив довге й тяжке життя. Чверть сторіччя він провів у засланні, зазнав приниження й злиднів. Наприкінці свого життя приєднався до революційної декабристської організації в Оренбурзькому краї і був вихователем одного з її керівників.

Досі про Г. С. Винського було відомо тільки те, що він сам вважав за необхідне повідомити в своїх «Записках». Тепер пощастило виявити в архівах дані, що докладніше висвітлюють його біографію і обставини, зв'язані з публікацією «Записок».

Г. С. Винський народився в 1752 або 1753 р. у м. Почепі і походив «з дворян по місту Трубчевську»¹. В 1779 р. він писав, що його батько — капітан Степан Акимович Винський — помер «понад дванадцять років тому»². Мати — Марія Артемівна скоро вдруге одружилась і переїхала в маєток чоловіка — бунчукового товариша М. В. Гобчиця. У сім'ї вітчима Г. С. Винський почував себе чужим.

Спочатку він навчався в церковно-приходській школі, про яку в нього залишилися тяжкі спогади. В його мемуарах так описано дячка, який вчив дітей грамоті: «чому і як учив мене, не пам'ятаю, але що він часто і боляче сік мене, особливо по суботах, це пам'ятаю. Ці безглуздо-варварські звичаї вживалися майже у всіх приходських школах, бо давали дячку деякий прибуточок... ті, що їх матері надсилали дячку частіше млинців, паляниць, та чогось іншого, зазнавали ударів по одежі, а бідняки, або у кого матері були скупі, розплачувалися голими тілами. Проклята попівщина! Де ти не злочинствувала?»³.

З 1762 по 1768 р. Г. С. Винський навчався в різних учбових закладах на Україні. Спочатку — в Чернігівській школі, потім п'ять років у Київській академії, де «вчився досить сумлінно, не тільки не відставав від інших, але завжди був між відмінниками». Особливо добре знав латинську й польську мови. У 1768 р. він вступив до приватного пансіону в Чернігові, де з охотою вивчав французьку мову. Після цього, проживши близько року в Глухові, Г. С. Винський переїхав до своїх родичів у Петербург, де в 1770 р. вступив солдатом у лейб-гвардії Ізмайловський полк. У 1772 р. йому надано було чин капітала, в 1775 р. — підпрапорщика, і 10 липня того ж року він підпоручиком пішов у відставку⁴.

Перебування в гвардії серйозно підірвало достаток Г. С. Винського. З 120 кріпосних душ, які дісталися йому в спадщину від батька, у нього залишилось всього 38. Близько двох років він прожив у вітчима в м. Почепі, а в 1777 р. переїхав до Петербурга з наміром

¹ Перший біограф Г. С. Винського — визначний бібліограф і колекціонер А. І. Тургенев указував, що Г. С. Винський народився в 1752 р. (журн. «Русский архив», 1877, ч. I, стор. 76). Разом з тим у показаннях, що їх давав Г. С. Винський в листопаді 1779 р., сказано: «від роду йому двадцять шість років». З цього можна зробити висновок, що він народився не раніше 1753 р. (Центральний державний архів давніх актів (ЦДАДА), ф. 259, оп. 22, спр. 1564, ч. I, арк. 1187).

² ЦДАДА, арк. 1187, 1187 зв.

³ Г. С. Винський. Мое время. Записки, журн. «Русский архив», ч. I, М., 1877, стор. 81, 82.

⁴ ЦДАДА, ф. 259, оп. 22, спр. 1564, ч. I, арк. 1187.

вступити на службу. Але реалізувати цього йому не пощастило. Зв'язки з компанією молодих дворян, які вели розгульний спосіб життя, спричинилися до того, що він розтринькав готівку і опинився в скрутному матеріальному становищі. Деякий час довелось жити випадковими заробітками.

У листопаді 1779 р. Г. С. Винського було заарештовано у справі поручика Кашинцева. В цій справі притягалася велика група дворянської молоді, яку обвинувачували в негожому, на думку уряду, способі життя. Серед обвинувачених був також підпоручик Г. О. Радіщев — брат відомого революціонера⁵. Слідство тривало близько року. Було встановлено, що Г. С. Винський мав намір одержати з банку 1400 крб. за фіктивною закладною на селян, зазначивши в ній сто двадцять душ замість 38, які залишились йому після смерті батька, але «гроші з банківської контори не взяв»⁶.

Проте вирок винесли винятково суворий — позбавити чинів і дворянства, заслати довічно в Оренбург⁷. Жорстока розправа з Г. С. Винським, яка не відповідала тяжкості його злочину, дає підставу припустити, що в цій справі вирішальну роль відігравали якісь інші фактори, не відображені в документах. Оскільки в оренбурзькому засланні він вважався особливо небезпечним державним злочинцем і був під постійним наглядом властей⁸, можна розглядати суворі репресії як наслідок того, що урядові Катерини II стали відомі волелюбні думки Г. С. Винського. Не бажаючи розголошувати справжніх мотивів покарання, Г. С. Винського і з ним брата О. М. Радіщева, як то кажуть, «приплутали» до голосної карної справи, до якої він, по суті, не був причетний.

Під час двадцятип'ятилітнього заслання Г. С. Винський, позбавлений прав стану, «міг з відома головної місцевої власті проживати в будь-якому місті або повіті Оренбурзької губернії»⁹.

Протягом 18 років він був репетитором і домашнім учителем у сім'ях чиновників, офіцерів і поміщиків Уфи, Оренбурга, Бугульми, Челябінська. За цей час Г. С. Винський безуспішно намагався довести, що «засланий безвинно за інтригами», але на всі його прохання незмінно відповідали однією й тією ж резолюцією: «відмовити». В 1802 р., у зв'язку з очікуваною після смерті Павла I амністією, друзі засланця докладали зусиль до його реабілітації. Однак і цього разу їхні старання не увінчались успіхом. Спеціально створена Сенатом «Комиссия для пересмотра прежних уголовных дел о преступниках, находящихся в ссылке в разных местах Империи» віднесла Г. С. Винського до числа осіб, для яких вона «не могла знайти жодної обставини, що надавала б їм перемену їх долі»¹⁰. В 1805 р. була зроблена нова спроба добитися помилування, і Г. С. Винському нарешті «за особливим височайшим повелінням дозволено вступити на цивільну службу з нижніх чинів»¹¹.

Наприкінці XVIII — першій третині XIX ст. в Оренбурзькому краї існувала нелегальна революційна організація, яка спочатку носила напівмасонський характер і була філіалом «Приятельського товариства» відомого просвітителя М. І. Новикова. Пізніше вона перетворилась на відгалуження декабристського руху і поставила своїм завдан-

⁵ ЦДАДА, ф. 7, оп. 2, спр. 3704, ч. 1, т. 3, арк. 18.

⁶ Там же, ф. 259, оп. 2, спр. 1564, ч. 1, арк. 1190, 1190 зв.

⁷ Там же, ф. 7, оп. 2, спр. 3645, арк. 8 зв., 9.

⁸ Там же, спр. 3764, ч. 10, арк. 5—8.

⁹ Журн. «Русский архив», М., 1877, ч. 6, стор. 233.

¹⁰ ЦДАДА, ф. 7, оп. 2, спр. 3704, ч. 3, т. 2, арк. 194, 195.

¹¹ Там же, ч. 1, т. 3, арк. 7, 8.

ням повалення самодержавства та визволення кріпосних селян. Засновником цієї організації, що мала назву «Оренбурзьке таємне товариство», був уродженець Полтавщини Павло Єлисеєвич Величко. Важливу роль в таємному товаристві відіграв його син — магістр фізико-математичних наук Олександр Павлович Величко¹². Г. С. Винський дуже зблизився з цією сім'єю. З 1801 по 1806 р. він жив у них і був наставником О. П. Величка, який назавжди зберіг про нього вдячну пам'ять¹³. Дружні зв'язки Г. С. Винського з П. Є. Величком не переривались багато років¹⁴.

П. Є. Величко походив з полтавських дворян. Почав службу з 1769 р. в українському козацькому війську, брав участь у закордонних походах. У 1776 р. був сотенним отаманом. В 1783 р. пішов у відставку і переїхав до Сибіру (теперішній Алтайський край). У грудні 1784 р. йому надано чин поручика, але служив він у цивільному відомстві спочатку секретарем, а в 1788—1796 рр. — прокурором Коливанського губернського магістрату¹⁵. Чверть сторіччя П. Є. Величко прослужив у митному відомстві (з 1797 по 1821 р.). Помер у ніч з 25 на 26 березня 1821 р.¹⁶

Цей політичний діяч дружив з М. М. Сперанським і належав до масонської ложі «Избранного Михаила» — одного з легальних філіалів раннього декабристського руху. За свідченням декабриста В. І. Штейнгеля, Павло Єлисеєвич був керівником «Оренбурзького таємного товариства» і «підтримував його до своєї кончини»¹⁷.

Олександр Павлович Величко (1793—1867) здобув прекрасну на той час освіту. Як він сам згадує, виховувався і навчався вдома, потім — у Харківському університеті і, нарешті, з 20 вересня 1808 р. вчився в благородному пансіоні Московського університету різним наукам і мовам¹⁸.

Після перерви в навчанні, викликані Вітчизняною війною 1812 р., О. П. Величко на публічних екзаменах в пансіоні одержав дві срібні іменні медалі і золоту із схвальним листом. У 1813 р. йому присвоєно університетом звання кандидата фізико-математичних наук, а в 1815 р. у результаті іспитів з цієї галузі знань він удостоєний ступеня магістра¹⁹. Служив в Оренбурзі, в канцелярії губернатора, а з 1823 по 1838 р. працював на посаді керуючого справами в Сибірському комітеті, який очолював М. М. Сперанський. О. П. Величко написав і опублікував ряд праць з природознавства, а також статистичні матеріали про Сибір. У Пушкінському будинку зберігається автограф дружнього листа до К. Ф. Рилеева, де О. П. Величко висловлює бажання співробітничати в «Полярной звезде»²⁰. Крім

¹² М. Д. Рабинович. Декабристы в Башкирии и Оренбургской губернии, Сб. «Материалы научной сессии, посвященной 400-летию присоединения Башкирии к России», Уфа, 1958, стор. 147—177; його ж. Новые данные по истории Оренбургского тайного общества, журн. «Вестник Академии наук СССР», 1958, № 7, стор. 106—113.

¹³ Журн. «Русский архив», 1877, ч. 6, стор. 233.

¹⁴ Там же, 1878, кн. I, стор. 400—403.

¹⁵ ЦДАДА, ф. 286, оп. 1, спр. 808, арк. 484 зв., 494; П. С. Усов. Вооруженные караваны для торговли с Ост-Индией (за ненадрукованими матеріалами з приватних архівів), журн. «Исторический вестник», Спб., 1884, т. 17, стор. 144.

¹⁶ Центральний державний історичний архів у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 19, оп. 1, спр. 880, арк. 8, 9; спр. 851, арк. 3, 6.

¹⁷ В. П. Колесников. Записки несчастного, содержащие путешествие в Сибирь по канату, Спб., 1914, стор. 7.

¹⁸ Архив МГУ, Правление, 2-й стол, 1813, спр. 290, арк. 1.

¹⁹ Там же, Журналы Совета, 1815, спр. 287.

²⁰ Пушкинский дом, ф. 269, оп. 1, спр. 50, арк. 1, 2. В остаточній редакції лист опубліковано в «Русской старине», 1889, т. 61, стор. 325, і датується 1823—1825 рр.

К. Ф. Рилеева, його друзями були декабристи О. О. Бестужев, В. І. Штейнгель, М. М. Новиков.

О. П. Величко був членом-фундатором створеної М. М. Новиковим у Полтаві масонської ложі «Любов до істини». З показання декабриста М. Муравйова-Апостола видно, що ця ложа «служила розсадником таємного товариства» і Новиков «в оную принимал дворянство малороссийское, из числа коих способнейших помещал в общество, называемое «Союз Благоденствия»²¹. Крім того, О. П. Величко належав до керівництва масонських лож «Орла Российского» і «Избранного Михаила».

Деяке уявлення про політичні та філософські погляди О. П. Величка дає його промова від 3 червня 1816 р. на засіданні ложі «Избранного Михаила» на тему: «Рассуждение о деятельности относительно обрабатывания ума и сердца». В промові обгрунтовано думки про рівність людей незалежно від їх національної й соціальної приналежності, їх право брати активну участь в житті суспільства, про те, що кожний може хоча б частково сприяти суспільному благу²². Розкриваючи роль трудової діяльності в історії людства, О. П. Величко говорив, що це — «необхідна потреба для людини у відношенні до світу фізичного», що світ моральний — «абстраговані дії тієї ж самої природи»²³. Тим самим він не тільки доводив перетворюючу роль праці, але й у завальованій формі визнавав первинність матерії у відношенні до свідомості.

Хоча О. П. Величко уникнув слідства в справах декабристів і «Оренбурзького таємного товариства», але третє відділення взяло його під підозру. Через 20 років, у березні 1846 р., за особистим повелінням Миколи І, його усунули з роботи за несумісні із званням вчинки і ув'язнили²⁴. У своїх записках сенатор К. П. Лебедев твердив, що О. П. Величко, як і багато інших, зазнає помсти часу за минуле²⁵. Через два роки його звільнили і надали невелику пенсію. Помер О. П. Величко 3 травня 1867 р. «після тяжкої хвороби»²⁶.

Відносини Г. С. Винського з сімейством Величків носили дружній і політичний характер, він був зв'язаний з їх революційною організацією.

Після амністії Г. С. Винський деякий час служив у конторі оренбурзького будівництва. В 1806 р. він близько шести місяців провів у Петербурзі, а з 1808 по 1818 р., за свідченням О. П. Величка, «жив спокійно в місті Бузулуку, звідки часто їздив в Астрахань до однієї з своїх дочок, яка була там заможна»²⁷.

С. Т. Аксаков, який знав Г. С. Винського в ті роки, писав: «Це була дуже розумна й науково освічена людина. Зрозуміло, вченість його була надто одностороння, як у всіх київських бурсаків. Багато років проживши в бідності, він був позбавлений можливості слідкувати за ходом та успіхом освіти й тому дорого цінував розумову насолоду, що її давала йому бібліотека, яку він збирав для молодого Шахова (Шишкова, поміщика Бугульминського повіту — М. Р.). Він був ліберал, вольтер'янець, за тодішнім виразом; філософи вісімнадцятого сторіччя були його єдиними божествами»²⁸.

²¹ Восстание декабристов, т. IX, М., 1950, стор. 189.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 1068, оп. 1, спр. 730, арк. 5 зв., 6.

²³ Там же, арк. 6—8 зв.

²⁴ ЦДІАЛ, ф. 1261, оп. 1, спр. 47 (2335), арк. 1.

²⁵ Журн. «Русский архив», Спб., 1910, кн. 3, стор. 187, 188.

²⁶ Газ. «Голос», 5 (17) травня 1867 р.

²⁷ Журн. «Русский архив», 1877, ч. 6, стор. 233.

²⁸ С. Т. Аксаков. Собрание сочинений, т. 2, М., 1950, стор. 438.

Літературна спадщина Г. С. Винського невелика. Крім мемуарів «Мое время», П. І. Бартенев бачив у паперах О. П. Величка ще дві праці або переклади Винського: «Оратор французских генеральных штатов в 1789 г.» і «Драма в трех действиях о спасении епископом Иоанном Генньюером реформистов вблизи Парижа, в городе Лизье, 27 августа 1572 года»²⁹.

Основним джерелом, що дозволяє судити про суспільно-політичні погляди Г. С. Винського, є його мемуари. При цьому треба мати на увазі, що зберігся лише опублікований текст, який зазнав редакторської правки і скорочення царської цензури. До того ж, сам автор не мав наміру друкувати свої «Записки» і, очевидно, не встиг їх закінчити, довівши свою розповідь тільки до останніх років XVIII ст. Однак і те, що відомо нам, дає підставу зарахувати Г. С. Винського до числа яскравих і оригінальних мислителів тих часів.

Світогляд його склався під впливом французьких просвітителів XVIII ст.: Вольтера, Руссо, Бюффона і особливо Мерсьє. Визнаючи це, Г. С. Винський сам всіляко підкреслював, що вони ніколи не були революціонерами. Одночасно він зазначав, що коли настане час правди, тоді великі уми XVIII ст., справжні благодійники роду людського, здобудуть всі належну їм пошану і вдячність³⁰. За словами Г. С. Винського, мораль і політика — його любимі заняття, а метафізика викликала у нього непереборну огиду³¹.

Г. С. Винський був принциповим прихильником рівності всіх людей перед законом і ворогом соціальної та майнової нерівності. Він твердив, що важливо «одержати з життям... міцне тіло й мужню душу, такі переваги, які одні роблять людей справді благородними і щасливими»³². В другому місці він підкреслював: «Я з юнацьких років не поважав багатства і не дорожив грішми»³³.

Нещадно картав Г. С. Винський духівництво і мракобісся. На запитання: «чи можна цілий народ виховати, тобто прищепити йому правила моралі?» — він відповідав: «Ясні й прості правила, природні моралі, значно легші для розуміння, ніж догмати і духовні поучення, яких по совісті не розуміють не тільки ті, кого повчають, але й самі повчальники»³⁴.

Г. С. Винський був переконаний противник кріпосництва і гнівно викривав жорстокість поміщиків: «Закон, що забороняє селянам дворян в жодному разі не мати голоса проти своїх панів, робить їх справжніми безсловесними тваринами, покірність яких за межами всякої імовірності, як і звірство їх володарів»³⁵. У другому місці він писав: «Я не звик мучити нещасних слуг, дивитися спокійно на бризки їх крові, слухати байдуже їх крики, не зворушуватися їх стоґонами, бачити їх голодних, холодних і завжди готових бавити своїх мучителів»³⁶.

²⁹ Журн. «Русский архив», 1877, ч. 6, стор. 233. Наприкінці XIX ст. існувало два примірники «Моего времени». Одним, що належав А. Н. Афанасьєву, користувався в 1877 р. П. І. Бартенев при опублікуванні «записок» Г. С. Винського (див. «Русский архив», ч. 6, стор. 233). Крім того, за свідченням В. С. Іконнікова, в бібліотеці Київського університету був «хороший екземпляр с дополнением из записок Массони» (див. В. С. Іконніков. Опыт русской историографии, т. I, кн. 2, К., 1892, стор. 945). Дальша доля обох примірників невідома.

³⁰ Г. С. Винський. Мое время. Записки, «Русский архив», 1877, ч. I, стор. 87.

³¹ Там же, ч. 2, стор. 189.

³² Г. С. Винський. Назв. праця, «Русский архив», ч. I, стор. 78.

³³ Там же, стор. 83.

³⁴ Там же, стор. 88.

³⁵ Там же, стор. 181.

³⁶ Там же, стор. 90.

З сердитим сарказмом згадував Г. С. Винський про армійські «порядки». «Хоча військове звання зовні справляє враження суворого нагляду, але в самій суті навряд чи будь-який інший із суспільних станів надає більше свавілля. Вмів би тільки охайно одягатися, спритно вертисся, найраболіпніше підкорятися: ось і бажані якості у військовому»³⁷.

Гнівні, сповнені ненависті відгуки про Катерину II, політику її уряду свідчать про те, що Г. С. Винський ставився негативно до царизму. Він указував, що Катерина II прагнула: «народ свій розважити, осліпити, і Європі трохи напустити туману пишними торжествами і премудрими, коли не законами, то інституціями»³⁸. Про суди совісті, які ввела імператриця, він писав, що «вони були одна лялькова гра»³⁹.

Записки Г. С. Винського переконують в тому, що він був не тільки спостережливим мемуаристом, але й неабияким істориком. До найвдаліших сторінок його записок «Мое время» належить глибокий аналіз міжнародного становища і основних тенденцій європейської політики 70-х рр. XVIII ст. Г. С. Винський з винятковою силою розвінчав міф про «просвічений абсолютизм» Катерини II і показав кріпосницьку суть її внутрішньої політики. Підсумовуючи «реформи» імператриці, він указував, що вона хотіла «цим сміливим вчинком напустити туману Європі й одурити нащадків»⁴⁰.

Дуже цікаві погляди Г. С. Винського на освіту й виховання. Але обмежисьмо тільки висвітленням деяких його думок з цього приводу. Зокрема, про свою педагогічну практику він писав: «Я поводився відверто, не тільки не прищеплював дітям нічого порочного, але намагався всіляко вселити в них людинолюбство, безкорисливість та інші найпотрібніші для росіян чесноти»⁴¹.

Дуже важливим є те, що Г. С. Винський намагався активно пропагувати свої погляди, використовуючи для цього переклади творів просвітителів. «Переклади мої,— писав він,— про які я повідомляв моїх знайомих, давали мені втішну нагороду похвалами і вдячністю... принаймні скажу, не хвастаючись, що я мав втіху бачити пропонувані мені мої власні переклади за новинку, вивезену з середини Сибіру; а в Симбірську і в Казані вони були дуже багатьом відомі»⁴².

Куди б не кидала доля Г. С. Винського, скрізь він зберігав у душі любов до «благословенної Малоросії»⁴³. Багато сторінок його мемуарів присвячені природі, побуту і звичаям України третьої чверті XVIII ст. Він всіляко підкреслював «добронравність малоросіян», те, що «діти у батьків були в повній слухняності, яка сягала так далеко, що ні роки, ні звання не звільняли від неї». За його словами, «гостинність по всій Малоросії відзначалась справжньою старанністю й приємністю. Подружній стан був бездоганий... Відвертість і дружлюбність були властиві всьому народові»⁴⁴.

Вперше про мемуари Г. С. Винського стало відомо із згадки А. І. Тургенева. В «Хроніке руского в Париже», написаній у формі щоденника, 18 (6) лютого 1845 р. він зазначив: «Я прочитав за одну добу записки Винського «Мое время». Цей рукопис у мене вже чверть

³⁷ Г. С. Винський. Назв. праця, «Русский архив», ч. I, стор. 94.

³⁸ Г. С. Винський. Назв. праця, ч. I, стор. 100.

³⁹ Там же, стор. 101.

⁴⁰ Там же, стор. 102.

⁴¹ Там же, ч. 2, стор. 188.

⁴² Там же, стор. 184.

⁴³ Там же, ч. I, стор. 89.

⁴⁴ Там же, стор. 91.

сторіччя*, і я в перший раз повністю прочитав його»⁴⁵. Розповівши коротко біографію Г. С. Винського і виклавши зміст його мемуарів, А. І. Тургенев дуже високо оцінив позитивні літературні якості книги. «Незважаючи на відсутність важливих пригод, повість його приваблива якоюсь щирістю і подробицями родинного й провінціального життя: «Мертві душі» знову ожили б у цій істотності! Для Гоголя цей рукопис був би скарбом»⁴⁶.

У 1877 р. П. І. Бартенев опублікував записки Г. С. Винського в двох номерах «Русского архива». Як передмову він вмістив передруковану з «Москвитянина» статтю А. І. Тургенева, додавши від себе: «Винський подібно до Радіщева зображує пороки великої государині і темні сторони її вікопомного царювання; але історик повинен дорожити й тими негативними свідченнями, які, зрештою, у того або іншого викликані життєвими невдачами і жовчним світоглядом, що утворився частково внаслідок помилкових думок і пристрастей молодості»⁴⁷.

Зрозуміло, П. Бартенев не має рації, коли ставить Г. С. Винського нарівні з О. М. Радіщевим. Історичне значення їх творів неперівнянне. «Путешествие из Петербурга в Москву» заклиало до антимо-нархістської і антикріпосницької революції, в той час як «Мое время» Г. С. Винського не йшло далі дошкульного викриття тінювих сторін царювання Катерини II і кріпосного права. До того ж, під час публікації «Записок» Г. С. Винського з цензурних міркувань видавцеві «Русского архива» довелося вилучити найрізкіші сторінки, що значно ослабило викривальну силу твору.

Можна досить точно вказати, що саме було вилучено П. І. Барте-невим. Під час видання другої частини «Русского архива» в лютому 1877 р. цензор дав розпорядження припинити друкування книги, поки не будуть зняті найкрамольніші місця з «Моего времени». 6 лютого 1877 р. Я. К. Гротт повідомляв П. І. Бартенева: «Поспішаю відповісти на два ваших листи. Причина затримки — записки Винського. Після-завтра, очевидно, справа буде розв'язана, і від вас вимагатиметься тільки вирізка кількох сторінок, де мова йде про Катерину II. Ф. П. Є.** сам не наважується»⁴⁸.

Про друге значне скорочення «Моего времени» ми дізнаємось з щоденника А. І. Тургенева, який писав, що в мемуарах Г. С. Винського був розділ «Русские Фоксы и Шериданы»***, наводив цитату, де описувалось законодавство Катерини II⁴⁹. В публікації Бартенева цього немає. Відомості про цензурні скорочення мемуарів Г. С. Винського набули широкого розголосу. 6 березня 1877 р. П. А. Вяземський, який перебував на лікуванні в Німеччині, просив П. І. Бартенева: «Пишуть мені про ваші незгоди. Надішліть, коли можливо, хоч у рукопису заборонене з Винського»⁵⁰.

* З цього свідчення А. І. Тургенева видно, що «Мое время», написано не пізніше 1820 р.

⁴⁵ Журн. «Москвитянин», М., 1845, ч. 2, № 3, смесь, стор. 11.

⁴⁶ Там же, стор. 12.

⁴⁷ Журн. «Русский архив», 1877, ч. 1, стор. 76.

** Ф. П. Є.— Федір Павлович Єленев, дійсний статський радник, член Ради головного управління в справах друку (дим. Адрес-календар на 1877 р., ч. I, стор. 347, 348).

⁴⁸ Центральний державний архів літератури і мистецтва (далі — ЦДАЛМ), ф. 46, оп. 1, спр. 569, арк. 70.

*** Чарльз Джеймс Фокс (1749—1806), Ричард Бронслей Шеридан (1751—1816)— відомі англійські політичні діячі.

⁴⁹ Журн. «Москвитянин», М., 1845, ч. 2, № 3, смесь, стор. 13.

⁵⁰ ЦДАЛМ, ф. 46, оп. 1, спр. 569, арк. 127 зв.

Опублікування «Записок» Г. С. Винського було співчутливо зустрінuto прогресивною громадськістю 70-х рр. XIX ст. Відомий критик і історик О. М. Пипін відгукнувся на них великою статтею «Рассказы из екатерининского века»⁵¹. Детально розглянувши «Мое время», він дав дуже високу оцінку розумності, глибини і оригінальності суджень та позитивним літературним якостям твору Г. С. Винського. О. М. Пипін довів, що думки, висловлені автором «Записок», відображали не тільки його особисті спостереження та узагальнення, але й точку зору «крутих голів», як він іронічно зауважував,— безперечно розумних голів»⁵², тобто передової суспільної думки того часу.

В архіві П. І. Бартенева збереглись листи до редакції «Русского архива», що свідчать про великий інтерес читачів до «Записок» Г. С. Винського. 12 січня 1877 р. Н. Баришников з Орла повідомляв видавця «Русского архива»: «Дозвольте мені, шановний Петре Івановичу, як постійному читачеві «Русского архива», висловити вам мою глибоку й ширю вдячність за те, що дали повне задоволення цікавими мемуарами Винського. Звідки ви берете такі чудові речі? Тургенев цілком правий, кажучи, що вони були б знахідкою для Гоголя. Відверто кажучи, я не думав, щоб у його час руські люди могли так добре писати. Однак я не погоджуюсь з Тургеневим у тому, що Винський нібито нагадує Радіщева. Цієї схожості досі я не знайшов»⁵⁴.

Н. Ханенко, який проживав у Варшаві, писав: «Мій земляк, ваш Винський, краса! Які несправедливості робились і за великої Катерини»⁵⁴.

6 березня 1877 р. на публікацію «Моего времени» відгукнувся П. А. Вяземський: «Записки Винського дуже цікаві... Чекаю продовження»⁵⁵.

Таким був резонанс, викликаний виданням «Записок» Г. С. Винського.

⁵¹ Журн. «Вестник Европы», Спб., 1877, ч. 4, стор. 245—269.

⁵² Там же, стор. 265.

⁵³ ЦДАЛМ, ф. 46, оп. 1, спр. 569, арк. 52.

⁵⁴ Там же, арк. 103.

⁵⁵ Там же, арк. 67.

На допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм

М. Г. СИРЦОВ

МІЖНАРОДНИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

«Відношення між капіталом і працею,— та вісь, навколо якої обертається вся наша сучасна суспільна система»,— писав Ф. Енгельс майже сто років тому¹. Основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс на основі глибокого аналізу економіки капіталізму дійшли до висновку, що в надрах цього соціального ладу закладені передумови його загибелі, заміни його новою суспільною системою — комунізмом. Класики марксизму не тільки вказували на закономірний напрямок дальшого історичного розвитку, а й визначили історичну місію пролетаріату — знищення капіталізму й побудова комуністичного суспільства. «Буржуазія,— сказано в «Маніфесті Комуністичної партії»,— не тільки викувала зброю, яка несе їй смерть; вона породила і людей, які спрямують проти неї цю зброю,— сучасних робітників, пролетарів»².

Визначаючи всесвітньо-історичну роль робітничого класу, К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з того, що клас цей об'єктивно займає особливе місце в системі суспільних відносин, є дітищем промислового виробництва, а тому зростає і розвивається разом із зростанням і удосконаленням промисловості. Розвиток продуктивних сил капіталізму і насамперед великої машинної індустрії неминуче веде до збільшення чисельності й питомої ваги робітників у складі населення: «Більше капіталістів або крупніших капіталістів на одному полюсі, більше найманих робітників на другому»³,— писав К. Маркс. Звертаючи увагу на це положення К. Маркса, В. І. Ленін писав: «Чим більше пролетарів, тим більша їх сила, як революційного класу, тим ближчий і можливіший соціалізм»⁴.

Класики марксизму-ленінізму виходили з того, що пролетаріат є найбільш експлуатований клас буржуазного суспільства і в силу цього він є найпослідовнішим і найнепримиреннішим ворогом капіталізму. «З усіх класів, які протистоять тепер буржуазії,— підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс,— тільки пролетаріат являє собою дійсно революційний клас»⁵. Крім того, пролетаріат найбільш організований і згуртований клас, а праця у великому виробництві повсякденно прищеплює йому такі якості, як колективізм, сувора дисципліна і т. д. Робітничий клас має також найбільшу серед експлуатованих класів здатність усвідомити своє становище в суспільстві, свої класові інтереси, а також сприйняти передовий науковий світогляд.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 233.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 415.

³ К. Маркс. Капітал, К., 1954, т. I, стор. 614.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 6.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 419.

Отже, висока класова свідомість, організованість надають робітничому класові особливе місце в суспільстві, роблять його боездатним і революційним класом. Ось чому саме він має виконати всесвітньо-історичну місію ліквідації капіталізму і замінити його комунізмом. Сила робітничого класу не тільки в чисельності, свідомості й організованості, але і в спільності інтересів його та всіх інших загонів трудящих.

Історія розвитку робітничого класу наочно підтверджує правильність наукового передбачення класиків марксизму-ленінізму. Якщо в роки, коли К. Маркс і Ф. Енгельс висунули положення про всесвітньо-історичну роль пролетаріату, промисловий робітничий клас існував фактично лише в Англії, Франції, США та Німеччині і чисельність його досягала близько 9 млн. чол., а в інших країнах він тільки почав формуватися, то вже в другій половині XIX ст. — на початку XX ст. його загони з'являються у багатьох районах світу. Особливо бурхливо зростає робітничий клас в період імперіалізму. В середині XX ст. армія промислових робітників у капіталістичному світі вже досягла близько 112 млн. чоловік⁶.

Марксистське вчення про всесвітньо-історичну місію робітничого класу, вперше вказавши реальний шлях визволення пригноблених і експлуатованих мас, є найважливішою частиною наукового пролетарського світогляду. В. І. Ленін, говорячи про історичну заслугу засновників марксизму, писав: «Головне в ученні Маркса, це — з'ясування всесвітньо-історичної ролі пролетаріату, як будівника соціалістичного суспільства»⁷.

За короткий історичний строк, який відділяє нас від перших самостійних революційних виступів робітників (ліонське повстання ткачів, чартистський рух в Англії), пролетаріат провів багато класових битв, серед яких найвидатнішою є Великий Жовтень, в результаті якого незмірно підвищилась соціалістична свідомість міжнародного пролетаріату, піднявся його революційний дух, зміцнилась віра у свої сили, у своє майбутнє. Робітничий клас став політично більш зрілим і боездатним. Революційне піднесення охопило країни Європи, Азії і Америки. Почався новий етап міжнародного революційного руху, що ознаменувався виникненням у багатьох країнах комуністичних партій. Було покладено також початок кризи колоніальної системи імперіалізму.

Внаслідок зростання міжнародного визвольного руху, послаблення імперіалізму, дальшого розвитку світового революційного процесу, який особливо посилився після другої світової війни, у ряді країн Європи і Азії перемогли соціалістичні революції. «Міжнародний революційний рух робітничого класу, — говорить в Програмі КПРС, — здобув всесвітньо-історичні перемоги. **Головне його завоювання — світова соціалістична система**»⁸. Так життя практично довело правоту вчення марксизму-ленінізму про всесвітньо-історичну місію робітничого класу.

Наша епоха — епоха переходу від капіталізму до соціалізму — характеризується дедалі більшим зростанням ролі міжнародного робітничого класу і його дітища — світової соціалістичної системи. Будівництво комунізму в СРСР, успіхи в економічному розвитку всієї соціалістичної системи сприяли розвитку революційного руху в капіталістичних країнах, в усьому несоціалістичному світі. Саме в останні роки класові битви робітничого класу країн капіталізму набрали та-

⁶ Журн. «Проблеми мира и социализма», 1964, № 8, стор. 108.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 521.

⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 30.

кого масштабу, що стали характерною рисою сучасного етапу світового розвитку.

Прискорений розвиток світового революційного процесу, що відбувається на сучасному етапі, є наслідком дальшого загострення основної суперечності нашої епохи — суперечності між соціалізмом і капіталізмом. Це загострення набирає дедалі більшої сили в міру перетворення світової соціалістичної системи у вирішальний фактор розвитку людства, з одного боку, та ослаблення імперіалізму, втрати ним провідної ролі і панування над більшістю людства, з іншого.

Вплив світової соціалістичної системи на революційну боротьбу трудящих і на весь революційний процес визначається насамперед тим, що вона різко послабила сили головного ворога трудящих — імперіалізму і об'єктивно стала могутньою базою світової пролетарської революції.

Успіхи світової соціалістичної системи в усіх галузях довели життєвість, незборну силу марксизму-ленізму, наукового комунізму, посилили їх притягальну силу, сприяли зростанню впливу комуністичних партій, розвитку світового комуністичного руху, перетворенню його в найважливішу політичну силу сучасності.

Світова соціалістична система сприяє розвитку національно-визвольної боротьби, яка є складовою частиною світового революційного процесу, вона вже зараз стала реальною силою, здатною відвернути спроби імперіалістів від «експорту контрреволюції». А це об'єктивно полегшує зовнішні умови класової боротьби трудящих.

Таким чином, основна суперечність сучасної епохи може бути розв'язана більш сприятливими для соціального прогресу і міжнародного робітничого класу методами, насамперед, шляхом мирного співіснування і змагання двох систем.

Монополістична буржуазія, намагаючись зміцнити своє становище, увічнити панування буржуазного способу виробництва, дедалі більше застосовує методи, які суперечать його приватно-капіталістичній природі. Розвиваючи державно-монополістичний капіталізм, включаючи в його систему націоналізовані підприємства і посилюючи тим самим державну власність, вона, не бажаючи цього, підриває саму основу буржуазної ідеї про перевагу приватної власності. В нових умовах демократична націоналізація є саме тим лозунгом, який може об'єднати у боротьбі проти монополій широкі верстви населення і сприяти створенню антимонополістичної коаліції. Отже, державно-монополістичний капіталізм, як зазначено в Програмі КПРС, «ще більше загострює суперечності капіталізму, розхитує його до самої основи»⁹.

Не маючи вже змоги застосовувати старі форми експлуатації, монополістична буржуазія вдається до замаскованих і витончених методів отримання додаткової вартості й максимально високого прибутку, посилення інтенсифікації праці внаслідок «раціоналізації» виробництва шляхом застосування нової техніки; активного використання понаднормової праці і впровадження системи «участі у прибутках», «заінтересованості в успіху підприємства», обмеження соціального законодавства, насильного переміщення робочої сили не тільки у межах країни, але і в рамках державно-монополістичних об'єднань на міжнародній основі.

Державно-монополістичний капіталізм посилює мілітаризацію й політичну реакцію, що впливає на становище робітничого класу.

Монополії дедалі більше намагаються згортати і без того вкрай

⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 24.

обмежені демократичні свободи. Посилюється тенденція до встановлення авторитарних, фашистських режимів, з метою посилення диктатури капіталістичних монополій над суспільством.

На розвиток міжнародних відносин і внутрішнього становища капіталістичних країн має вплив посилення агресивності сучасного імперіалізму. Це супроводжується спробами організації міжнародних авантур, розпалюванням і підтриманням «холодної війни», посиленням міжнародної напруженості, створенням небезпечних вогнищ агресії, підривною діяльністю проти миролюбних країн і т. д.

Одночасно поглиблюється криза буржуазної ідеології, найхарактернішим відображенням якої є антикомунізм — основна ідейно-політична зброя імперіалізму. Монополістична буржуазія намагається використати проти революційного робітничого руху ідеологію фашизму, шовінізму і расизму, політичний клерикалізм. Запекла боротьба комуністичної і буржуазної ідеології відображає зростаюче значення ідеологічної боротьби та її вплив на розвиток революційного робітничого руху.

Таким чином, внаслідок успіхів світової соціалістичної системи, поглиблення кризи світового капіталізму, краху колоніальної системи, зростання впливу комуністичних партій і т. д. істотно змінились умови класової боротьби в міжнародному й національному масштабах на користь сил демократії і соціалізму.

Соціально-економічні, виробничо-технічні й політичні процеси останніх років істотно вплинули на місце, стан і роль робітничого класу в усьому світі загалом і в капіталістичних країнах зокрема, вони сприяли чисельному зростанню міжнародного робітничого класу, який нині нараховує понад 500 млн. чоловік.

Робітничий клас соціалістичних країн — головний загін міжнародної пролетарської армії — нараховує в своїх рядах понад 150 млн. робітників. Він є правлячим класом, прагнення якого втілюються в комуністичному і соціалістичному будівництві, в усій політиці соціалістичних держав. В несоціалістичному світі армія пролетаріату становить за останніми даними 350 млн. чоловік, з них понад 200 млн. робітників припадає на розвинуті капіталістичні країни, а 150 млн. — на країни Азії, Африки, Латинської Америки.

Проте, основним, що визначає роль робітничого класу в суспільстві на сучасному етапі, є його організованість. Нині національними демократичними партіями, профспілками, жіночими, молодіжними, кооперативними, спортивними та іншими організаціями охоплені сотні мільйонів трудящих.

Особливою організованістю відзначається профспілковий рух, який об'єднує понад 220 млн. робітників. Міжнародна профспілкова організація — Всесвітня федерація профспілок — об'єднує 64 національні профспілкові організації Європи, Азії, Африки й Латинської Америки.

Нині одним з найпекучіших питань є проблема єдності загонів міжнародного робітничого класу. «Важлива умова виконання всесвітньо-історичної місії робітничого класу, — підкреслюється в Програмі КПРС, — **подолання розколу в його рядах**»¹⁰.

Монополістична буржуазія намагається зберегти і поглибити розкол робітничого класу. Велику допомогу в цьому надає їй соціал-демократія. У 40 капіталістичних країнах існує 50 соціал-демократичних, лейбористських і соціалістичних партій, які об'єднують понад 13 млн. членів.

¹⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 36.

Праві лідери соціал-демократії відкрито перейшли на бік буржуазії, повністю зрадили інтересам робітничого класу. Про це свідчить теорія і практика англійських лейбористів, лідерів німецької соціал-демократичної партії, італійських соціал-демократів типу Сарагата.

Однак, рядові члени, а також частина активістів соціалістичних партій дедалі активніше виступають проти політики партійної верхівки, за єдність робітничого класу. Критикуючи соціал-демократів, комуністи виступають за співробітництво з ними у боротьбі як за поточні вимоги, так і за завоювання влади та побудову соціалістичного суспільства.

Всупереч твердженням буржуазних і соціал-реформістських фальсифікаторів про «затухання класової боротьби», міжнародний робітничий рух набирає дедалі широкого розмаху. Про це свідчить піднесення страйкової боротьби в останні роки. Так, у 1958 р. в капіталістичному світі страйкувало близько 25—27 млн. чоловік, в 1959 р.— 35—37 млн., в 1960 — 58 млн., в 1961 — 53 млн.¹¹, в 1962 р.— 56 млн., в 1963 р.— 58 млн. чоловік¹².

Якщо в 1958 р. політичні страйки становили 44% від їх загальної кількості, то в 1963 р.— 62%¹³.

Дедалі частіше страйкам передують масові політичні демонстрації та мітинги, збори підписів під політичними документами, «Національні дні боротьби» і т. д.

Виступи трудящих відзначаються масовістю. За останні роки (1960—1965) у капіталістичному світі відбулося понад 160 загальнонаціональних або близьких до них страйків. Особливо напружені класові битви розгортаються у Франції, Італії, Японії та ряді країн Латинської Америки.

Інтенсивність страйкової боротьби поєднується з дедалі зростаючою тактичною майстерністю. Виходячи з конкретних умов, застосовуються ті чи інші форми страйків, враховуючи при цьому технологію виробництва. Проводяться страйки на ключовому підприємстві якоїсь галузі при організації матеріальної допомоги страйкуючим з боку трудящих інших підприємств. Це дає можливість домогтися задоволення вимог робітників всієї галузі з найменшими збитками в зарплаті. Якщо ж підприємці не задовольняють висунутих вимог, то в страйк включаються все нові підприємства цієї галузі. В такому випадку страйк на ключовому підприємстві переростає в страйк по методу зростаючого тиску. Серед інших форм страйків можна назвати страйки, які проводяться через день або по кілька годин на день, у вигляді запізнь з початком роботи, попереджуючі страйки і т. д.

В ході жорстокої класової боротьби пролетаріату ряду країн у післявоєнні роки вдалось домогтися певного збільшення реальної заробітної плати. Буржуазія була вимушена піти на поступки і в галузі соціального законодавства. Так, в 38 країнах існує часткове страхування за похилим віком, інвалідності, в 74 — страхування при нещасних випадках на виробництві, в 20 — страхування по безробіттю. В ряді капіталістичних країн введені оплачувані відпустки¹⁴.

Отже, не затухання класової боротьби, не встановлення «класового миру», як твердять захисники капіталізму, а піднесення революційного руху є характерною рисою сучасного політичного розвитку капіталістичних країн.

¹¹ Журн. «Политическое самообразование», 1966, № 7, стор. 75.

¹² Журн. «Коммунист», 1965, № 2, стор. 74.

¹³ Там же, стор. 76.

¹⁴ Журн. «Политическое самообразование», 1966 р., № 5, стор. 79.

Розвиток робітничого руху на сучасному етапі, його значні успіхи спростовують твердження «лівих» опортуністів і догматиків, які ігнорують роль робітничого класу розвинутих капіталістичних країн в революційному процесі і протиставляють йому національно-визвольний рух як головну силу світової революції. Саме міжнародний робітничий клас і його головне завоювання — світова система соціалізму відіграють авангардну, дедалі зростаючу роль у світовому революційному процесі.

В ході піднесення класової боротьби дедалі актуальнішою стає проблема союзників робітничого класу. У Заяві Народи представників компартії 1960 р. відзначено, що «вирішальна роль у боротьбі за здійснення народними масами капіталістичних країн своїх завдань належить союзові робітничого класу з трудовим селянством, який являє собою головну рушійну силу соціальної революції»¹⁵.

В процесі соціально-економічного розвитку капіталістичних країн виникають об'єктивні умови для створення такого союзу. Селянство зубожіє, відбувається процес розорення і зникнення селянських, фермерських господарств, при одночасній концентрації виробництва. У США з 1950 по 1959 р. «зникло» 1443 тис. дрібних ферм, в Італії лише в 1963 р. 350 тис. селян залишили село. Все це об'єктивно сприяє поєднанню інтересів робітничого класу і селянства в їх спільній боротьбі проти капіталістичного ладу.

Підтримка робітничим класом селянських рухів і вимог селян, висунення комуністами чітких програм демократичного розв'язання аграрного питання створює реальні можливості досягнення і зміцнення робітничо-селянського союзу як основи масового народного фронту, широкої народної антимонополістичної коаліції. До такої коаліції примикають дрібні власники в містах, широкі верстви службовців, значна частина інтелігенції і т. д.

Союзником робітничого класу стають усі ті верстви народу, які усвідомлюють необхідність змін у суспільстві, в розширенні демократії. Саме в боротьбі за демократію, яку наполегливо веде робітничий клас на чолі з комуністичними партіями, виковується широкий антимонополістичний союз трудящих.

Боротьба за демократію в наш час — це боротьба і за соціалізм, тому що здійснення програми антимонополістичної демократичної боротьби серйозно послаблює силу головного ворога соціалізму і трудящих — монополістичного капіталу. Здійснення Програми демократичних перетворень в сучасних умовах є об'єктивною основою для досягнення єдності робітничого класу, і перетворення його в провідну силу нації, навколо якої об'єднується більшість населення капіталістичних країн. В процесі боротьби за мир, демократію, проти монополій та фашистської загрози зростає політична свідомість мас, які в єдиному фронті антимонополістичних сил спроможні відвернуть загрозу війни і фашизму.

Отже, в ході антимонополістичної і загальнодемократичної боротьби відбувається процес формування політичної армії соціалістичної революції, створюються передумови для повного переходу влади в руки робітничого класу і його союзників, для здійснення соціалістичної революції.

В умовах дальшої інтернаціоналізації класової боротьби, в умовах об'єднання в могутній потік усіх революційних прогресивних сил сучасності міжнародна єдність трудящих стає життєво необхідною.

¹⁵ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, К., 1961, стор. 67.

Кожна марксистсько-ленінська партія несе відповідальність перед робітничим класом, перед всіма трудящими, перед міжнародним робітничим і комуністичним рухом за згуртованість своїх рядів, за єдність світового комуністичного руху. «Піклування про постійне зміцнення єдності міжнародного комуністичного руху,— говориться в заяві братніх партій 1960 р.,— найвищий інтернаціональний обов'язок кожної марксистсько-ленінської партії»¹⁶.

Після утворення світової системи соціалізму міжнародний комуністичний рух став більш згуртований. Водночас у компартіях точилась боротьба проти різних опортуністичних течій — сектантських, догматичних, ревізійоністських і т. д. Головною небезпекою для всього комуністичного руху виявився правий ревізійонізм. Його посилення являло собою дрібнобуржуазну реакцію на труднощі, що виникали у процесі розвитку соціалістичної революції, і були пов'язані з спробами монополістичної буржуазії зупинити розвиток революції, завдати удару комунізму як в міжнародному масштабі, так і в більшості капіталістичних країн.

Праві ревізійоністи намагались нав'язати компартіям концепцію пасивності й примиренства з сучасним капіталізмом. Вони твердили, ніби зміни, що відбуваються у надрах капіталізму під впливом виробничих сил, а також зростання активності робітничого руху привели до зміни природи капіталізму, а отже, що курс на революційне перетворення суспільства застарів. Розв'язання назрілих соціальних проблем, на їх думку, стало можливим тільки шляхом поступового мирного вrostання капіталізму в соціалізм. Праві ревізійоністи виступали проти принципів демократичного централізму в будівництві партії, намагались розкласти їх зсередини.

В результаті напруженої боротьби марксистів-ленінців ревізійоністські групи були розбиті як ідейно, так і організаційно. Їх концепції не витримали випробувань життям, а самі вони зійшли з арени політичного життя.

Проте останнім часом з'явилась нова серйозна небезпека з боку «лівих» ревізійоністів, які піддали ревізії марксизм-ленінізм, програмні документи світового комуністичного руху — Декларацію 1957 р. та Заяву 1960 р. і нав'язали марксистсько-ленінським партіям гостру полеміку. Вони виступили проти погоджених документів із усіх важливих питань стратегії і тактики революційного руху, замість з'ясування спірних питань по суті почали політичну боротьбу розкольніцького характеру всередині комуністичного руху.

Одним з «обгрунтувань» своєї розкольніцької діяльності «ліві опортуністи» висунули «теорію» про необхідність створення паралельних комуністичних партій, які б, на думку цих «теоретиків», могли взаємно виправляти одна одну. Однак, марксизм-ленінізм — це загальне, єдине, цілісне вчення і не може бути двох чи кількох видів марксизму ні в міжнародному, ні в національному масштабі. В одній країні не може бути одночасно двох чи кількох комуністичних партій.

Ігноруючи інтереси класової антиімперіалістичної солідарності, принижуючи значення світової системи соціалізму, значення революційної боротьби, що її під керівництвом марксистських партій веде робітничий клас розвинутих капіталістичних країн, нові ревізійоністи бачать «головну зону бурь світової революції» в районах Азії, Африки і Латинської Америки. Тим самим вони відходять від загальновищого марксистсько-ленінськими партіями положення про те, що го-

¹⁶ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, стор. 75.

ловною суперечністю сучасної епохи є суперечність між двома світовими системами — соціалістичною і капіталістичною.

Незважаючи на певні труднощі й розбіжності, світовий комуністичний рух неухильно зміцнюється і розширює свої позиції як найвпливовіша політична сила сучасності. Лише за останні п'ять років всесвітня армія комуністів зросла на 14 млн. чоловік. Зараз на різних континентах діють 88 комуністичних партій. Таким чином, організації комуністів працюють практично у всіх країнах світу, об'єднуючи в своїх рядах майже 50 млн. чоловік, з яких 7 млн. комуністів в неосоціалістичних країнах¹⁷. За комуністами ідуть великі загони робітничого класу та інших верств трудящих.

Дальші успіхи комуністичного руху можливі тільки на основі непорушної вірності марксизму-ленінізму, принципам пролетарського інтернаціоналізму, на основі єдності комуністичного руху, яка є найважливішою зброєю в його боротьбі за перетворення в життя ідеалів комунізму.

Комуністична партія Радянського Союзу приділяє проблемам зміцнення єдності і згуртованості світового робітничого і комуністичного руху виняткову увагу. Тільки за останні півтора роки представники КПРС мали зустрічі й бесіди більше як з 200 делегаціями з 60 братніх партій, під час яких обговорювалося становище в світовому комуністичному русі, вишукувалися нові форми і методи зміцнення його згуртованості, активізації боротьби проти імперіалізму і його агресивної політики¹⁸. Справі зміцнення рядів комуністичних партій сприяли і регіональні зустрічі та наради братніх партій.

Виходячи з аналізу міжнародного становища, ХХІІІ з'їзд КПРС підкреслив, що сучасні умови настійно потребують згуртованості всіх антивоєнних, антиімперіалістичних сил, насамперед країн світової системи соціалізму, всіх загонів комуністичного, робітничого й національно-визвольного руху, миролюбних народів і держав, усіх прихильників миру, незалежно від їх політичних поглядів. Наша партія на своєму з'їзді проголосила, що вона буде «і далі проводити лінію на згуртованість міжнародного комуністичного руху, на єдність дій усіх братніх партій у боротьбі проти спільного ворога — імперіалізму, за перемогу справи миру, демократії, національного визволення і соціалізму»¹⁹.

Справжні комуністи в усьому світі рішуче виступають проти всіхляких відхилень від генеральної лінії міжнародного комуністичного руху і відстоюють свою єдність. І ніякі наклепи на марксизм-ленінізм, ніякі підступи сучасних розкольників, переслідування імперіалістичною реакцією учасників комуністичного руху не зупинять переможну ходу комунізму по земній кулі. Повністю підтверджуються слова великого Леніна про те, що «в усіх випадках і в усіх країнах комунізм загартовується і росте; корені його такі глибокі, що переслідування не ослабляють, не знесилюють, а посилюють його»²⁰.

¹⁷ Журн. «Политическое самообразование», 1966, № 7, стор. 75.

¹⁸ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІІІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 18.

¹⁹ Резолюція ХХІІІ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звітну доповідь ЦК КПРС, К., 1966, стор. 6.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 77.

Зашилки

РОЛЬ «ПРАВДЫ» У ЗГУРТУВАННІ ТРУДЯЩИХ УСІХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ РОСІЇ В БОРОТБІ ЗА ПЕРЕМОГУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (березень—червень 1917 р.)

Перемога Лютневої революції покінчила з царським гнобленням в національних окраїнах Росії. Героїчний подвиг петроградських робітників, усього російського пролетаріату кликав трудящих поневолених національностей на боротьбу за перемогу буржуазно-демократичної революції, за своє національне визволення. Проте, відстоюючи інтереси російської буржуазії, Тимчасовий уряд продовжував проводити колонізаторську політику російського царизму. Він виступав проти рівноправності усіх народів Росії. В той же час національна буржуазія, землевласники та духовенство підтримували цю великодержавну політику, оскільки вони більше боялись революційних виступів своїх народів, ніж національного гноблення з боку Тимчасового уряду. Поряд з цим буржуазні націоналісти мали на меті роз'єднати народи, відірвати їх від загальноросійського революційного руху.

За таких умов, перед партією більшовиків поставало складне завдання — роз'яснити трудящим масам зміст тих революційних подій, що проходили в Росії після повалення самодержавства, викрити політику Тимчасового уряду, показати справжнє обличчя буржуазних націоналістів усіх мастей, згуртувати трудящих усіх національностей колишньої Російської імперії для боротьби за переростання революції буржуазно-демократичної у соціалістичну.

І більшовики, керовані В. І. Леніним, енергійно приступили до виконання цього завдання. Більшовицькі організації розгорнули широку політичну пропаганду і агітацію. Величезна роль у проведенні цієї роботи належала центральному органу партії — газеті «Правда».

З перших же днів революції, виконуючи настанови В. І. Леніна, партія приділяє велику увагу організації і створенню більшовицької преси як у столиці, так і в провінції. «Головне тепер — преса, організація робітників у революційну с.-д. партію»¹, — писав В. І. Ленін у листі до О. М. Коллонтай. Саме тому більшовицька партія насамперед відновила випуск свого центрального органу. 5 березня 1917 р. знову почала виходити у світ більшовицька газета «Правда», що була заборонена з 8 липня 1914 р. Перший номер її вийшов тиражем у 200 тис. примірників і був безплатно розповсюджений серед трудящих².

В одинадцятому номері «Правда» опублікувала резолюцію з національного питання, прийняту ще в 1913 р. на літній нараді ЦК

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 238.

² Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы, М., 1958, стор. 41.

РСДРП(б) з партійними працівниками. В статті «До національного питання в Росії» газета підкреслювала, що воно є найважливішим. «Правда» закликала створити умови, які мають забезпечити націям і народностям Росії визволення від гніту, вимагала від уряду визнати право націй на самовизначення, політичну автономію для областей з особливими умовами побуту, мови тощо³. Водночас через свій друкований орган партія підкреслювала, що не можна змішувати право націй на самовизначення і на вільне відокремлення з питанням про доцільність відділення тієї або іншої нації у той чи інший момент. «Це останнє питання партія пролетаріату повинна вирішувати у кожному окремому питанні цілком самостійно, з точки зору інтересів усього суспільного розвитку та інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм»⁴.

На основі рішень Квітневої конференції, центральний орган партії розгорнув боротьбу за згуртування трудящих усіх національностей Росії. У найвіддаленіші куточки країни доносила «Правда» слова вождя революції, що друкувалися майже в кожному номері газети. У статтях «Фінляндія і Росія», «Зовнішня політика російської революції», «Україна і поразка правлячих партій Росії» та інших В. І. Ленін роз'яснював національну програму більшовиків і викривав великодержавну політику Тимчасового уряду та есеро-меншовицьких лідерів. Соціал-шовіністи понад усе прагнули відірвати трудящих окраїн Росії від революційної боротьби і загальмувати розвиток революції, обіцяючи вирішити національне питання «мирним шляхом» після скликання Установчих зборів.

Газета переконувала маси, що здійснити національну рівність можна лише після вирішення головного питання — про владу, тобто тільки після завоювання диктатури робітничим класом. Боротьбу за об'єднання трудящих мас пригнічених національностей навколо російського пролетаріату партія вела під лозунгом «Вся влада Радам!».

Підавши гострій критиці великодержавну політику Тимчасового уряду, «Правда» розгорнула широку кампанію на захист висунутих Фінляндією вимог про надання їй автономії. Як відомо, наляканий зростанням національного руху, Тимчасовий уряд ще 7 березня обіцяв Фінляндії конституцію. Але, коли буржуазний фінський сейм подав свій проект автономії, хоч і з дуже обмеженими вимогами, уряд, підтриманий меншовиками та есерами, відклав цю справу до скликання Установчих зборів.

Вміщуючи звіт про виступ В. І. Леніна з національного питання на VII (Квітневій) Всеросійській партійній конференції, «Правда» роз'яснювала, що меншовики «фактично висловились в дусі російських імперіалістів»⁵. Єдиною партією в Росії, яка взяла під захист право фінського народу на національне самовизначення, була партія більшовиків. Виступаючи на цій конференції, В. І. Ленін зокрема говорив, що фіни, як і народи інших національностей, мають право «на певне вирішення своєї долі по-своєму». А ті, хто не визнає цього права, — шовіністи⁶. Через «Правду» вождь пролетаріату закликав робітників та селян не піддаватись анексіоністським умовлянням російських капіталістів і визнати право на відокремлення усіх націй. Послідовна демократична позиція центрального органу партії та інших більшови-

³ Газ. «Правда», 17 березня 1917 р.

⁴ КПРС в рішеннях і резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 292.

⁵ Газ. «Правда», 2 травня 1917 р.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 261—263.

цьких газет у фінському питанні викликала симпатію до них, а отже, і до партії більшовиків, з боку найширших верств трудящих мас.

Чітку лінію проводила «Правда» і щодо автономії України. Тимчасовий уряд при підтримці меншовиків та есерів відмовився надати автономію Україні. Центральний орган партії розгорнув кампанію протесту проти реакційної шовіністичної політики уряду і соціал-угодців. У надрукованих в «Правде» ленінських статтях «Не демократично, громадянин Керенський!», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії»⁷ піддавалась гострій критиці як шовіністична діяльність уряду, так і націоналістичні тенденції Центральної ради. Зокрема в статті «Не демократично, громадянин Керенський!», В. І. Ленін затаврував дії військового міністра, який заборонив скликання Другого українського військового з'їзду. «Ще зовсім недавно, — з гнівом відзначає вождь революції, — громадянин Керенський «підтягував» Фінляндію, тепер він вирішив «підтягати» українців»⁸. Далі Ленін підкреслює, що Росія Керенських і Львових поводитьсь з підлеглими національностями так само, як і російські царі, а тому єдиний шлях до вирішення усіх національних питань полягає насамперед у завоюванні влади Радами робітничих і солдатських депутатів⁹.

Особливо гостро В. І. Ленін критикував великодержавну позицію Тимчасового уряду в передовій «Правди» за 15 червня 1917 р. під назвою «Україна». Він вказував, що вимоги про надання Україні автономії цілком законні. Більше того, в цій статті В. І. Ленін, зокрема, писав: «Ні один демократ не може... заперечувати *права* України на вільне відокремлення від Росії: якраз беззастережне визнання цього права одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за *добровільне* з'єднання в одну державу двох народів»¹⁰. Лише це, вказував Володимир Ілліч, поверне довір'я робітників і селян України до робітників і селян Росії, довір'я, втрачене через несправедливу політику щодо українського народу, яку проводив російський царизм. Лише не нав'язуючи своєї дружби, а завойовуючи її братерським ставленням, російський народ знайде в українському свого вірного «союзника і брата в боротьбі за соціалізм»¹¹.

Водночас В. І. Ленін дав рішучу відсіч наклепницьким вигадкам кадетів і угодців про те, що, мовляв, більшовики стоять за розчленування держави. «Ми не прихильники дрібних держав. Ми за найтісніший союз робітників усіх країн...», — писав він, роз'яснюючи позицію російського пролетаріату¹².

Ленінські настанови партії більшовиків були прямо протилежні позиції українських буржуазних націоналістів. Тому «Правда», підтримуючи прагнення українського народу до самовизначення, рішуче викривала справжнє обличчя українських та інших націоналістичних елементів, що намагалися нацькувати свої народи на братній російський народ. Тільки викривши цю ганебну політику, можна було зміцнити дружбу і єдність між націями колишньої царської Росії, повести їх на боротьбу за перемогу пролетарської революції.

В статті В. І. Леніна «Україна і поразка правлячих партій Росії», вміщеній в 84-му номері «Правди» за 17 червня, засуджувалась позиція меншовиків та есерів, їх відмова підтримати скромні вимоги Ук-

⁷ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 24, 25.

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 515.

⁹ Див. Там же, стор. 515—516.

¹⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 70.

¹¹ Там же, стор. 70—71.

¹² Там же, стор. 71.

раїни: визнання її права на автономію. Вождь російського робітничого класу вважав за необхідне поступитися перед «цими найзаконнішими і найскромнішими вимогами», і тоді відкриється «шлях до довір'я між обома націями, до братерського союзу їх, як рівних»¹³.

Ленінські статті з українського питання передруковували багато більшовицьких газет в Росії і на Україні*. Керуючись вказівками вождя і втілюючи їх у життя, українські більшовики роз'яснювали трудящим масам, що шлях до свободи і незалежності як українського, так і всіх інших народів — це шлях соціалістичної революції. Виразом волі трудящих України може служити більшовицька резолюція об'єднаного засідання Київських Рад робітничих і солдатських депутатів, яка обговорювалася 9 червня. В ній зокрема зазначалось: «Вважаємо, що національне розкріпачення нерозривно пов'язане з розкріпаченням класовим, ми закликаємо пролетарів і напівпролетарів України відмовитися від співробітництва з своєю національною буржуазією, до єдиної класової організації і спільної боротьби за владу і за повалення національного та класового гноблення — ярма капіталізму»¹⁴.

Таким чином, українські більшовики наполегливо проводили в життя ленінську національну програму, яку активно пропагувала «Правда». Цю політику підтримували й широкі маси трудящих України.

«Правда» використовувала різноманітні форми виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму. Так, її редакція звернулася до поетів Росії всіх національностей з проською надсилати свої переклади «Інтернаціонала» рідною мовою для їх видання¹⁵.

«Правда» зокрема широко висвітлювала діяльність латиських і польських груп РСДРП, допомагала їм об'єднуватися, сприяла зміцненню почуття солідарності у пролетарів різних національностей Росії. Так, у № 44 газета повідомляла, що в Москві з 19 по 22 квітня відбувалася конференція латиської соціал-демократії й латиських груп РСДРП. У її роботі взяли участь 67 представників від 27 груп, у яких налічувалося близько 4 тис. чоловік. З усіх основних питань, що обговорювалися на конференції (про війну й революцію, про ставлення до Тимчасового уряду, Установчих зборів, про автономію Латвії, завдання латиських соціал-демократів у російській революції та ін.), було прийнято резолюції, які не мали розходжень із загальною лінією революційної соціал-демократії. Конференція надіслала вітальну телеграму В. І. Леніну¹⁶.

В № 69 «Правди» було опубліковано звернення Латгальської латиської соціал-демократичної організаційної комісії РСДРП до всіх робітників-латгальців Вітебської губернії. В ньому зокрема говорилося: «На кожному заводі створюйте окрему секцію, на якій обирайте одного представника й посилайте до нас, у Латгальську соціал-демократичну організаційну комісію»¹⁷.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 80.

* Докладно про боротьбу більшовицької преси за втілення в життя ленінської національної політики на Україні в цей період див.: М. Ф. Дмитрієнко. Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень 1917 р.— лютий 1918 р.), «Український історичний журнал», 1966, № 4.

¹⁴ Газ. «Голос социал-демократа» (орган Київської організації РСДРП(б), 13 червня 1917 р.

¹⁵ Газ. «Правда», 3 травня 1917 р.

¹⁶ Газ. «Правда», 29 квітня 1917 р.

¹⁷ Газ. «Правда», 31 травня 1917 р.

Про роботу латиських груп РСДРП повідомляли й інші більшовицькі органи¹⁸. Так, саратовська газета «Социал-демократ» інформувала читачів, що 22 квітня, в день робітничої преси, відбулися збори латиської групи соціал-демократів, на яких було прийнято рішення підтримувати більшовицькі органи й зокрема «Ціню»¹⁹.

Центральний орган партії допомагав у роботі місцевим парторганізаціям не лише публікацією матеріалів, але й відрядженням на місце своїх співробітників. Так, для відновлення партійної організації й місцевої більшовицької газети в Казань було направлено працівника «Правды» В. Тихомирнова. Він виконав дане йому доручення. 31 березня в місті знову почала видаватися більшовицька газета «Рабочий». Тихомирнов став її редактором²⁰. Редакція «Правды» надавала великого значення виходу в світ «Рабочего». Вона відзначала, що цей орган, відмежовуючись від усяких опортуністичних елементів у робітничому русі, «своєю тактикою вважає тактику революційної соціал-демократії»²¹. Газета «Рабочий» вела активну боротьбу за відрив трудящих татарської, марійської та інших національностей від місцевої буржуазії.

В Казанській губернії дві третини населення становили татари, чуваші, удмурти й марійці. Татарська буржуазія, наприклад, намагалася використати боротьбу трудящих за національну незалежність у своїх класових цілях. У друкованих органах, які належали їй і виходили російською й татарською мовами, («Губернские ведомости», «Камско-Волжская речь», «Кояш», «Йолдыз» та ін.), вона висунула ідею утворення «Урало-Волзької загальномусульманської держави».

Більшовикам Казані доводилося працювати у тяжких умовах. До того ж, навесні 1917 р. у цьому місті досить сильним був вплив меншовиків і есерів, а також духовенства. Невипадково на загальноміській більшовицькій конференції (21—23 травня) поряд з іншими важливими питаннями обговорювалася робота серед мусульман²². Про активну діяльність партійних організацій і більшовицької преси Казані свідчила резолюція зборів робітників Алафузівських заводів (30% їх становили татари) від 27 квітня. Вона вимагала негайного опублікування укладених царським урядом таємних угод, конфіскації поміщицьких, кабінетських і монастирських земель, висловлювала протест проти виведення революційних військ з Петрограда і «позики свободи»²³.

Особливу увагу «Правда» приділяла більшовицьким газетам, які виходили національними мовами. На початок літа 1917 р. у Росії видавалися вже 15 більшовицьких газет і журналів латиською, литовською, естонською, польською, грузинською, татарською та вірменською мовами²⁴. В № 47 «Правда» зокрема повідомляла читачів, що бюро петроградської групи «соціал-демократів Польщі й Литви» закликає поляків організувати збирання коштів на видання польської соціал-демократичної газети «Трибуна». В кінці повідомлення редак-

¹⁸ Газ. «Социал-демократ» (орган Саратовського комітету РСДРП(б), 23, 31 березня, 12, 17 квітня 1917 р.

¹⁹ Газ. «Социал-демократ», 28 квітня 1917 р.

²⁰ С. К. Каримова. Газета «Рабочий» в борьбе за массы, Казань, 1957, стор. 14.

²¹ Газ. «Рабочий», червень 1917 р.

²² Газ. «Рабочий», червень 1917 р.

²³ Там же, 11 травня 1917 р.

²⁴ В. П. Будников. Большевицкая партийная печать в 1917 г., Харьков, 1959, стор. 119.

ція нагадувала: «Товариші поляки! Пам'ятайте, що робітнича газета може видаватися тільки на кошти робітників»²⁵.

У короткій замітці «Арешти антимілітаристів» редакція «Правды» повідомляла, що в Латвії солдати відмовляються зустрічати Керенського, а власті просять конфіскувати «Ціню» й «Окопную правду» та заарештувати антимілітаристів²⁶. «Ціня» — газета латиських більшовиків. Спочатку (з 7 березня по 13 квітня 1917 р.) вона виходила як один з органів Петроградської партійної організації. З 14 квітня газета стала центральним органом більшовиків Латвії й 13 травня почала видаватися в Ризі. Їй належить чимала заслуга в зміцненні дружби між латиськими стрільцями й російськими солдатами. Під впливом роз'яснювальної роботи партійних організацій і газети «Ціня» латиські стрілецькі полки в червні почали відкрито бойкотувати буржуазну й меншовицьку пресу. Цілі роти й батальйони відмовлялися її читати²⁷.

Внаслідок більшовицької агітації робітники і селяни все частіше приймають на своїх мітингах та сходках резолюції, у яких рішуче виступають проти буржуазних націоналістів, за братерське єднання з російським та іншими народами. У цьому відношенні значний інтерес становить опубліковане в «Правде» звернення 800 селян с. Книжківці Бахматовецької волості Подільської губернії. Зібравшись 18 квітня на сходку, вони обговорили «сучасний момент» і прийняли постанову про надання «найширшої автономії українському народові в Російській демократичній республіці... Вся земля має перейти до рук трудящих мас і в зв'язку з цим — повне знищення приватної власності на землю», — писали у своєму зверненні селяни. Вони вимагали загальної і обов'язкової освіти на Україні з викладанням рідною мовою²⁸.

З травня «Правда» надрукувала резолюцію зборів 220 солдатів-латишів, що відбулися 16 квітня. В ній зокрема говорилося: «Ми, солдати-латиші Виборзького гарнізону, протестуємо проти виступів латиської буржуазії від імені усього латиського народу. Користуючись теперішніми воєнними обставинами, вона намагається питання про автономію Латвії перетворити на свою монопольну справу. Самоуправління Лат[иського] краю — це справа латиської демократії, і поки війна сковує руки розкиданої лат[иської] демократії, порушення цього питання є ловлею риби у мутній воді, разом з тим, поки революція не зміцніла, неприпустимо ставити питання про автономію, бо це роз'єднує і роздроблює сили революції»²⁹.

Таким чином, можна з певністю стверджувати, що пропаганда, яку розгорнула «Правда» та інші більшовицькі газети з питань національної політики, сприяла вихованню у трудящих всіх національностей Росії почуття інтернаціоналізму. Співдружність народів Росії, що виникла в дні Лютневої революції, зростала й міцніла. «Правда» допомагала партії більшовиків спрямовувати національно-визвольний рух в країні у загальний потік революційної боротьби робітників і селянської бідноти за диктатуру пролетаріату.

В. Я. НОВИКОВА

²⁵ Газ. «Правда», 3 травня 1917 р.

²⁶ Там же, 26 травня 1917 р.

²⁷ «Ціня». 50 лет. 1904—1954, Рига, 1954, стор. 75—81.

²⁸ Газ. «Правда», 6 травня 1917 р.

²⁹ Газ. «Правда», 3 травня 1917 р.

СТОРИНКА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Коли говорять про традиційну дружбу між українським і румунським народами, насамперед згадують події глибокої давнини — історію Галицько-Волинського князівства, зв'язки господарів Молдавського князівства з Львівським братством, походи запорізьких козаків у Молдавію та спільну боротьбу українців і волохів проти турецьких загарбників, князювання на молдавському троні Івана Підкови. Увагу дослідників привертають події періоду Визвольної війни українського народу проти польської шляхти, зокрема шлюб між Тимошем Хмельницьким і княжною Роксандою, культурні зв'язки часів Петра Могили, діяльність Паїсія Величковського і т. ін. Якщо ж ідеться про зв'язки між нашими народами у XVIII і особливо в XIX ст., то, на жаль, обмежуються кількома загальновідомими фактами, хоч можна знайти чимало прикладів дружніх взаємин між представниками наших народів і в цей період.

В 1885 р. у Львові перебував відомий румунський учений-бібліограф, організатор і перший директор бібліотеки Румунської Академії наук Іон Біану (1856—1935). Тут, як і всюди в своїх поїздках, він цікавиться історичними і культурними пам'ятками з історії румунського народу, знайомиться з архівами і розшукує давні рукописи та стародруки. В цей час одним з найбільших знавців старовини у Львові був крилошанин Галицької уніатської митрополії, український історик, філолог та етнограф буржуазно-ліберального напрямку Антоній Степанович Петрушевич (1821—1913). Він радо зустрів молодого румунського вченого, познайомив його з своєю багатою колекцією рукописних книжок і поділився планом видання молдавсько-руського зведеного літопису. Ця думка виникла у нього в процесі роботи над укладанням галицько-руського зведеного літопису¹. Крім того, львівський історик подарував представникові румунської науки кілька своїх книжок.

Іон Біану дуже зацікавився роботою А. С. Петрушевича і пообіцяв доповісти про це Румунській Академії з тим, щоб дістати від неї згоду на фінансування згаданого видання. Румунська Академія наук у листі, підписаному її тодішнім президентом Богданом Петричейку Хашдеу, щиро подякувала львівському вченому за літературу, подаровану через І. Біану, і всвою чергу надіслала А. С. Петрушевичу кілька своїх видань, серед яких були томи відомої колекції історичних документів Хурмузакі, твори Димитрія Кантеміра, публікації старовинних румунських рукописів та стародруків, дослідження з фольклору та етнографії². Проте справа з виданням молдавсько-руського зведеного літопису не зрушила з місця, оскільки Румунська Академія наук не бралася друкувати працю А. С. Петрушевича російською мовою, «бо, — як пояснював І. Біану, — ця мова у нас дуже мало відома і, отже, ваша цінна колекція не зможе бути використана нашими науковцями»³.

І все ж, з усього видно, що матеріал, зібраний українським істориком, викликав великий інтерес у румунських дослідників. «Проте

¹ Зведений Галицький руський літопис 1500—1772 рр.

² Перелік літератури, надісланої А. С. Петрушевичу, подається в листі номер 3103 від 29 жовтня (тут і далі всі дати подано за старим стилем) 1885 р., який зберігається у відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки, фонд А. С. Петрушевича (далі — ф. АСП), 412, папка 13, лист. 1.

³ Ф. АСП — 74, папка 2, лист 1 від 5 листопада 1885 р.

ми дуже зацікавлені, щоб ваша тривала праця стала відомою»,— писав І. Біану, розуміючи «величезне значення» цієї праці для румунської історії⁴. Тому він пропонує Петрушевичу друкувати його рукопис латинською або німецькою мовою, причому бере на себе всі турботи, пов'язані з перекладом. У кінці листа І. Біану вносить ще одну пропозицію — публікувати зведений літопис румунською мовою.

Нам невідома відповідь Петрушевича на цей лист, яка, мабуть, зберігається в архіві Біану в Бухаресті. Проте із змісту дальшої кореспонденції можна зробити висновок, що український вчений відхилив пропозиції румунського бібліографа. Більше того, в архіві Петрушевича зберігається документ, який свідчить, що публікація молдавсько-руського зведеного літопису не була здійснена протягом життя львівського історика, бо він твердо вирішив друкувати його лише російською мовою і навіть переконав у цьому румунських академіків. Петрушевич, якому було вже за 90 років, намітив і видавця своєї праці. Ним виявився відомий філолог, професор Петербурзького університету О. І. Яцимирський.

Згаданий документ — це чернетка статті А. С. Петрушевича «О новооткрытом памятнике Велеса», що була надрукована в 275-у номері газети «Галичанин» за 1912 р. Починаючи з четвертої сторінки рукопису⁵, йде текст, позначений словами «не треба», які, очевидно, належать редакторському перу. Він не був надрукований у газеті. Саме в цих рядках історик розповідає про укладення молдавсько-руського зведеного літопису і зазначає: «Стоило бы труда, чтобы некто из любителей русской и молдавской истории занялся изданием упомянутой летописи. Бухарестская Академия наук посредством сво[е]го библиотекаря благоволила доставить мне денежные средства для напечатания упомянутой составленной мною летописи. Для издания моего богато[го] упомянутого исторического материала сюда соответственно личностью был бы А. И. Яцимирский, издатель сочинения «Славянские и русские рукописи румынских библиотек»⁶.

На жаль, доля рукопису А. С. Петрушевича невідома. Можливо, його не втрачено, і розшуками цього документа займуться молдавські дослідники. Як би там не було, але зв'язок, що встановився між львівським істориком і румунськими вченими, не переривався. А. С. Петрушевич регулярно надсилав до Румунії свої праці. В архіві почесного члена Львівського Ставропігійського інституту зберігається одинадцять листів від Румунської Академії, написаних в період з 29 жовтня 1885 р. до 25 січня 1895 р. В них зокрема висловлюється подяка за надіслані зі Львова видання⁷. В свою чергу, Петрушевич одержував літературу з Румунії, а в 1890 р. — цілий ящик (une caisse) з публікаціями румунських вчених⁸.

Проявом цих дружніх відносин, а також визнанням заслуг львівського історика було обрання його Почесним членом Румунської Академії наук. Ця подія відбулася на загальних зборах румунських академіків 22 березня 1890 р. В архіві Петрушевича зберігається лист № 4817 від 26 березня 1890 р., підписаний Михайлом Когелнічану, відомим румунським вченим і державним діячем, де підкреслюється, що Румунська Академія вдячна А. С. Петрушевичу за ті симпатії, які він завжди виявляв до румунів, і за ті великі послуги, які львівський

⁴ Ф. АСП — 74, папка 2, лист 1 від 5 листопада 1885 р.

⁵ Ф. АСП — 772, папка 86, арк. 2 зв.—3.

⁶ Там же.

⁷ Ф. АСП — 412, папка 13, листи 1—8, 11—13.

⁸ Там же, лист 9.

історик подав своїми важливими працями вивченню румунської історії⁹.

Ці слова — не просто офіційна данина чемності, а справді відбувають реальні факти, бо А. С. Петрушевич дійсно здавна цікавився історією Румунії. У згаданій вище чернетці «О новооткрытом памятнике Велеса» він писав: «Причина моего издавна обращенного внимания на Молдавию и Валахию есть древнейша[я] история Галицкой Руси, по которой свидетельству в XII столетии вся придунайская область, так назван[н]ое «Подунавие» от Черного моря до Железных врат Дуная находилась в поседании наших галицких князей»¹⁰.

В архіві Петрушевича є й інші докази його постійної уваги до історії східнороманських народностей. Так, збереглися нотатки і матеріали до румунсько-російського словника термінів з давніх актів, замітки з історії Румунії та матеріали про виникнення придунайських князівств, про етимологічний склад румунської мови, найдавніші рукописні пам'ятки румунської мови та першодруки, посилення на твори С. Міку-Клайна, Г. Шинкая, П. Майора, Т. Ціпаря, згадки про революційний гімн 1848 р. Андрея Мурешана «Збудись, румуне!» та інші цікаві записи. На окремому аркуші відображено сліди румунських поселень у Польщі¹¹. А. С. Петрушевич дуже цікавився роботою Б. П. Хашдеу над етимологічним словником румунської мови. Це зрозуміло, бо він не цурався й етимологічних досліджень.

Відомо, що львівський вчений був автором кількох праць з історії Молдавії («Про страту молдавського князя Івана Підкови у Львові», «Польський король Ян III і Молдавія»), але, мабуть, менш відома інша стаття А. С. Петрушевича «Польща, Русь і Ромыны», надрукована в щотижневнику Івана Гушалевича «Пчола» в перших двох номерах за 1849 р., яка була своєрідним відгуком на революційні події 1848 р. у Трансільванії. «Духом свободы, духом народности оживлены,— писав історик,— скидают ныне с себя русский, сербский, словацкий и румынский племена столетние оковы»¹². Праця присвячена розповіді про історію «сусідів наших», про їх походження від фракійських племен, їх латинську за будовою мову, про дружні зв'язки румунів із слов'янами. А. С. Петрушевич підкреслює, що «не читаем в наших давних летописях, отечественных и чужих, никаких свидетельств о неприязненных отношениях руссов к ромынам и наоборот». Торкаючись питання феодальних війн між Польщею і Молдавським князівством, львівський історик цілком слушно зауважує: «При многократных походах польских на молдавскую область присоединялась к полкам коронным також и наша шляхта русско-галицка[я], по большей части уже оляшившаяся, и гинула во враз с польскою по днестровских степях, но в рядах полков ромынских сражалось много сынов уярмленной Руси польскими вельможами. При таких[-]то обстоятельствах неизбежно часто приключалось, что ромыны, мстячи за сделанную им поляками обиду, набегали на соседственную Русь Червону, жгли и грабовали дворы и имения панов польских. Однако при всем том стояла Русь наша в дружеских отношениях к ромынскому народу...».

А. С. Петрушевичу імпонує те, що «славнейшие наши вельможи, например, рода Вышневецких, Корецких женились с дочерьми госпо-

⁹ Ф. АСП — 16, окремих документ французькою мовою.

¹⁰ Ф. АСП — 772, папка 86, арк. 3.

¹¹ Ф. АСП — 513, папка 54; ф. АСП — 673, папка 69; та ін.

¹² Тут і далі цитати подаються за авторським рукописом статті, ф. АСП — 782, папка 86.

дарей и мультанских и даже сами князья Московские вступали с теми же в союз брачный...». Далі відомий історик спиняється на церковних зв'язках: «когда не было у нас в Галичи русских владык, ездило духовенство наше на ставление в мультанскую землю»; згадує діяльність Григорія Цамблака, Петра Могили, будівництво Волоської церкви у Львові, підкреслюючи, що «братерский союз межи одноверными русами и ромынами продолжался неразрывно до 18-го века», тобто до унії. Відзначивши всі ці давні зв'язки між Галичиною і Румунією, А. С. Петрушевич висловлює сподівання на нову «счастливую будущность» русів і румунів.

Все це дозволяє зробити висновок, що вчений протягом усієї своєї діяльності по-справжньому цікавився відносинами між Україною та Румунією, докладно вивчав їх, присвятивши цій темі кілька статей та уклавши молдавсько-руський зведений літопис, який відображує зв'язки обох народів протягом століть. Безперечно, рукопис цього твору А. С. Петрушевича — дуже цінний матеріал для українських, молдавських і румунських істориків. Тому слід докласти зусиль для його розшуків.

С. В. СЕМЧИНСЬКИЙ

РОЛЬ КИЄВА В РОЗГОРТАННІ ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Радянською історичною наукою переконливо доведено, що гайдамацький рух був складовою частиною масової, загальнонародної боротьби проти соціального, національного й релігійного гноблення. Гайдамаки були передовим загоном борців за свободу й незалежність рідного народу, відважними й сміливими месниками за кривди народні, носіями й продовжувачами славних традицій визвольної боротьби XVI—XVII ст. Борці за торжество високих народних ідеалів, вони користувались широкою підтримкою всього населення України і, в першу чергу, Правобережжя, де цей рух зародився, розвинувся й перетворився в грізну силу.

Київ — важливий центр України не міг стояти осторонь гайдамаччини, навпаки, він був у вирі подій, відіграючи організуючу роль. В історичній літературі поки що немає жодної праці, яка б детально розглядала роль Києва в гайдамацькому русі, хоч деякі історики принагідно торкалися цієї теми (В. Антонович¹, К. Гуслистый²).

Яка ж була соціальна база зародження гайдамаччини, її поширення й підтримки в Києві та його околицях?

Київ у першій половині XVIII ст. був значним політико-адміністративним, культурним і економічним центром. Ділився він в цей час на три відокремлені одна від одної частини: Верхнє місто, Печерськ і Поділ. Поділ управлявся магістратом на основі магдебурзького права, Верхнє місто — властями Софійського й Михайлівського монастирів, а також частково військовою адміністрацією, Печерськ — генерал-губернатором через губернську канцелярію і частково властями лаври³. Відсутність єдиного управління ставила Київ в особливе стано-

¹ Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3, стор. 32—33.

² К. Гуслистый. Коліївщина, К., 1947, стор. 11.

³ Історія Києва, т. 1, стор. 221—222.

вище. Боротьба магістрату з козацтвом, що жило на Подолі⁴, і з спробами гетьмана підпорядкувати магістрат своїй владі, сутички з губерньською канцелярією породжували напружену обстановку, незгоди, незадоволення. Оскільки магістрат був на Подолі, тому саме цей район міста стає центром незгод і смут.

На Подолі — найгуштіше заселеній частині міста, мешкало в основному все ремісничє населення, а також верстви, зайняті оптовою і роздрібною торгівлею⁵. У місті, зокрема на Подолі, внаслідок надзвичайної бідності і антисанітарних умов часто спалахували різні хвороби, епідемії⁶. Велике лихо жителям Києва принесла морова язва 1710—1711 рр. Злигодні населення посилювались в зв'язку з пожежею 1718 р., яка завдала величезної шкоди Подолу, майже повністю знищивши його будівлі. Внаслідок експлуатації міських властей тяжким було становище і жителів сіл, розташованих на території сучасного Києва. Мешканці сіл Пріорки, Сирець і Кореневище «допомагали» весті хутірне господарство київським війтам, які часто знущались над ними. Один з них, Сичевський, що був війтом у 1754—1766 рр., за свідченням магістратських урядників, вимагав панщини від цих селян «с принуждением, граблением и побоями»⁷. Жителі Свято-Озерської слобідки, а також селищ Звіринець, Ямки, що належали лаврі, зовсім не мали орної і сінокосної землі, а панщину відбували по 4 дні на тиждень та ще й платили з кожної хати по 1 крб. 2 коп. податку.

Незадоволення трудових мас міста часто виливалось у відкриті повстання. У 1748 р. на подільських околицях з'явились повстанські загони бідноти. Дві команди солдат, направлені проти них, були розбиті. Міські власті з трудом придушили повстання⁸. Тому й не дивно, що серед гайдамаків зустрічаються київські жителі або в Києві, зокрема на Подолі, — гайдамаки.

Великими були володіння монастирів, особливо Києво-Софійського і Києво-Печерського. Київські монастирі, що мали 20 448 підданих⁹, жорстоко експлуатували селян-кріпаків. Часті втечі селян з монастирських володінь — яскраве підтвердження цьому. Вони тікали не лише на Запоріжжя чи Лівобережжя, але й на Правобережжя, що перебувало в складі Польщі. В одному з численних реєстрів втікачів від 1727 р.¹⁰ дається перелік «бежавших из Российской империи в Польскую область в разные места и под разные владельцы Киевского воеводства». Багато підданих київського Петропавлівського монастиря жили в Ясногородці, Лишні та інших близьких до них селах. Не менше селян-втікачів було й з інших монастирів, як уже відзначалось вище. Тільки з одного Василькова, що належав лаврі, в 1715—1752 рр. пішло 468 селянських сімей. Протест проти знущань доходив до того, що в 1748 р. селяни з с. Колодезек під час повстання вбили управляючого ієромонаха Мигалевича¹¹.

Монастирські піддані терпіли від частих нападів польської шляхти. Так, 25 серпня 1752 р. управитель князя Яблоновського «білоцерківський полковник» Рахлинський вчинив напад на володіння Софій-

⁴ А. Андриевский. Киевские смуты середины прошлого столетия. Журн. «Киевская старина», 1886, № 12.

⁵ История Киева, т. 1, стор. 202—203, 207.

⁶ Д. І. Мишко. Київ, К., 1954, стор. 68.

⁷ А. Андриевский. Войтовство Ивана Сычевского в Киеве, (1754—1766), журн. «Киевская старина», 1891, № 4, стор. 15.

⁸ История Киева, т. 1, стор. 224.

⁹ Там же, стор. 230.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 6, оп. 1, од. зб. 4, арк. 217—218.

¹¹ П. Я. Степанов. Про Киево-Печерську лавру, К., 1960, стор. 8.

ського монастиря біля Черняхівського форпосту. Грабіжники спалили три стіжки сіна і кілька кіп вівса, «...протчий яровою хлеб, якто просо, гречку лошедми вытолочили», але цим не обмежились. Вони лаврських підданих — «голосеевских жителей усилным образом захватя в Польшу с собою увезли, которые едва отголь бегом спасли живот свой»¹². Такі наїзди були непоодинокими. Тому ненависть мешканців навколишніх сіл особливо посилювалась. Польська шляхта чинила постійні напади на київських купців та чумаків, переслідувала та грабувала міщан і монастирських селян, що приїжджали в Польщу до родичів¹³.

Питання про церкву і гайдамацький рух заслуговує окремого розгляду. Православне духовенство вороже ставилось до гайдамаччини і тим більше не сприяло їй, як вважав В. Антонович. Яскравим підтвердженням такого висновку служать суворі розпорядження властей Києво-Печерської лаври своєму економу та управителям поступати з гайдамаками «по силе состоявшихся об оных злодеях неоднократных ея императорского величества указов»¹⁴ та відоме звернення Мелхіседека Значко-Яворського до православного населення: «Больше терпели, еще потерпете. Ховайтесь, утекайте, а до гайдамак не приставайте. Наше дело судом доходит да терпением. Лучше безвинно пострадати, нежели виноватым жити». Правда, ми маємо ряд відомостей про те, що окремі представники духовенства підтримували певні зв'язки з гайдамаками. Так, в 1737 та 1750 рр. городничий Мотовилівського ключа отець Арсеній переховував гайдамацький загін Лазаря Таранця, який чинив напади на село Черногородку¹⁵; відомий гайдамацький ватажок Іван Подоляка споряджався в Києві для походу на польські землі отцем Дем'яном¹⁶.

Активну участь у гайдамаччині в Києві та навколишніх селах брало тільки трудяще населення — подільська біднота і селяни-кріпаки монастирських володінь та окремі представники нижчого духовенства.

Перший гайдамацький загін у Києві, про який збереглися дані, було сформовано в 1713 р. Шляхтич Михайло Янковський після віддання свого дядька на Поліссі (в с. Карпилівці) прибув до Києва¹⁷. Тут зібралась група з 15 чоловік, яка рушила до київського воеводи з наміром поступити до нього на службу. Під Васильковом від цієї групи відділилось «п'ять коней», а решта продовжувала подорож. Жоден з тих, хто залишився, не попав на службу. Незабаром група перетворилась на летучий гайдамацький загін. Біля Фастова гайдамаки забирають у купців тринадцять коней. Потім вони вирушають до Немирова. Одного дня Табаненко, який очолив загін, зібравши «більше людей», поїхав разом з гайдамаками до Рашкова, де губернатор не захотів пропустити їх через Дністер. Після цього загін розпався.

Із зростанням кількості гайдамацьких загонів посилюється їх авторитет. Селяни польських земель починають вважати їх своїми захисниками від панської сваволі. 14 лютого 1722 р. шляхтич Лаврентій Камінський скаржився на вїйта і громаду містечка Радомишля за те, що вони не захотіли видати кріпаків Камінського, які втекли з села Малівщини, пограбувавши свого пана. Один з них, Трохим, заявив:

¹² ЦДІА УРСР, ф. 6, оп. 1, од. зб. 4, арк. 20—21, 28.

¹³ Там же, арк. 1, од. зб. 1, арк. 100—101.

¹⁴ Там же, ф. 128, оп. 1, од. зб. 92, арк. 8.

¹⁵ АЮЗР, ч. 3, т. 3, стор. 371; ЦДІА УРСР, ф. 6, оп. 1, од. зб. 1, арк. 42.

¹⁶ Там же, т. 8, стор. 525.

¹⁷ Там же, т. 3, стор. 20.

«Коли пан хоче, то нехай мене в монахів у Білогородці за Ірпенем шукає, але поки він мене там знайде, то я його з козаками знайду швидше»¹⁸. Козаками Трохим, безперечно, називає гайдамаків, які, на його думку, не можуть відмовити в допомозі скривдженому селянинові.

У січні 1733 р. в Києві на Подолі збирається загін у складі Назара Яковлева, Давида Лищенка, Степана Савченка, Юхима Мартиненка й Андрія Юрченка і прямує в село Мотовилівку¹⁹. Тут до них приєднуються Мартин Ткаченко, Микита Култенко, Іван Ілляшенко, Нечипір і Федір Вересові й Петро Таран. Гайдамаки вирушають в с. Снітинку (недалеко від Фастова) і чинять напад на корчму. У 1742 р. російський підданий Харитон Коняхін, сформувавши невеличкий загін на Подолі, повів його у польські володіння. Обминувши російські караули, гайдамаки переправилися через Ірпінь і напали у селі Новосілках на маєток пані Виговської²⁰.

Кількість гайдамацьких загонів, що організовуються в Києві та його околицях, особливо зростає в кінці 40-х років. У посланні до намісника Києво-Печерської лаври генерал-губернатор Леонт'єв 4 липня 1748 р. писав, що «около Киева и за Днепром в малороссийских так и в Польше в разных местах весьма многие и неслыханные оказались разбои»²¹. У 1750 р. шляхтичі Київського воеводства відправили депутатів до короля зі скаргою на часті напади гайдамаків на воеводство. В інструкції депутатів, між іншим, говорилося, що «свавільні люди з Січі, з Гарду, з Києва і монастирів, які знаходяться коло нього», спустошують «святині божі» і проливають кров священиків²². Регіментар Ожга в цьому році пише про перехід через Дніпро в польські володіння величезного загону, що нараховував тисячу чоловік. Про гайдамаків, «которые якобы вышед ис Киева всего дватцать два человека, в полской стороне грабили, мучили и жгли невинных людей», читаємо в посланні київського генерал-губернатора Леонт'єва гетьману Розумовському в травні 1752 р.²³ У справі про напад на шляхтича Журавльовича в м. Демидові знаходимо відомості і про кількісний склад цих загонів, і про їх озброєння²⁴. У листопаді 1752 р. гайдамаки з'являються навіть поблизу Києво-Печерської лаври²⁵.

Кількість гайдамацьких загонів, що формувались в Києві і діяли на півночі Київщини, зростала з кожним роком, активізувались їх виступи. У жовтні 1754 р. київський генерал-губернатор змушений був наказати властям лаври, щоб вони дали вказівку жителям по васильківському і трипільському шляхах «в лесных местах росщистить на пять сажен, дабы едущим по тем трактам людем от оных злодеев гайдамаков нападения быть не могло»²⁶. І коронний гетьман Адам Микола Сенявський розпорядився в цьому році організувати прикордонну варту в околицях Києва²⁷. Але гайдамаки продовжували свою діяльність. 13 лютого 1755 р. біля с. Пирогово, що під Києвом, на дружину колишнього протопопа Миколи Величковського напали три гайдамаки, у серпні 1755 р. васильківських жителів, які їхали з Києва додому, в

¹⁸ АЮЗР, ч. 3, т. 3, стор. 26.

¹⁹ ДПБ АН УРСР, Відділ рукописів, 11, № 1842.

²⁰ АЮЗР, ч. 3, т. 3, стор. 382.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, од. зб. 92, арк. 1.

²² АЮЗР, ч. 3, т. 3, стор. 444.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 1, од. зб. 739, арк. 2.

²⁴ Исторические материалы, вып. V, 1883, стор. 46.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, од. зб. 92, арк. 19.

²⁶ Там же, арк. 39.

²⁷ АЮЗР, ч. 3, т. 3, стор. 661—662.

урочищі Оріховатці перестріли «великоросійського народа семь человек». У серпні 1756 р. підполковник Лохвянцев з Васильківського форпосту повідомляв, що «неподалеку от Плесецкого и близ Черногородки с польской стороны от полской погони несколько гайдамак в российской сторону бежали»²⁸.

Як свідчать документи, київська гайдамаччина була складовою частиною всього гайдамацького руху. Йї притаманні ті ж риси й закономірності, що й всій гайдамаччині. Загони, що виникали, діяли хоч і недовгий час, але користувались загальною підтримкою населення. Боролися вони проти панів, орендарів, губернаторів, корчмарів — всіх визискувачів. Отже, Київ, який був економічним і культурним центром на Україні у XVIII ст., продовжував відігравати важливу роль у визвольному русі українського народу.

В. М. КУЛАКОВСЬКИЙ

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, од. зб. 92, арк. 42, 45, 48, 51.

АСТРАХАНСЬКА ГРОМАДА УКРАЇНЦІВ У XVIII ст.

Українці на Поволжі оселилися в XVII ст. Це були в основному військові люди. Пізніше стали осідати на поволзьких землях хлібороби і чумаки, які засновували тут слободи та хутори.

У XVIII ст. на Поволжі з'явилися українці-заробітчани. Їх приписували громадами до міст Саратова, Камишина, Чорного Яру, Красного Яру, Єнотаєвська, Кізяра, Астрахані, а також до деяких чумацьких та хліборобських слобід. Очлювали громади отамани, яких подекуди називали старостами. Усі члени громади платили державі семигривений податок.

Астрахань була важливим торгово-транспортним вузлом, губернським центром та осередком волзько-каспійського рибацького промислу. Відмітна риса міста з давніх давен — строкатість національного складу його населення. Більшість становили росіяни і татари. Здавна проживали грузини, татари, індійці, іранці, бухарці, вірмени (з XVII ст.). Російський уряд заохочував людей різних націй селитись в Астрахані. У 1744, 1746, 1759 рр. були видані укази, за якими іноземці мали право жити в Астрахані, але селитися окремими слобідками за національною ознакою¹.

У фондах Астраханського архіву зберігаються документи за 1782 р. про українську громаду², які до цього часу дослідниками не використовувались. Один з документів — ревізкий реєстр 1782 р. представлений міським властям «малоросійським старостою» Ігнатом Дюженковим «о положеных при городе Астрахани ведомства астраханской губернской канцелярии по последней 763 года ревизии в малороссийском подушном окладе малороссиянах».

У другому реєстрі старостою занотовано тих, хто був у Астрахані під час ревізії 1763 р. і не з'явився на ревізію у 1782 р.

Ці два документи дають багато відомостей про українську громаду в Астрахані.

В рукописі «Топографического описания Астраханской губернии»

¹ А. Ш т ы л ь к о. Астраханская летопись, Астрахань, 1898.

² Астраханський обласний державний архів, фонд Астраханської казенної палати.

1785 р.³ містяться деякі цифрові дані, що характеризують цю громаду. Як свідчать джерела, приписані до Астрахані українці були у відомстві губернської канцелярії, а не магістрату, якому підлягали купці, цехові майстри та інші верстви міського люду.

Коли виникла в Астрахані українська громада — сказати трудно. Проте зі свідчень документів відомо, що у 1763 р. вона була «положена в малороссийский подушный оклад». Староста Дюженков пояснює спізнення з подачею ревізького реєстру тим, що не міг зібрати своєчасно відомості про кожного члена громади, оскільки багато астраханських українців перебувало в рибацьких ватагах, деякі на судах у верхів'ї, дехто в Персії.

Астраханські рибопромисловці організовували риболовецькі ватаги і на територіях, що належали тоді Персії — на Каспійському узбережжі Кавказу та в Закавказзі на р. Курі. Про багаті улови риби в цих ватагах та про необхідність великої кількості робітників для її навантаження і переробки тощо довідуємось з праці С. Г. Гмеліна⁴.

Робоча сила потрібна була не лише для вивезення риби. Багато суден йшло вверх по Волзі з сіллю та іншими товарами. І на цих судах працювали українці з Астрахані. За ревізьким реєстром, що його подав староста Дюженков 1782 р., в Астраханській громаді налічувалось 811 українців, з них — чоловіків і жінок відповідно 486 і 325. Із згаданого «Топографического описания Астраханской губернии» видно, що постійно в Астрахані проживало українців 148 осіб чоловічої статі і 137 — жіночої. Звідси випливає, що більшість не мала постійного місця проживання, а весь час змінювала його залежно від свого зайняття. В тому ж документі вказується й на значну перевагу чоловіків в Астраханській громаді. Це пояснюється характером праці заробітчан та суворими умовами її. Цікаво, що чоловіки громади в основному були самотніми, а якщо одружувались, то пізно і на особах, значно від себе молодших, часом на 20—30 років. З 339 дорослих чоловіків неодружені становили 157 (з них 41 віком до 30 років, решта старші), 12 чоловіків по 70 років і більше, найстарішому — 99 років. Один з 80-річних «исключен с подушного оклада за старостию и дряхлостію». 99-річний продовжував платити. У громаді налічувалось 187 родин. Майже у всіх родинах не було стареньких дідусів і бабусь. Лише в сім'ї старости Дюженкова жила 86-літня мати.

Звідки походили українці, що утворили Астраханську громаду? В згаданому реєстрі вказується, що ті з громадівців, які не з'явилися на ревізію, понад п'ятдесят чоловік — вихідці з України, з Лубенського, Ніжинського, Гадяцького, Полтавського і з усіх слобідських полків. Кілька осіб — з українських слобід, що на Поволжі, у п'ятьох місцях народження — Астрахань.

Ті, що не з'явилися на ревізію 1782 р., а були під час ревізії 1763 р., можливо, повернулися на Україну або оселилися в інших містах Поволжя.

На прикладі Астраханської громади можна скласти певне уявлення про громади українців, які були приписані до інших поволзьких міст.

В. Ю. ЧУБЕНКО

³ ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 18570.

⁴ С. Г. Гмелін. Путешествие по России, Спб., 1785, часть 3-я, половина 1-а, стор. 113, половина 2-а, стор. 731—733 та ін.

На допомогу викладачу історії

ВОЄННО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Славетна історія захисту вітчизни від іноземних загарбників, особливо героїчні сторінки історії громадянської та Великої Вітчизняної воєни є в руках учителя матеріалом, що має великий навчально-виховний вплив на учнів. Існує багато форм і методів воєнно-патріотичного виховання старшокласників у позакласний час. Ефективність цієї роботи залежить, насамперед, від того, як педагогічний колектив, комсомольська організація зуміють організувати й провести намічені заходи.

Великою популярністю серед учнів користуються тематичні вечори, під час яких звичайно відбуваються зустрічі шкільного колективу з колишніми партизанами, ветеранами війни, знатними воїнами-земляками. В селі Стрижівці Дзержинського району Житомирської області живе ветеран Жовтневої революції, колишній матрос крейсера «Аврора» С. І. Устиянов, який часто виступає перед школярами району з розповідями про незабутні жовтневі дні 1917 р., про бойові дії матросів легендарного крейсера.

Влітку 1964 р. на запрошення міністра оборони СРСР Маршала Радянського Союзу Р. Я. Малиновського ветеран революції побував на «Аврорі». Після відвідання Ленінграда в Стрижевському сільському клубі відбулася зустріч старшокласників і колгоспників села з С. І. Устияновим. З великим інтересом слухали всі присутні його хвилюючу розповідь про героїчних петроградців.

Цікавий вечір на тему «Наші земляки — учасники громадянської та Великої Вітчизняної воєни», до якого були спеціально підготовлені виставка та монтаж, провели в школі № 7 м. Новограда-Волинського. На вечорі десятикласниця Галя Г. зробила доповідь, потім виступили учасники громадянської та Великої Вітчизняної воєни, зокрема колишній учень школи, учасник партизанського руху тов. Трохимчук. Саме ця зустріч наштовхнула старшокласників на думку створити штаб по збиранню для шкільного музею матеріалів про партизанський рух на Житомирщині.

В будинку культури села Довбиш Житомирської області відбувся вечір, присвячений зустрічі школярів з героєм оборони Брестської фортеці С. М. Сухолутським. В короткому вступному слові учениця Неля З. розповіла про діла школярів і сердечно подякувала гостям за приїзд. Потім директор музею оборони Брестської фортеці А. Крупенніков говорив про героїчних радянських воїнів, які захищали її. З яскравими спогадами про ці дні виступив учасник героїчних подій С. М. Сухолутський.

Такі вечори надовго залишаються в пам'яті старшокласників, які прагнуть бути схожими на героїв і принести якнайбільше користі своїй любимій Батьківщині, своєму народові.

Іноді проводяться цілі цикли вечорів, присвячених воєнно-патріотичному вихованню. Тоді комсомольська організація школи заздалегідь розробляє їх тематику та календар і сповіщає про це старшокласників.

У багатьох школах Житомирщини вихователі та вчителі проводять бесіди про славних людей області, учасників боїв на барикадах Паризької Комуни генерала Ярослава Домбровського та ад'ютанта Анну Пустовойтову, героїзм народних мас під час Вітчизняної війни 1812 р., Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. З захопленням слухають старшокласники «Розповіді про героїзм» письменника С. С. Смирнова, з якими він виступає також по радіо та телебаченню.

Хорошим засобом військово-патріотичного виховання старшокласників є колективне відвідання та обговорення таких кінофільмів, як «Живі та мертві», «Чапаєв», «Щорс», «Повість про справжню людину», «Зірка», «Комуніст», «Молода гвардія», які справляють на старшокласників великий вплив. Подібні кінокартини допомагають формувати в учнів переконання, що непереможний той вільний і гордий народ, який відстоює справу великих соціалістичних завоювань під керівництвом Комуністичної партії.

Цій самій меті успішно служить військово-мемуарна література, книги радянських воєначальників С. М. Будьонного «Пройденный путь», А. А. Самойлова «Две жизни», М. Д. Бонч-Бруевича «За власть Советов», В. Чуйкова «Начало пути», «Армия массового героизма», «Беспримерный подвиг», К. А. Мерецкова «Непоколебимо, как Россия», І. І. Азарова «Сражающаяся Одесса» та ін.

Учитель може з успіхом використати також книги про бойові подвиги наших співвітчизників. Двотомник «Люди безсмертного подвигу» присвячено тричі та двічі Героям Радянського Союзу. В збірнику «Провал операції «Цитадель» учасники великої битви під Курськом розповідають про розгром фашистських військ влітку 1943 р.

В київській школі-інтернаті № 6 старшокласники, прочитавши й обговоривши книгу І. Рахїлло «Крила та щогли», вирішили розшукати її головного героя. Доклавши чимало зусиль, школярі досягли своєї мети. Відбулася хвилююча зустріч з відважним льотчиком О. М. Щелкуновим.

Адмірал у відставці Г. І. Левченко часто приїжджає в рідне село Дубровку на Житомирщині. Півстоліття він віддав службі у флоті. Від юнги до адмірала — такий його шлях. У листопаді 1917 р. він брав участь у штурмі Зимового палацу та телефонної станції, в розгромі контрреволюційного заклоту в Кронштадті, громив банди Юденича, командував легендарним крейсером «Аврора». За бойові заслуги перед Батьківщиною він був нагороджений орденом Червоного Прапора, іменним годинником. Про все це ветеран революції розповів старшокласникам місцевої школи, які з хвилюванням слухали його.

Комсомольська організація Миропольської середньої школи організувала цікаву зустріч з колишнім партизаном С. І. Левченком, який чимало розповів про подвиги юних народних месників. Один за одним пускав під укіс ешелони ворога Володя Підкорито. Він загинув при виконанні бойового завдання. Його ім'ям названо один з піонерських загонів місцевої школи.

У жовтні 1964 р., коли радянські люди відзначали 20-річчя з дня визволення України від гітлерівських загарбників, відомий партизанський командир Герой Радянського Союзу В. Л. Квітинський разом з підполковником запасу П. А. Гаврилюком провели 19 зустрічей з старшокласниками різних шкіл.

Часто зустрічаються з учнями шкіл міста Новограда-Волинського колишній співробітник військової газети фронту член Спілки письменників України С. М. Дихне. Він ділиться спогадами про відваж-

ного сина Пасіонарії лейтенанта Рубена-Руїса Ібаррурі. В 1942 р., коли фашисти форсували Дон, радянські війська готували контрнаступ. Стрілецька рота 35-ої гвардійської дивізії, якою командував лейтенант Ібаррурі, разом з іншими підрозділами відбивала атаку фашистів. Бій був тяжким. Загинув комбат. Командування взяв на себе Рубен. Він повів в атаку бійців, але був смертельно поранений. У медсанбаті він просив бійців передати привіт іспанському народу, якщо хтось з них побуває на його батьківщині. Журналіст прочитав листи, які він одержав від Генерального Секретаря Комуністичної партії Іспанії Долорес Ібаррурі, матері ушлавного героя.

Подібні зустрічі допомагають старшокласникам стати сильними, сміливими й активними учасниками побудови найсправедливішого на Землі комуністичного суспільства. Треба тільки добитися того, щоб герої боїв бували гостями в усіх школах республіки. Хай старшокласники запишуть розповіді цих гарячих патріотів у свій журнал або на магнітофонну стрічку, а потім організують прослухування їх тими учнями, які не були на зустрічі.

Комуністична партія та радянський народ свято бережуть пам'ять про тих, які загинули смертю хоробрих на полях запеклих битв за свободу, незалежність і честь нашої Батьківщини. Імена героїв носять вулиці, сквери, парки, стадіони, площі, міста, колгоспи, підприємства.

Могили борців за щастя народу нагадують нашому поколінню про славний подвиг тих, що загинули в ім'я щастя теперішнього та майбутнього поколінь. Паломництво учнів до Кремлівської стіни в Москві, відвідання ними Марсового поля та Піскаревського кладовища в Ленінграді, площі Загиблих бійців у Волгограді, сільського кладовища, де поховані герої, залишають глибоке враження. Учні багатьох шкіл нашої країни з любов'ю доглядають дорогі й священні для нас могили, зберігають пам'ятники революційної та бойової слави. Під час туристських подорожей та екскурсій старшокласники відвідують братські могили, пам'ятники. Влітку 1962 р. учні Токарівської середньої школи побували в 29 таких місцях, у 1963 р. учні Барвінівської середньої школи — в 37, у 1964 р. учні Ярунської середньої школи — в 47. Старшокласники-туристи та місцеві учні проводять спільні зустрічі з колишніми воїнами Радянської Армії, партизанами.

В 1966 р. в м. Новограді-Волинському побували старшокласники з Каменецького району Брестської області, які мандрували по місцях партизанської слави. Їх керівник В. М. Колотухін розповів, як з групою радянських воїнів попав під Уманню в полон і був доставлений фашистами в табір для військовополонених, що знаходився в приміщенні теперішньої школи № 2. Далі старшокласники дізналися про тяжке життя військовополонених, про знущання з них фашистів. В. М. Колотухін з допомогою керівника місцевих партизанів М. І. Лянгуса втік з табору і став політруком і командиром партизанського загону ім. Кутузова бригади «Месник».

Розповідь дуже схвилювала білоруських школярів. Увечері гості зустрілися з М. І. Лянгусом і старшокласниками школи № 2. Після цього зміцніла дружба учнів двох шкіл братерських республік.

У багатьох школах України традиційним стало відзначення дня пам'яті полеглих героїв, коли до могил воїнів на кладовище приходять разом з трудящими й учні. Тут вони слухають розповіді старих комуністів, учителів, представників громадськості про героїв. Гаряче б'ються серця юнаків і дівчат, які прагнуть у житті, в ділах своїх, бути схожими на тих, хто героїчно боровся з ворогами за свою любиму Батьківщину. Такі дні часто організують педколекти-

ви Жолобненської, Дубрівської, Романівської, Чижівської середніх шкіл Новоград-Волинського району Житомирської області.

Свідченням великої любові та поваги до тих, хто в суворі роки воєнних випробувань заради життя на землі віддав своє молоде життя, є посадки школярами алей імені земляків-героїв. Створюючи ці пам'ятники, старшокласники виконують велику суспільно корисну працю, спрямовану не лише на виховання любові до творчості, але й високих морально-політичних переконань і якостей, властивих молодим будівникам комуністичного суспільства.

У червні 1941 р. самовіддано захищав міст через Західний Буг від фашистів прикордонник Г. І. Погорелов з Кременчуччини. Він загинув смертю героя. Навесні 1964 р. біля Гражданської середньої школи Кременчуцького району Полтавської області учні посадили красиву тополеву алею на честь самовідданого воїна. Зелені насадження й квіти прикрасили цей мальовничий куточок. Тут проходять комсомольські лінійки, присвячені великим подіям у житті комсомольців школи, зустрічі учнів школи з воїнами та партизанами, ветеранами праці та ін.

Використовуються й інші форми увічнення пам'яті героїв. Улітку 1942 р. під час жорстоких боїв на Дону командир взводу молодший лейтенант О. Покальчук з села Велика Фосня Овруцького району Житомирщини повторив подвиг О. Матросова, закривши амбразуру дзота своїм тілом. Указом Президії Верховної Ради СРСР відважний офіцер був нагороджений орденом Леніна. Довгий час про цей подвиг не знали в рідному селі героя. Але ось з Міністерства Оборони СРСР прийшла звістка про те, що ім'я героя занесено навіки до списків військової частини, де він служив. У наказі міністра було зазначено: «До кінця виконуючи свій військовий обов'язок, молодший лейтенант Покальчук загинув смертю хоробрих за нашу соціалістичну Батьківщину. Його подвиг — приклад того, як треба любити свій народ». У Велико-Фоснянській середній школі на комсомольській лінійці в присутності матері героя Єлизавети Михайлівни старшокласники прочитали листи героя, наказ міністра оборони СРСР. Райвиконком присвоїв школі ім'я героя. Старшокласники створили в сільському будинку культури куточок, присвячений життю мужнього сина Батьківщини.

Учні доглядають алеї та сади, насажені призовниками. В село Краснопіль Бердичівського району Житомирської області листоноша часто доставляє листи із штампом «солдатський». Воїни-земляки цікавляться сільськими новинами і обов'язково питають про сад, який вони посадили біля сільського клубу, уходячи в ряди Радянської Армії. Місцеві старшокласники з повною підставою відповідають, що молоді деревця, які старанно доглядаються, добре прижилися, і солдатський сад обіцяє буйне цвітіння. Такі сади ростуть на радість людям.

У Токарівській, Чижевській, Велико-Горбаській середніх школах на Житомирщині звістки з військової служби колективно читають на зборах учнів, іноді використовують шкільний радіовузол. З великим інтересом слухають учні такі передачі.

Останніми роками поширилася добра традиція влаштовувати свята для тих, хто йде на військову службу. Звичайно, провідну роль в організації таких важливих заходів відіграють військові комісаріати. Але посильну участь у цій справі беруть і шкільні комсомольські організації. Учні докладають свої руки до оформлення місця свята, вирощують квіти, комсомольці ведуть агітаційно-масову роботу серед призовників і т. ін.

День проводів у армію — чудове свято не тільки призовників, але й всіх жителів, робітників, колгоспників, учнів, з якими тривалий час жили та працювали призовники. У Піщеві Новоград-Волинського району Житомирської області М. Демчука, О. Ковальчука, І. Шишака, В. Кирилюка, С. Заїку та інших в армію проводжали всім селом. Директор школи А. І. Якименко, секретар парторганізації Н. С. Антонюк на мітингу тепло говорили про земляків, які йшли в Радянську Армію. Ветерани колгоспу В. А. Войцеховський, П. Ф. Мошков виступили із своїми спогадами про службу в армії. Призовників вітали піонери та жовтенята, а керівники колгоспу «Прапор комунізму» вручили призовникам пам'ятні подарунки. Присутні прослухали великий концерт художньої самодіяльності, подивилися кінофільм «Орлятко». Майбутні воїни палко дякували своїх земляків за теплі проводи і пообіцяли добре служити в Радянській Армії.

Останнім часом деякі учнівські комсомольські організації почали відзначати в своїх колективах дні народження героїв-земляків, особливо тих, які раніше вчилися в їхній школі. Міцна дружба встановилася між вихованцями Борзнянської школи-інтернату Чернігівської області з колишнім командиром народних месників ушлавленим земляком Ф. Д. Матюшенком. Нещодавно йому минуло шістьдесят років. Ювілей героя по-святковому відзначили в школі. Прибули його бойові друзі двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак, колишній начальник штабу партизанського з'єднання Г. Я. Базима, легендарні партизани Я. Г. Панін, О. К. Демидчик та ін. З яскравою промовою виступив С. А. Ковпак, який подарував комсомольській організації школи свої книги з автографами. Цікаво відбулося це свято.

Велику роль у воєнно-патріотичному вихованні старшокласників, у прищепленні їм любові до Збройних Сил Радянського Союзу відіграють добре налагоджені зв'язки з місцевими військовими підрозділами, участь старшокласників у роботі ДТСААФ, організація військових ігор, виставок на військову тематику, розучування та виконання учнями пісень про Радянську Армію, відвідання музеїв, читання статей з газет і журналів на військові теми, пропаганда бойових традицій армії та флоту, листування старшокласників із військово-службовцями Радянської Армії та батьками загиблих героїв.

Всі ці ефективні форми воєнно-патріотичного виховання старшокласників з успіхом може застосувати в практичній діяльності кожна учнівська комсомольська організація. Вони запалюють молоді серця великою ідейною переконаністю, кличуть до нових звершень у побудові комуністичного суспільства.

Випускники радянської школи через рік-два після закінчення школи в своїй більшості вливаються в ряди славних Збройних Сил СРСР. Щоб бути справжніми воїнами, які добре володіють сучасними видами зброї, вони мусять мати ґрунтовні знання, добру ідеологічну, трудову й фізичну підготовку. В цьому їм значною мірою повинна допомогти школа.

С. Я. ДЕМ'ЯНЧУК

Поради історикам-початківцям

НАРИС МЕТОДИКИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Завдання історичної методики

Методика історії — це сукупність правил, за якими досліджується історичний матеріал. Наукова історія відрізняється від дилетантської саме методом, умінням застосувати при дослідженнях наукові правила. Методика дає історикові теоретичні та практичні вказівки до проведення дослідження.

В першу чергу такі вказівки потрібні історикам-початківцям, які не оволоділи ще повністю науковими навиками. Їм корисно ознайомитися з методами, за якими працювали та працюють досвідчені дослідники.

Не слід уявляти собі, що історична методика може дати вказівки і правила у всіх наукових питаннях, з якими зустрічається історик. Історичний матеріал безмежний, і неможливо передбачити всіх випадків, для яких потрібні методичні вказівки. Методика може дати тільки загальне керівництво й окремі поради з питань «техніки» історичних досліджень, подекуди може застерегти дослідника перед методично хибним напрямом і направити його на правильний шлях. Але самого ознайомлення з теоретичними правилами дослідників недостатньо. Він повинен повсякчас вивчати твори видатних істориків, щоб у практиці пізнати методи, якими вони досягають високого рівня своїх історичних праць.

Методичний нарис, що тут подається, призначений переважно для потреб дослідників феодального періоду історії України — в цьому напрямі скерована більшість довідок із джерел та літератури. Але методичні вказівки деякою мірою можуть служити також історикам-початківцям, які працюють над іншими періодами.

Методичні вказівки у нашому нарисі упорядковано за такою чергою:

I. Підготовчі заходи: 1. Вибір теми і план праці; 2. Історичні джерела; 3. Виписки із джерел.

II. Аналіз джерел: 1. Прочитання тексту; 2. Установлення первісного тексту; 3. Інтерпретація тексту; 4. Дослідження автентичності джерел; 5. Дослідження недатованих джерел; 6. Дослідження оригінальності джерел; 7. Дослідження вірогідності джерел.

III. Синтез джерельних даних: 1. Упорядкування матеріалів; 2. Установлення зв'язків між фактами; 3. Виклад результатів праці; 4. Публікація праці.

IV. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни: 1. Джерелознавство; 2. Архівознавство; 3. Історична бібліографія; 4. Дипломатика; 5. Палеографія; 6. Паперознавство; 7. Епіграфіка; 8. Сфрагістика; 8. Геральдика; 10. Генеалогія; 11. Хронологія; 12. Нумізматику; 13. Метрологія; 14. Історична географія; 15. Ономастика з топонімією.

Нижче подаємо короткий список літератури з історичної методики¹.

I. Підготовчі заходи

1. Вибір теми і план праці. Приступаючи до наукової роботи, слід визначити собі чітко завдання, тобто обрати тему праці. Вибирати її треба не поспішаючи, не покладатися на щасливий випадок (що обсяг роботи якось сам із себе виявиться), не йти за модою (якась тема вважається в даний час особливо ходовою), а шукати серйозного завдання, важливого для історичної науки.

Майбутній дослідник повинен спершу здати собі справу із власного знання про період, який хоче досліджувати — пригадати те, що знає з підручників або літератури. Чим краще ми підготовлені, тим легше починати роботу. Чималу роль має власне захоплення якимсь науковим питанням, бо більш охоче досліджуємо справи, що нас цікавлять.

При розробленні теми необхідно: перевірити, чи існує бібліографія до даного питання, тобто списки джерел та літератури; чи в місцевих бібліотеках можна добути потрібні книжки; чи є можливість користуватися архівами. Деякі теми можна опрацювати прямо в кабінеті, при дуже незначній кількості основних джерел, для інших потрібно багато літератури різного змісту, або довгорічні розшуки в архівах.

Тему потрібно визначити ясно і чітко, вона не повинна бути ані заширока, ані завузька. В разі, коли тема запланована надто широка дослідник мусить розпорозувати свою увагу у різних напрямках і робота виходить поверхова. Занадто обмежена тема не дозволяє дослідникові розгорнутися і не дає науці справжніх творчих результатів. Тема має бути актуальна з наукового погляду, а це значить допомагати розв'язувати особливо важливі проблеми, які ставить собі наука. Обираючи тему, необхідно проконсультуватися у досвідчених знавців даного питання.

В процесі розроблювання теми слід повсякчас проводити контроль, чи справді прямуємо до мети, яку ми запланували на початку роботи. Трапляється, що дослідник поставив собі одне завдання, а пізніше докладне ознайомлення з джерелами повертає його в іншому напрямі, до іншої мети. В таких випадках треба собі усвідомити, чи справді новий шлях кращий від початкового, чи справді попередня тема не була сформульована помилково. Після всебічних міркувань можна вирішити, який шлях вибрати.

Починаючи роботу, даємо їй заголовок, але поки що тимчасовий, робочий. Назву в остаточній формі даємо тільки після закінчення роботи, особливо якщо іде мова про публікацію праці.

Важлива справа, щоб заголовок інформував точно про зміст праці. Заголовок необхідно формулювати так, щоб він уже з першого погляду повідомляв, які саме події чи факти обговорюються у праці і

¹ Методология истории. «Советская историческая энциклопедия», т. 9, М., 1966; И. И. Смирнов. Некоторые вопросы методологии исторического исследования в трудах В. И. Ленина. Зб. «Вопросы историографии и источниковедения истории СССР», М.—Л., 1963; А. О. Введенский, Л. Г. Мельник. Предмет, метод і завдання історичної науки, К., 1962; С. И. Быковский. Методика исторического исследования, Л., 1931; И. А. Лаппо-Данилевский, Методология истории, Спб., 1910—1913; 2 вид., Л., 1923; К. Г. Воблий. Организация работы научного работника (методика і техніка), К., 1947; Д. Багалея. Элементарные методы истории. «Сборник Историко-филологического общества», т. 6, Харьков, 1894; Г. Моно. Метод в історії, Львів, 1909; Э. Бернгейм. Введение в историческую науку, Спб., 1908; Ш. В. Ланглуа и Ш. Сеньобас. Введение в изучение истории, Спб., 1899.

до якого періоду вони належать. Така пряма інформація потрібна як читачеві, так і бібліографові. Треба уникати надто загальних, розпливчатих та невизначених заголовків — «Люди подвигу», «Заграва над заводом», «Вартові революції», «В боях і походах», «Історія пам'ятає», «Велетень думки і праці» та ін., побачивши їх у бібліографічних списках, історик не може зорієнтуватися, який саме зміст має дана книжка.

Розпочинаючи роботу, дослідник намічає її план. Цей план у кожному окремому випадку залежить від питання, якому присвячується дослідження, тому обов'язкових норм для його складання неможливо визначити. Цю справу дослідник повинен вирішити сам. Але існують деякі звичайні, традиційні форми плану. Початкуючі дослідники найчастіше ділять працю на три частини: 1) вступ, який містить «постановку питання», тобто міркування про мету праці; 2) основна частина присвячена викладові основного змісту дослідження; 3) закінчення, яке у синтетичній формі передає результати праці. Не можна, по суті, висловити закидів проти такої побудови, але слід закликати істориків-початківців не вважати таку композицію за обов'язкову, не піддаватись примітивним і банальним зразкам, що трапляються в історичній літературі, а намагатися внести у план своєї праці дещо своє власне, індивідуальне.

Необхідно додати, що в першому етапі роботи план зароджується у простому, не розгорнутому вигляді. Далі, коли дослідник використовує різноманітні матеріали та знайомиться ближче з історичним процесом, план стає більш конкретний і широкий.

2. Історичні джерела. Матеріал, на основі якого складаємо історію — джерела. Історичне джерело — все те, з чого можемо добути відомості про минуле. Це літописи, мемуари, історичні пісні, документи, книги адміністративних установ, листування, давні будови й пам'ятники, давнє знаряддя, мистецькі вироби та ін.

За своїм походженням джерела поділяються на дві групи: а) *залишки* або *останки* — матеріал, що залишився прямо із минулого часу, тобто виник без будь-якого наміру зберегти пам'ять давніх подій: це, наприклад, фізичні залишки людей і тварин, продукти давнього виробництва, пам'ятники будівництва, документи, листи, елементи давньої мови, звичаї; б) *традиція* (перекази) — джерела, які створено з наміром передати майбутнім поколінням знання про колишні події; це історичні написи, малюнки і скульптури, історичні поеми, генеалогічні таблиці, літописи, біографії, мемуари.

У практичній роботі важко визначити, куди належить дане джерело: до першої, чи до другої групи. Так, не завжди можна вирішити, чи якийсь напис був складений з наміром прославити історичну подію, чи без того наміру. Зараховувати історичні думи до групи «залишків» чи до «традиції»? Загалом листування належить до групи «залишків», але деякі листи склалися для публічного користування, з наміром інформувати громадськість тенденційно про якусь подію — вони стоять ближче до групи «традиції». Газети як історичне джерело можна вважати і залишками даної епохи, і традицією. Поділ джерел на залишки і традицію має значення для їх критичної оцінки. Залишки — це прямі сліди чи відображення подій. Вони дійшли до нас випадково, не призначалися для користування майбутніх поколінь, тому можемо приймати їх як достовірні свідчення минулого. Що ж до пам'яток традиції, то вони завжди мають тенденційне забарвлення, намагаються впливати на людину в якомусь напрямі. Тому дослідник повинен розглядати їх особливо критично.

Для практичного користування поділяємо джерела на три групи: 1) письмові, 2) речові, 3) усні й побутові.

Письмові джерела — група найбільш поширена і різномісна, найважливіша для історика. Сюди зараховуємо всі історичні матеріали, що дійшли до нас у письмовому або друкованому вигляді. Це різні документи — публічні і приватні акти, грамоти, закони, міжнародні договори, листування, спогади, біографії, літописи, історичні твори, пам'ятки письменства, газети, друки.

Речові джерела — це матеріальні залишки: фізичні останки людей і тварин, археологічні знахідки, предмети давнього виробництва, городища, фортифікації, могили, давні будинки, замки, садиби, написи, монети, печатки, плани і карти, малюнки й портрети, гравюри й літографії, фотографії та кінофільми.

Усні й побутові джерела дійшли до нас в усній передачі або збереглися в народному побуті: історичні перекази, думи і пісні, приповідки, анекдоти, мова в цілому, топографічні назви, фольклор, пережитки давніх звичаїв, народна міфологія.

Розшукуванням і описом джерел займається джерелознавство, або гевристика (з грецького «геурізо» — шукаю).

Дослідник, який починає роботу, повинен ознайомитися з усіма групами джерел, щоб з-поміж них вибрати ту групу, яка може дати йому найбільше матеріалу, а далі використовувати джерела другого рядного значення.

Так, для дослідників періоду феодалізму особливе значення мають акти. Акт це документ публічної установи — уряду, міської ради, ремісничого цеху, братства та ін., а деколи і приватної особи. Частина актів дійшла до нас в оригіналах, у вигляді окремих документів, завірених підписами. Між актами особливою формою відзначаються грамоти (дипломи), складені за окремими правилами, з привішеними печатками. На зразок грамот склалися універсали, звернення «до всіх», наприклад, загальновідомі універсали Богдана Хмельницького.

Копії актів вписувалися до актових книг. Польські державні і адміністративні акти були вписані у Коронну метрику, акти Великого Литовського князівства — у Литовську метрику. Важливе значення мали книги земських і гродських судів, в які вписано не тільки судові вирокі, але й усі адміністративні, фінансові, військові та ін. акти даної території, а також заяви окремих осіб. Джерелами для вивчення суспільно-економічних відносин служать ревізії (люстрації) замків та королівщини (державних земель в період феодальної Польщі), генеральні слідства феодального землеволодіння на Лівобережній Україні, реєстри Запорізького війська та ін.

Окрему групу джерел складають пам'ятки законодавства. До їх числа, наприклад, належить Литовський Статут у трьох редакціях, конституції польських сеймів, що торкалися й України, постанови провінціальних сеймиків, протоколи генеральних рад Запорізького війська. Особливе місце займають міжнародні договори, наприклад, «статті», складені між російським урядом та Запорізьким військом 1654 р.

Поряд з актами державного характеру треба брати до уваги різні групи актів місцевого значення. Розвинуте діловодство мали міста, в яких існували книги міського управління (магістрату), міської ради, міського суду, а у великих містах акти різних міських адміністративних та господарських комісій. Цехи також мали свої актові книги.

Велику групу письмових джерел складає листування. Листи офіціальних установ зберігалися в їх актових книгах або в архівах.

Особливе значення має дипломатичне листування, наприклад, між російським урядом та Богданом Хмельницьким.

Відокремлену групу письмових джерел становлять пам'ятки, що відбивають намір передати пам'яті події минулого. Передусім це мемуари й літописи. Мемуари мають два види. Перший — щоденні записки (діарії), коли автор щодня записує цікаві йому події. Особливий інтерес викликають щоденні записи генерального підскарбія Якова Марковича з XVIII ст., що охоплюють більш половини сторіччя. Другим видом є спогади — записи з пам'яті. Ці два види деколи єднаються в один: мемуарист спершу оповідає події з пам'яті, а далі переходить на нотатки із сучасних йому днів. Мемуари — джерело цінне тим, що глибоко освітлює побут даного періоду, інтимні погляди людей і т. п.

Особливе місце серед джерел належить літописам, в яких виявляється прагнення зберегти пам'ять минулих подій для майбутніх поколінь. Літописи зустрічаються у простому й розгорнутому вигляді. Літопис у найпростішій формі — це короткі історичні записки про окремі події — війни, стихійні лиха, незвичайні природні явища та ін. До джерел літописного типу можна зарахувати хронологічні списки володарів та генеалогії (родоводи) феодалських родів. У розвинутому вигляді літописи дають хронологічний огляд подій якогось району або всієї країни за тривалий період часу. Найраніші літописи походять з часів Київської Русі та періоду розділення («Повість временних літ», літописи Київський, Галицько-Волинський та ін.). Новий розвиток літописання це XVI—XVIII ст., коли з'явилися літописи Густинський, Межигірський, Львівський, Хмельницький, Добромиський, Підгорецький, Сатанівський і ін. Особливе значення мають так звані козацькі літописи — Самовидця, Гр. Грабянки, Самійла Величка — присвячені визвольній війні українського народу і наступним подіям. Деякі літописці досліджували не тільки сучасні їм події, але намагалися дати повну історію країни, сягаючи аж до Київської Русі. Наприклад це стосується таких літописців: Ф. Сафоновича, П. Кохановського, Л. Баболінського та ін. Чимало матеріалу дають українській історії також літописи російські, польські та ін.

Поряд з джерелами суто історичного змісту історик повинен притягати до своїх досліджень всякі інші письмові пам'ятки, де може знайти потрібний матеріал. Так, бажано використати пам'ятки літератури, які можуть містити цінні дані про побут даної епохи — газети, які приносять актуальні інформації, всякі листівки, брошури, збірники, друки.

Речові джерела служать матеріалом при розробленні тем з історії культури та побуту. Археологічні знахідки дають основний матеріал для складання історії первісно-общинної та ранньофеодальної епох. Але вивчаючи і пізніші періоди, історик не може обминати речових джерел. Дослідження середньовічного ремесла неможливе без ознайомлення з пам'ятками давньої ремісничої продукції. Історія воєн вимагає даних про давню фортифікаційну систему, зброю та ін.

Усні й побутові джерела відіграють важливу роль для з'ясування ранніх періодів культури. В історичних піснях та переказах є деякі дані про історичні події, яких немає в інших джерелах. Топографічні назви служать допоміжним джерелом при дослідженнях про давнє заселення країни.

З-поміж цих різномірних джерел дослідник повинен обрати собі групи, що найближче стоять до його теми та можуть постачити йому найбільше потрібного матеріалу. Здебільшого для тем, присвячених

феодалному періодові, найважливіше значення мають джерела, що з'ясовують соціально-економічні відносини, та акти й листування, що вводять дослідника прямо у хід подій. На другому місці можна поставити мемуари й літописи як джерела частково тенденційні,— а речові та усно-побутові джерела доводиться використовувати винятково.

Переважна частина історичних джерел зберігається в архівах. Тому дослідник передусім повинен познайомитися з описами архівів, а також бібліотек, музеїв та інших установ, що зберігають історичні матеріали. Спеціальну увагу слід присвятити тим з них, які своїм змістом найближче стоять до даної теми, з них і розпочати дослідження. Пізніше можна перейти до інших колекцій. Особливе мистецтво умілого історика полягає у чутливій орієнтації, де саме шукати джерел, потрібних до праці. Історичні матеріали знаходяться звичайно на місці даної події, але могли також залишитися у приватній колекції котрогось із учасників подій або потрапити до далеких архівів. Так, документи Богдана Хмельницького розпорошені по архівах України, Росії, Польщі, Угорщини, Австрії, Німеччини, Швеції. Дослідникові слід не шкодувати праці, щоб відкрити джерела, забуті і не відомі іншим авторам, тоді його дослідження матиме справді науковий інтерес.

Опубліковано тільки незначну частину архівних матеріалів. Але обов'язок дослідника ознайомитися з цими публікаціями, щоб удруге не «відкривати» давно відомих текстів. Археографічні видання також цінні своїм науковим апаратом — передмовами, в яких характеризуються різні джерела, покажчиками іменними, географічними, речовими.

Велику ціну для дослідника мають бібліографічні покажчики історичної літератури, тобто досліджень, присвячених різним періодам історії. Вивчаючи бібліографію, він дізнається, які автори раніше присвячували свої праці даній темі, з яких поглядів її розглядали, які питання вирішили та які залишили нерозв'язаними. Поряд із загальними історичними бібліографіями заслуговують на увагу покажчики змісту історичних журналів, біографічні та географічні словники, енциклопедії й довідники різного змісту. Не тільки на початку, але і протягом усієї роботи дослідник мусить безупинно поширювати свої бібліографічні знання*.

На першому етапі роботи основне завдання дослідника — зібрати якнайповніший і найбільш різномірний матеріал до майбутньої праці. Тільки в разі повного використання всіх історичних джерел праця може мати науковий характер і знайти визнання наукового світу.

3. В и п и с к и і з д ж е р е л. При нагромадженні джерельних матеріалів виникає питання, як скласти виписки з архівних та публікованих джерел. Існують два методи — зошитовий і картковий.

Зошитовий полягає в тому, що витяги із джерел записують за чергою, один за одним, у той самий зошит. Цей спосіб можна успішно використати тільки у роботах меншого розміру, до яких потрібна невелика кількість джерел. Але при більших дослідженнях, коли потрібно ознайомитися з десятками книжок і сотнями актів, кількість таких зошитів безупинно зростає і щораз важче орієнтуватися у зібраних матеріалах. Щоб цього уникнути, деякі дослідники, закінчуючи кожний зошит, дають алфавітний покажчик його змісту, або ж складають на окремі питання окремі зошити. Однак при великих роботах зошитова система підводить.

* Літературу джерелознавства, архівознавства та історичної бібліографії буде подано наприкінці цього нарису.

Більш поширений у істориків картковий метод. Суть його в тому, що кожному потрібну для праці історичну відомість приміщуємо на окремих картках, впорядковуючи їх за довільною системою. Картки повинні бути з міцного, тугого паперу, щоб не злипалися і легко горталися. Найвигідніші формати: для довших записок — половина аркуша паперу (довжина 20 см, ширина 14 см), для коротших — $\frac{1}{4}$ та $\frac{1}{8}$ аркуша.

Картку заповнюємо письмом тільки з одного боку, щоб у разі потреби частину змісту можна було вирізати й прикріпити до іншої картки. Вгорі, на верхньому березі, даємо «гасло», що відбиває основний зміст картки. Це може бути дата історичної події, прізвище провідної особи, назва населеного пункту, вказівка на соціально-економічні відносини чи будь-яке інше слово, пов'язане із змістом джерела. Таке «гасло» допомагає орієнтуватися в даних, виписаних з джерела. Можна також угорі картки примістити два «гасла» — з лівого боку голвне (наприклад, дату події), з правого — другорядне (назву населеного пункту), або в іншій довільній комбінації. Картки впорядковуємо спочатку за алфавітом, пізніше складаємо їх у групи чи відділи, відповідно до потреб роботи, наприклад, за даними про соціально-економічні відносини, за населеними пунктами, за датами та ін. Карткова система тим корисна, що виписки із джерел можемо перетасовувати в кожному часі, коли цього вимагає хід роботи.

При складанні виписок початкуючий дослідник повинен привчитися до особливої докладності та сумлінності у передачі змісту джерел. Розмір даної виписки залежить від ваги джерела для дослідження. В деяких випадках необхідно робити широкі виписки і навіть давати дослівні цитати деяких речень, в інших вистачає короткої згадки. Взагалі зміст слід передавати стисло, але вірно, не пропускати суттєвих місць, не міняти значення окремих висловів, не підсувати джерелу своїх власних поглядів. Зміст тексту слід передати з такою повнотою, щоб не треба було вдруге повертатися до використаного джерела. На кожній картці необхідно подати заголовок публікації, з якої робимо виписку: прізвище автора, місце і рік видання, використаний том і сторінки. Коли з тієї самої публікації робимо більше виписок, повний її заголовок даємо при першій виписці, а при дальших у скороченому вигляді, але відзначаючи використані сторінки.

Картки з виписками зберігаємо у відповідних папках, у порядку, що відповідає потребам нашого майбутнього дослідження.

(Далі буде)

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

Охорона і використання пам'яток історії та культури

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ — МІСТО-МУЗЕЙ

Кам'янець-Подільський серед стародавніх міст України займає особливе місце. Це, по суті, єдине місто, частина якого до наших днів ще зберігає своє середньовічне обличчя. До війни його називали «українським Нюрнбергом», підкреслюючи саме цю його особливість. Отже, не просто наявність великої кількості пам'яток старої архітектури, а цілісність комплексу робить його унікальним явищем в культурно-історичній спадщині українського народу¹.

У 1962 р. Кам'янець-Подільський відсвяткував своє 800-річчя. Перша згадка про місто зустрічається у вірменських джерелах. Зараз питання про давній вік Кам'янця з'ясовується остаточно за допомогою археологічних матеріалів: у кількох пунктах Старого міста знайдено кераміку доби Київської Русі (XI—XII ст.), яка не залишає сумніву, що в цей час місто уже існувало. Більше того, є дані, які свідчать про виникнення життя на цій території у ще давніші часи: в районі вірменського кварталу виявлено кераміку другої половини I тисячоліття до н. е. (VIII—IX ст.).

У XIV ст., за Коріатовичів, Кам'янець висувається як значний адміністративно-політичний центр. Особливий розквіт його припадає на XVI ст., коли він стає головним центром Поділля. Протягом XVII—XVIII ст. це було одне з найбільших і найрозвинутіших міст України, що своїм значенням поступалося лише Києву та Львову. Це відбилося на його характері — велике міське будівництво надавало Кам'янцю особливо імпозантного вигляду, робило його справжньою перлиною вітчизняної культури і мистецтва.

Центр Кам'янець-Подільського — Старе місто займає острів, утворений майже зімкнутою острогою (дугою) річки Смотрич, що тече у вузькій і глибокій долині. Цей острів — овальний у плані — з усіх боків оточений прямовисними кам'яними урвищами, що перетворюють його на неприступну фортецю і разом з тим абсолютно ізолюють в топографічно планувальному відношенні. Зараз територія Старого міста зв'язана з навколишнім плато двома мостами висотою до 80 м. Один з них, збудований в XVI ст., з'єднує Старе місто з фортецею, а другий, новий — з так званим Новим планом — регулярно розпланованою частиною міста, що виникла на початку XIX ст.

До кінця XVIII ст. межі власне Кам'янця не виходили поза Острів. Нове будівництво до рубежа XVIII та XIX ст. здійснювалося на обох протилежних виступах лівого берега річки. Так виникли передмістя, що мали назву Руських і Польських фільварків. Але основна частина пам'яток старої архітектури зосереджена саме в Старому місті. На Новому плані теж є окремі вулиці і квартали, що мають

¹ Про Кам'янець-Подільський та його пам'ятки існує велика література (див.: Нариси історії архітектури Української РСР. К., 1957, стор. 65, 71, 73, 74, 76, 81, 82, 113, 221, 222 та ін. Там же — розгорнута бібліографія).

неабияку архітектурно-художню цінність, бо забудовані капітальними будинками в модному на початку XIX ст. стилі ампір. Але найціннішим є те, що оновлення майже не зачепило стару частину міста і не спричинилося до втрати Кам'янцем його естетичної неповторності.

На превеликий жаль, в наші дні становище цього міста-унікума викликає серйозне занепокоєння. Ще в 30-і роки Кам'янець зазнав відчутних втрат: цілий ряд видатних пам'яток старої архітектури було знищено без всякої на те потреби. Зруйновано, зокрема, Кафедральний православний собор (раніше — костьол кармелітів), збудований на початку XVIII ст., Троїцьку церкву XVI ст., Вірменський собор XV ст., Іванопредтеченську церкву XV—XVI ст., з якою було зв'язане Кам'янецьке братство — осередок визвольної боротьби українського міщанства проти польсько-шляхетського засилля, та деякі інші об'єкти.

Найбільше потерпів Кам'янець під час Великої Вітчизняної війни. Пошкодженням виявилось і його найдавніше ядро, розташоване на Острові. Переважна частина будинків згоріла, деякі були зруйновані. Втім, у 1945—1946 рр. місто ще продовжувало зберігати свій основний архітектурний фонд, хоч і в пошкодженому, але придатному для відновлення вигляді. Обгорілі стіни будинків XVI—XVIII ст. в переважній більшості стояли і потребували лише звичайного ремонту. Зразу ж після визволення міста від фашистських загарбників кам'янчани взялися за перші рятувальні роботи: влаштовували суботники і недільники по приведенню Старого міста хоч би у відносний порядок, розчищали руїни від щебеню і сміття, закладали порожні пройоми вікон і дверей на перших поверхах, запобігали дальшому руйнуванню стін.

Але замість того, щоб відбудовувати місто так, як це зробили в більшості інших міст, споруди яких в часи війни потерпіли від пожежі, але залишалися придатними для відтворення, — центр Старого Кам'янця протягом 1947—1952 рр. було розібрано дощенту для розчистки площі під нову забудову. Цим було допущено принциповий містобудівничий промах. Вивільнена площа виявилася занадто малою для нової забудови із застосуванням принципів сучасного містобудівництва. На цій площі спорудили школу і невелику адміністративну будівлю. Решта території — пустирі і сквери, які ані в планувальному, ані в архітектурному відношенні не пов'язані з відбудованими кварталами. Ті споруди, які збереглися і були реставровані за останні роки, як-от: ратуша, Домініканський костьол, Тринітарська церква, Кушнірська брама та інші, залишившись в відкритому місці, втратили свій масштаб і добру половину своєї виразності, бо були розраховані на проглядання крізь щільну, але невисоку середньовічну міську забудову. Тепер вони повністю зберігають своє наукове і меморіальне значення, але загубили значення естетичне.

Треба визнати, що сучасний стан збережених споруд аж ніяк не справляє задовільного враження. Значна частина їх, щоправда, в післявоєнні роки була реставрована за цілком кваліфікованими проектами. Але якість будівельних робіт виявилася настільки низькою, що більшість споруд уже зараз потребує капітального ремонту. Стан деяких щойно відбудованих споруд навіть визнаний за аварійний. Так, в стінах Домініканського костьолу (реставрація якого ще повністю не завершена) з'явилися загрозові тріщини.

В деяких випадках розпочата реставрація не була доведена до кінця без поважних причин (наприклад, Францисканський костьол); стихійне руйнування недореставрованих пам'яток триває.

В наші дні чимало найцінніших архітектурних споруд мають занедбаний, обшарпаний вигляд. Потрібний терміновий ремонт, з яким,

однак, не поспішають (Петропавлівська, Миколаївська, Карвасарська церкви, порохові льохи, рештки оборонних споруд, чимало житлових будинків). В незадовільному стані замок.

Оскільки багато житлових будинків XVI—XVIII ст. у Кам'янці перебувають у віданні житлово-експлуатаційних контор, поточний ремонт, здійснюваний цими закладами, часто-густо набирає характеру прямого нищення культурно-історичних пам'яток. В процесі його будинки зазнають цілковитого спотворення, їх переплановують, пробивають нові вікна і двері, ліквідують архітектурно-декоративні деталі.

Зараз на території Кам'янця ведуться значні дослідні та реставраційно-консерваторські роботи. Але дуже часто вони зводяться нанівець внаслідок безгосподарного ставлення з боку деяких міських організацій. Кілька років, наприклад, тривають розкопки однієї з найвидатніших пам'яток міста — Польської брами. Зокрема, було частково розкрито засипаний землею та щебенем нижній ярус споруди, але розкоп знову і знову завалюється землею і сміттям.

Через бездоглядність в жахливому стані перебувають пам'ятки — Турецький та Вірменський бастиони, Польська та Руська брами, руїни Вірменського собору, рештки фортечних стін та ін. Все це позаростало бур'яном, завалено сміттям.

Але цим біда не обмежується. Великим нещастям для Старого Кам'янця є абсолютно непростиме становище з експлуатацією тих пам'яток, що мають ужиткову цінність. Щоб знайти для них хоч якогось хазяїна, в перші повоєнні роки їх здали в оренду промисловим підприємствам. Так, приміщення Кармелітського і частково Францисканського монастирів орендує Кам'янецький електромеханічний завод; єпископське подвір'я та вірменський торговельний будинок — металоштампувальний завод, приміщення Францисканського костельу та жіночого монастиря — бавовняна фабрика; казарми XVIII ст. — тютюнова фабрика; будинок єзуїтського колегіуму — друкарня і т. д.

Оскільки стародавні будівлі костельу, монастирів та й житлові і громадські споруди не пристосовані до використання їх як промислових підприємств, орендарі, порушуючи існуюче законодавство і умови оренди, вдаються до таких переробок, які призводять до втрати естетичної цінності експлуатованих пам'яток. Так, наприклад, над будинком колегіуму, де розміщена друкарня, було споруджено ще один поверх, у старих стінах пробито нові широкі вікна, ліплені декоративні деталі — частково знищено. В результаті будинок набрав потворного вигляду, загубивши своє первинне обличчя.

Металоштампувальний завод (директор т. А. А. Укіс), вирішивши збудувати нову прохідну будку, знищив частину старої стіни єпископського подвір'я (XVI ст.). Ця «реконструкція» була здійснена без всяких консультацій та погодження з тими інстанціями, що займаються охороною пам'яток.

Обурливий випадок мав місце на початку 1966 р. Бавовняна фабрика (директор т. М. М. Сінчук) вирішила добудувати до орендованої нею будівлі Францисканського костельу (реставрація якого почалася кілька років тому, але була припинена) двоповерхове приміщення канцелярії. Ця добудова, з одного боку, призвела б до знищення важливих архітектурних деталей, а з другого — перешкодила б завершенню розпочатої реставрації готичної споруди костельу, не кажучи вже про те, що був би спотворений цікавий архітектурний ансамбль. Ця витівка зустріла рішуче заперечення з боку виконкому міськради (голова т. Г. А. Тонкочієв), міського архітектора (т. І. І. Медведовський), інспекції по охороні пам'яток (т. О. Й. Суховецький), а також гро-

мадськості міста. Незважаючи на це, фабрика продовжувала будівництво, саботуючи прямі розпорядження і директиви відповідальних інстанцій. Був потрібний спеціальний виїзд до Кам'янця представника Держбуду УРСР з Києва, щоб припинити це неподобство.

Непристосованість стародавніх споруд до їх використання як промислових об'єктів призводить до небезпечних порушень режиму експлуатації. А це в свою чергу тягне за собою пошкодження і загибель тих чи інших пам'яток. Так, навесні 1966 р. частково загинула башта «На броді», збудована в XVI ст., що входила до оборонної системи міста. Причиною цього було неприпустиме порушення експлуатаційного режиму з боку бавовняної фабрики, яка спускає стічні води на схили плато. Ці води розмили скелю, де стояла башта; скеля впала і разом з нею — близько половини споруди. Зараз становище анітрохи не змінилося: вода продовжує свою руйнівну дію, і рештки споруди перебувають в загрозовому, аварійному стані. Слід підкреслити, що дії директора фабрики М. М. Сінчука в цій історії підходять під кваліфікацію статті 207-ї Кримінального кодексу УРСР і можуть бути підставою для порушення справи про кримінальну відповідальність.

Але найгіршим явищем є наслідки нового промислового будівництва, що здійснюється як в рамках існуючих підприємств, так і поза ними. Приміщення, про які йдеться, зрештою дуже невеликі і для справжнього сучасного виробництва непридатні. Ті напівкустарні підприємства, що колись були в них розміщені, поступово розширюються, реконструюються, збільшують свої виробничі потужності, перетворюючись на солідні промислові комплекси. А цей розвиток неможливий без нового будівництва, яке потроху, але уперто здійснюється в межах Старого міста — всупереч інтересам самого виробництва та економічним розрахункам. Це питання особливо важливе. Адже ж Старе місто в Кам'янці в топографічному відношенні ізольоване глибоким (до 80 м) каньоном р. Смотрич. Площа його невелика, а пам'ятки стародавньої архітектури, які реставровані і охороняються державою, розсереджені по всій території Острова досить близько одна від одної. Отже, будівельні можливості тут безнадійно обмежені, у зв'язку з чим промислове будівництво позбавлене жодних перспектив: рано чи пізно (і мабуть досить скоро) вільні ділянки будуть вичерпані, і це покладе природну межу дальшому розвитку виробництва. До того ж процес будівництва ускладнюється топографічними умовами Старого міста, його ізольованістю, а також наявністю решток забудови минулих епох, які заважають роботам. Все це затягує будівництво, підвищує його вартість і цим знижує економічний ефект.

Крім того, будівельникам весь час доводиться стикатися з рештками забудови минулих епох (льохами, що часто-густо мають два-три поверхи, підземними ходами, фундаментами зруйнованих будинків тощо). Це затягує будівництво, викликає додаткові затрати праці, заважає застосуванню механізмів, підвищує вартість будівництва, а іноді призводить до несподіваних аварій.

І незважаючи на всю складність, незручність і неекономічність, промислове будівництво в Старому місті продовжується. КЕМЗ, розташований в приміщенні Кармелітського і Францисканського монастирів, збудував собі кілька нових цехів, кожний з яких перевищує обсягом орендовані старовинні споруди. В безпосередній близькості від Кушнірської брами (видатної пам'ятки XVI ст.) рік тому збудовано великий двоповерховий цех швейної фабрики глухонімих. В самому центрі турецького кварталу, де кожний камінь дихає історією, споруджується винний цех консервного заводу. На території вірмең-

ського кварталу, в небезпечній близькості від торговельного будинку, дзвіниці та руїн Вірменського собору, а також Миколаївської церкви XIV ст. будується цех металолштампувального заводу. Новий цех зводить тютюнова фабрика на території казарм XVIII ст. і т. д.

Все це неефективне, безперспективне будівництво, не вигідне і незручне для самих підприємств, завдає великої шкоди Старому місту як унікальному комплексу давньої архітектури. В процесі його нищаться рештки стародавніх споруд, що мають велику культурно-історичну цінність, спотворюються об'єкти, які залишаються; місто втрачає свій неповторний художній образ.

Через це будівництво значна частина важливих історичних об'єктів стає неприступною для огляду, випадає з сфери ідейно-просвітницької діяльності. Так, уже зараз практично не можна бачити будинків Кармелітського і Францисканського монастирів, закритих новими цехами КЕМЗ'у. Велична будівля Францисканського костюлу проглядається лише з західної сторони — решта загорожена прибудовами бавовняної фабрики. Нова споруда, яка будується зараз по правому боці Радянської площі, закрийє підступ до щойно реставрованої башти — гауптвахти. Влітку 1966 р. КЕМЗ самовільно відгородив оглядову площадку між Городською брамою та Вірменським бастионом, з якої відкривається найкращий вид на прославлену Кам'янецьку фортецю. Все це змушує серйозно замислитися над перспективами розвитку міста.

* * *

Незважаючи на великі втрати під час Вітчизняної війни, Кам'янець-Подільський залишається одним з міст країни, найбагатших пам'ятками. За кількістю об'єктів, взятих на облік і державну охорону (понад 60), він займає третє місце в республіці після Львова і Києва. Серед цих пам'яток такі шедеври стародавньої архітектури, як замок і земляна фортеця, так званій «Турецький» міст, Руська, Польська та Городська брами, Кушнірська, Різницька, Гончарна, Кравецька башти, гауптвахта, казарми XVIII ст., ратуша, Руський магістрат, Кафедральний, Домініканський, Францисканський, Тринітарський костюли; Микільська, Петропавлівська, Карвасарська церкви; будівлі кількох монастирів, рештки міських укріплень — стіни, бастиони тощо.

Але цим переліком культурно-історичний фонд Кам'янця не вичерпується, бо, крім зареєстрованих пам'яток, є багато таких, що досі залишаються поза нашою увагою. За останні роки місцевими ентузіастами складено список, що нараховує понад 40 таких незареєстрованих об'єктів, які, однак, становлять велику культурно-історичну цінність. Серед них чимало старих житлових будинків XVI — початку XIX ст.; будинок католицького єпископа (1627 р.); будинок ордена єзуїтів XVIII ст., пошта XVIII ст., Базіліанський монастир (1745 р.); будинок консисторії XVIII ст.; вірменський шпиталь XVI — XVII ст.; подвір'я Халіль-паші; колодязь XVII ст. та ін. Отже, тепер Кам'янець за кількістю споруд стародавньої архітектури поступається тільки Львову.

Треба сказати, що і за своїм культурно-історичним значенням пам'ятки Кам'янця становлять явище виняткове. Серед них є не просто першокласні споруди, а й справді унікальні. До числа таких, наприклад, належить знаменитий «Турецький» міст (XVI ст.) — зразок інженерного мистецтва, аналогію якому важко підшукати. Визначне місце належить Руській і Польській брамам, які з двох сторін перекривали

каньйон Смотрича: за складністю інженерного завдання і якістю його розв'язання вони не мають собі рівних — принаймні в Східній Європі.

Переважає більшість середньовічних міст до наших часів втратила свої укріплення повністю. А в Кам'янці рештки міських фортифікаційних споруд збереглися в значній своїй частині, але вони занедбані і перебувають в напіваварійному стані. Тимчасом, цей твір середньовічного будівельного мистецтва може і повинен знайти належне місце серед найвидатніших культурно-історичних пам'яток країни.

Все це показує, яке велике значення має Кам'янець з огляду на його історичні цінності. Але архітектурні пам'ятки його — при всій їх індивідуальній неповторності — не можуть розглядатися і оцінюватися ізольовано. Навіть у сучасному своєму вигляді, незважаючи на всі втрати, Старе місто на острові разом з фортецею являють собою єдиний унікальний комплекс, єдиний ансамбль, єдине ціле, що не піддається членуванню. І як не можна викинути слова з пісні, так і в Кам'янці не можна вихопити жодної споруди — навіть найменшої, не завдавши болючих ран всьому ансамблю.

На превеликий жаль, це часто забувають і той, хто покликаний охороняти вітчизняну старовину, і той, хто взяв на себе високу і благородну місію будівничого. В Управлінні міського архітектора зазначають, що в процесі забудови Старого міста архітектурним пам'яткам нічого не загрожує: охоронна зона в 15 м, мовляв, всюди суворо дотримується, але охоронна зона — це не тільки 15 недоторканих метрів, що мають забезпечити заповідну споруду від руйнування чи пошкодження. Це і обмежена висота та габарити нових будівель, і таке їх розташування, щоб вони не затуляли свого старшого сусіда. Це, зрештою, і вимога підпорядковувати архітектурний образ нової споруди стародавньому ансамблю в інтересах художньо-естетичної та історичної цілісності.

Та найсумнішою в цьому є тенденція розглядати кожну конкретну пам'ятку не як елемент, невід'ємну складову частину комплексу, а ізольовано, саму по собі. Тимчасом, правильно було б сприймати весь Острів Старого міста, як одну багатоліку, багаточленну пам'ятку — подібно до того, як оцінюємо Софійський заповідник в Києві, що складається з дев'яти стародавніх споруд, або Києво-Печерську лавру, яка становить ще складніший комплекс.

На території Старого міста є близько сотні споруд XIV — початку XIX ст., що мають індивідуальну, неповторну цінність. Це — недоторканий фонд народу, на який нікому не дозволено заносити руку. Але є щось і крім того. Будинки XIX ст. самі по собі не становлять індивідуальної цінності. Принципово їх можна ламати, щоб замість того будувати нове. Але зовсім не байдужим є те, що стане на їх місці: ці старі будинки так чи інакше вписані в існуючий архітектурний ландшафт і треба, щоб їх спадкоємці не погіршували, а навпаки, збагачували загальну картину. Однак поки що на практиці маємо протилежне.

Культурно-історичною пам'яткою в кам'янецькому Старому місті є не лише ті будівлі, що зберігають наземну частину. Велику цінність мають і фундаменти знищених будинків, підземні ходи, льохи, частково муровані, а частково висічені в скелі. У Кам'янці, як і в інших середньовічних містах України, над землею височіли лише два-три житлові поверхні будинків, а під ними завжди були ще два-три яруси льохів, де переховувалися товари. Весь ґрунт Старого міста переритий цими катакомбами, які, безперечно, є дуже цікавою пам'яткою старосвітського міського побуту.

Нарешті, культурно-історичну цінність старого Кам'янця становить містобудівнича схема, вулична сітка, яка дозволяє судити про організацію міської території та планувальні принципи середньовіччя.

В результаті непродуманих дій проблема Старого міста в Кам'янці-Подільському набрала досить гострого характеру і цілком справедливо хвилює як мешканців міста, так і його численних гостей. Проблема ця стає предметом жвавого обговорення; зокрема, вона цілком логічно постала на Першій Подільській краєзнавчій конференції восени 1965 р. Чимало говорилося про це і на Хмельницькій обласній установчій конференції Товариства по охороні пам'яток історії та культури УРСР у листопаді 1966 р.

Першим заходом, який, здається, є необхідною умовою справжнього, радикального розв'язання проблеми в цілому, повинно бути проголошення Старого міста в Кам'янці-Подільському містом-музеем, містом-заповідником. До речі, ще 22 березня 1928 р. була ухвалена Постанова Раднаркому УРСР про оголошення замку-фортеці в Кам'янці історико-культурним заповідником «в межах старовинних стін і земляних валів із всіма старовинними спорудами, Польською брамою, Руською брамою і баштою Стефана Баторія (Кушнірська брама)». Отже, в межах укріпленої частини міста,— Острова та фортеці, з'єднаних «Турецьким» мостом. В силу певних причин ця постанова не була втілена в життя, але тепер настав час повернутися до неї і домогтися її реалізації.

У нашій країні в цьому напрямі є вже деякий цінний досвід: в РРФСР, наприклад, містами-заповідниками стали Новгород, Суздаль, Ярославль, Кострома. На Україні поки що таких міст-музеїв немає.

Тимчасом, у нашій республіці є ряд населених пунктів, які заслуговують цього: Жовква, Луцьк, Кременець та деякі інші. І перше місце серед них, безсумнівно, належить Кам'янцю.

Оголошення того чи іншого міста заповідником не означає категоричної заборони всякого будівництва на його території (іноді, навпаки, навіть вимагає забудови). Але воно передбачає регулювання нового будівництва, підпорядкування його інтересам збереження і максимального виявлення ансамблю старої архітектурної спадщини.

Про те, що саме треба зробити в Кам'янці для надання Старому місту належного вигляду,— підкаже світова практика розбудови середньовічних міст, яка має величезний досвід. Його треба детально вивчити і використати. Ця практика показує різні методи розв'язання конкретних питань. Іноді доцільним виявляється документальне відтворення загублених ансамблів, як це, наприклад, мало місце при відновленні після останньої війни деяких стародавніх міст Польщі, а у нас — Петродворця, знищеного фашистськими загарбниками.

Іноді рани, заподіяні стародавньому ядру міста, ліквідуються тактовною забудовою пустирів новими будинками, що хоч і не повторюють зруйнованих, але не дисонують зі збереженими кварталами. Цей принцип, наприклад, був застосований при реконструкції старої частини Веймара в НДР. Нарешті, можна використати і принцип ансамблевої забудови, що базується на свідомому контрасті між новим і старим, але такому контрасті, який не розриває, а навпаки, ще тісніше зв'язує в єдину систему існуючий ансамбль. Класичним прикладом такого розв'язання є мавзолей В. І. Леніна на Червоній площі, який своєю новочасною архітектурою не тільки не зіпсував, а й збагатив середньовічний ансамбль Кремля і площі з Василем Блаженным.

Який же з цих принципів може бути найкраще застосований в Кам'янці? Може, і той, і другий, і третій. Ясно одне: необхідність де-

тальної і кваліфікованої розробки генерального плану реконструкції і забудови міста. Зараз Кам'янець — як це не прикро писати — такого плану взагалі не має. Те, що в Управлінні міського архітектора називають «генпланом», аж ніяк не є ним. Це — ситуаційний план з нанесенням червоних ліній нової забудови, які, до речі, на практиці не дотримуються. Свідченням останнього є хоча б згадуване вище будівництво нового цеху Металоштампувального заводу у вірменському кварталі, що перерізає стародавню середньовічну вулицю, позначену на «генплані» червоними лініями.

Архітектори міста запевняють, що за їхніми накресленнями жодного будівництва на території Старого міста взагалі не передбачається. Але це, м'яко кажучи, не відповідає істині, бо таке будівництво ведеться і зараз (той же цех металевих застібок у вірменському кварталі, будинок на Радянській площі, винний цех у турецькому кварталі, триповерховий будинок на центральній площі проти ратуші та ін.).

Отже, створення справжнього, детального генплану Старого міста — другий і найвідповідальніший крок у розв'язанні нашої проблеми. Розробка його має бути справою спеціальної комісії, до складу якої повинні входити не лише архітектори-проектанти, але й історики архітектури, архітектори-реставратори, історики, художники.

Слід негайно припинити і заборонити надалі всяке промислове будівництво в межах Старого міста, розв'язавши нарешті наболіле питання економічного розвитку Кам'янця найдоцільнішим і найефективнішим способом — шляхом розгортання цієї діяльності на вільному місці. Категорична заборона будь-якого промислового будівництва в межах Старого міста і зосередження його на Новому плані або на околицях дасть можливість в майбутньому поступово звільнити ті стародавні споруди, що зараз зайняті підприємствами, або використати їх в інтересах ідейно-освітньої роботи.

Проголошення Старого міста заповідником поставить на порядок денний питання про нового хазяїна пам'яток. Дуже повчальною є історія стіни гарему Халіль-Паші, що деякий час тому була розібрана при загадкових обставинах. Цей нечуваний казус є сумним попередженням: така доля може спіткати кожний безгосподарний об'єкт.

Виведення промислових, складських та інших об'єктів з стародавніх будівель автоматично ставить перед нами питання, що з ними робити далі, хто має оберігати їх і пклуватися про їхню цілість? Сучасні орендарі, що, з одного боку, порушуючи правила і закони, завдають пам'яткам прикрої шкоди, все ж таки хоч якось забезпечують їх існування. І доки для Старого міста в цілому не знайдеться досить солідний хазяїн, всі найбагатші і найпереконливіші заклики та проекти залишаться пустою балаканиною.

Таким господарем, природно, міг би бути Кам'янецький історичний музей. Зрештою, у керівництва музею (директор т. Г. М. Хотюн) є певна програма щодо використання ряду конкретних пам'яток як експозиційних приміщень. В ратуші, наприклад, можна було б розмістити картинну галерею (цей намір близький до реалізації: міськрада нарешті передає цю будівлю музею); в Петропавлівській церкві (XVI ст.) — археологічний відділ; в Миколаївській (XIV ст.) — відділ стародруків; у Карвасарській церкві — колекцію народного різьблення по дереву; у Кушнірській башті — музей написів на камені; у Вірменському торговельному будинку — відділ, присвячений вірменській колонії; в будинку Чарторийських (XVI ст.) — етнографічний відділ. Нового приміщення потребують також відділи геології, нумізматики; виставка на тему: «Кам'янець в образотворчому мистецтві» і т. д.

Але поки що всі ці проекти залишаються добрими намірами, бо музей не має можливостей для їх реалізації. Він сьогодні не може дати собі ради навіть з власним господарством.

Проблема коштів завжди становить труднощі. А тимчасом відповідь слід шукати в самому питанні: пам'ятки історії і культури повинні не тільки самі себе утримувати, але й давати певний зиск, що міг би спрямовуватись на розширення охоронно-реставраційних робіт.

Головним джерелом цих коштів може стати всемірний розвиток туризму. Кам'янець лежить на поживленому автомобільному шляху, що з Києва веде до Чернівців і далі в Прикарпаття (крім того, місто має й залізничне сполучення). Через нього щорічно проїжджають сотні тисяч туристів, проте, на жаль, не зупиняються. Неправдоподібно, але факт: одне з найцікавіших міст республіки, розташоване в мальовничій місцевості, поблизу повноводного Дністра, оточене населеними пунктами, що теж мають цікаві історичні об'єкти (замки в Жванці, Рихті, Панівцях, та ін.), досі не внесено до списку туристських маршрутів.

Перетворення Кам'янця в туристський центр потребує підготовчих заходів. У місті досі немає жодної туристської бази; немає достатньої кількості готелей, потрібної сітки побутової обслуги. Отже, все це треба створити. Але й тут можуть стати в пригоді пам'ятки стародавньої архітектури, бо значну частину закладів, зв'язаних з туризмом, доцільно розмістити в тих спорудах, що реставруються або мають бути реставровані.

Дещо вже робиться: розпочалися, зокрема, роботи по пристосуванню під ресторан згорілої будівлі синагоги біля Гончарної башти; існує думка використати Домініканський костюл з прилеглим до нього будинком Потоцького і монастирськими приміщеннями для туристської бази. Але все це лише перші кроки: справжнє розв'язання проблеми має бути здійснене невідривно від розробки генерального плану розвитку міста — на такому рівні, як це, скажімо, робиться у Суздалі.

Виникає ще ряд інших практичних питань, зв'язаних з економічними та адміністративними заходами. Зокрема, йдеться про впорядкування оренди, оскільки більшість будівель і надалі, очевидно, буде використана для практичних потреб життя. Всі надходження від експлуатації цих будівель (орендна плата, квартплата тощо) повинні теж призначатися на утримання і реставрацію культурно-історичних пам'яток. Для цього слід створити єдиний фінансовий фонд Старого міста.

Важливим завданням є також створення необхідної будівельно-ремонтної бази, здатної забезпечити всі необхідні роботи. Зараз їх здійснює друга міжобласна майстерня Головних спеціалізованих реставраційних майстерень Держбуду УРСР у Львові (директор т. В. О. Буйволон). Але ця майстерня явно не справляється з своїм завданням, а найгіршим є те, що, підлягаючи львівським організаціям, вона практично недосяжна для впливу з боку місцевих органів.

Розв'язання всіх цих питань, зрештою, не таке вже складне. Але ставити і вирішувати їх треба в республіканському масштабі. Необхідно зробити все, щоб виправити явно незадовільне становище одного з найцікавіших міст України і повернути йому те значення, яке воно заслужило своєю славною історією.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

Спогади

О. І. СЕЛЯВКІН,
член КПРС з 1917 р.

БРОНЬОВИЙ ЩИТ РЕСПУБЛІКИ РАД

Збройні сили країни Рад — робітничо-селянська Червона Армія — народилися у буремні роки громадянської війни, коли на молоду Радянську республіку з усіх боків наступали контрреволюційні сили. Партія більшовиків і її вождь В. І. Ленін робили все для створення такої армії, яка б могла не тільки дати відсіч ворогам Радянської влади, а й розбити їх вщент. Центральний Комітет на чолі з Володимиром Іллічем оперативно вирішував усі важливі питання військового будівництва. У грудні 1917 р. на нараді по підготовці й обговоренню закону про організацію Червоної Армії В. І. Ленін звернув увагу на необхідність швидкого оснащення її бойовою технікою, рухомими військами, які б мали могутнє озброєння й ударну силу, були здатними маневрувати у бойовій обстановці і завдавати ворогові несподіваних ударів. За пропозицією В. І. Леніна була створена Центробронь, яка мала своїм завданням формувати броньові поїзди і автомобільно-броньові загони. Із зміцненням Червоної Армії і збільшенням числа її бойових операцій на фронтах росли й броньові частини. На кінець громадянської війни в РСЧА було 200 бронепоїздів, 50 автомобільно-броньових загонів і 10 танкових загонів.

Перший танковий загін був створений у середині квітня 1919 р. із захоплених у бою під Березівкою Одеської губернії французьких трофейних танків Рено бійцями 15-го полку 6-ї стрілецької дивізії. Танковий загін входив до складу автоброньового дивізіону особливого призначення при Раді Народних Комісарів УРСР.

За розпорядженням командуючого 2-ю Українською армією тов. Скачка на початку квітня 1919 р. один такий танк було надіслано у Москву безпосередньо з діючої армії як подарунок В. І. Леніну. Володимир Ілліч подякував бійців і командирів 2-ї Української армії за цей танк.

Інші чотири танки Рено були направлені на Харківський паровозобудівний завод для поточного ремонту, після чого за наказом Народного Комісара військових справ УРСР В. І. Межлаука завод їх передав автобронедивізіону. Створений у квітні 1919 р. у Харкові танковий загін став першою танковою частиною військ РСЧА.

Наприкінці квітня 1919 р. за вказівкою В. І. Леніна Нарком військових справ УРСР наказав мені як командирі автобронедивізіону відправити до Москви ще один трофейний танк для участі у святкуванні Першого травня 1919 р. 26 квітня танк поставили на залізничну платформу і в супроводі екіпажу на чолі з головним механіком автобронедивізіону А. П. Зарубенком відправили до Москви. Це був уже другий танк, направлений у Москву в квітні 1919 р.

Обидва танки були в повній технічній справності, укомплектовані боєприпасами і 1 Травня брали участь у військовому параді військ Московського гарнізону. Після першотравневого свята танки поставили в Московський манеж, де тоді знаходився автотанковий загін при ВЦВК РСФФР. Згодом їх направили з Москви в Нижній Новгород на Сормовський завод для технічного ознайомлення і вивчення нашими інженерами-конструкторами й виробничниками цих бойових машин. У 1920 р. за їхнім зразком Сормовський завод побудував танки вітчизняного виробництва. Перший танк було названо «Борець за свободу — товариш Ленін».

Першого травня 1919 р. у військовому параді Харківського гарнізону в складі автоброньового дивізіону брав участь і танковий загін. У серпні 1919 р., під час боїв за Київ, цей загін активно діяв проти денікінських і петлюрівських військ. За наказом коменданта Київського укріпленого району Я. Х. Петерса і члена Військової Ради К. Є. Ворошилова танковому загону було доручено охороняти мости і переправи через Дніпро. Всі спроби ворожих диверсійних груп підірвати мости успішно були відбиті гарматним і кулеметним вогнем танків.

Наприкінці 1919 р. і в 1920 р. західна буржуазія щедро забезпечувала денікінців англійськими важкими танками Рікардо і середніми танками Тейлор. Офіцерський склад танкових частин навчався в Англії. Командування білогвардійської армії

вважало, що така грізна зброя, як танки, морально вплине на Червону Армію. Проте ці розрахунки не справдилися. У боях з танками наші війська застосовували всі засоби боротьби: польову артилерію, бронепοїзди, гарматні броньові машини та ін. Частину танків було підбито, а частину, в повній справності, захоплено.

За вказівкою Управління броньових частин Реввійськради республіки всі підбиті у бою і захоплені танки, а також танкове майно належало направляти у Харків. Пошкоджені танки ремонтувалися на Харківському паровозобудівному заводі прискореними темпами під безпосереднім керівництвом директора заводу П. О. Заривайка та механіка теплового цеху Виноградова. Колектив робітників та інженерно-технічних працівників за короткий строк успішно оволодів майстерністю ремонту бойової техніки.

У зв'язку з випуском із ремонту танків, постало питання про створення в Харкові центру по формуванню танкових загонів і підготовці танкістів. У вересні 1920 р. за клопотанням Управління броньових сил республіки та командуючого Південним фронтом М. В. Фрунзе урядова комісія по розквартируванню військ на чолі з Народним Комісаром РСР України М. О. Скрипником виділила у Михайлівському провулку будинок середньої школи для розташування техніки й особового складу танкових загонів. Штаб формування танкових частин розмістився по вулиці Московській, № 17. Наказом Реввійськради республіки від 28 вересня 1920 р. в Харкові було створено окремий танковий дивізіон (бригада), якому доручили формувати танкові загоны, особовий склад яких у початковий період поповнювався за рахунок людей з броньових частин Південно-Західного фронту, а також добровольців з числа харківських спеціалістів. Танкістами стали харків'яни П. І. Недомовний, Д. М. Іваненко, І. С. Глебов, О. Г. Полікарпов, С. М. Тимофєєв, І. З. Солдатенко, М. В. Полубояринов, Л. Ф. Хроль, Р. Ю. Каппо, І. І. Калашников, І. Ю. Крютченко, О. В. Усатенко та ін. Командний і технічний склад танкових частин готувався у Московській школі вищого командного складу броньових частин, де було організовано відділення командирів-танкістів. На початку жовтня 1920 р. відбувся перший випуск червоних командирів-танкістів. Серед них були П. П. Полубояров, В. Ф. Мартинов, М. І. Селявкін, П. В. Українцев, К. І. Самохвалов, М. С. Макарін, І. М. Данчич та ін. У Харкові було сформовано 10 окремих танкових загонів.

Підготовлені танкові загоны направлялись у діючу армію. Так, другий танковий загін під командуванням Андрушкевича вирушив на Західний фронт. Він зруйнував кілька рядів дротяних перешкод і разом з піхотою взяв участь у прориві фронту. Командир і члени екіпажу танкового загону були нагороджені орденами Червоного Прапора. У складі Південного фронту діяв десятий танковий загін під командуванням М. І. Селявкіна.

Для організації й формування перших танкових частин багато зробили трудящі Харкова. Чимало харківських комуністів займали командно-політичні й технічні посади. Промислові підприємства міста брали шефство над танковими загонами. Зокрема, шефом десятого танкового загону були робітники заводу загальної кампанії електрики (нині завод ХЕМЗ). Червоний прапор, вручений колективом цього заводу у 1921 р. підшефному танковому загоны, нині зберігається в Музеї Революції у Москві. У 1921 р. на Сергіївській площі Харкова був встановлений на постаменті танк, як свідчення того, що харків'яни є піонерами і одними з фундаторів бронетанкових військ Червоної Армії.

Документальні розповіді

В. М. ЗАВАЛІШИНА, М. О. СМЄШНОВ

ПОДВІЙНА ПАСТКА

(продовження)

Глава друга

ОПЕРАЦІЯ «ЛЮБЛІН»

Розділ 9

Іван Данилович Сидоров — один з керівних працівників Наркомату державної безпеки України вже кілька днів уважно вивчав документи, пов'язані з засилкою гітлерівської агентури у визволені від фашистів райони, а також в частини Радянської Армії. І хоча більшість шпигунів, що проникли в прифронтові зони та різні міста України, вже було знешкоджено, невидима боротьба з кожним днем ставала дедалі гострішою, напруженою.

Гітлерівці, хоч корчилися у передсмертній агонії, почали вживати проти Радянського Союзу тактику тотального шпіонажу. Тепер вже не сотні, а тисячі шпигунів, наче сарана, вдень і вночі намагалися пролізти на територію нашої країни, щоб не тільки збирати військово-розвідувальні відомості, а й знищувати все, зустрінуте на їх шляху.

Перехід до цієї нової, підступної тактики підтверджували й затримані останнім часом ворожі агенти. Більшість з них закінчила спеціальну школу в Польщі, в районі Любліна. В ній готуються не просто розвідники, а шпигуни-диверсанти, які добре володіють польською, українською та російською мовами. А це вже багато про що говорило.

Нелегке завдання одержав полковник — в найкоротший строк зробити все, щоб знешкодити дії шпигунів на території УРСР. Він перечитував сторінки звітів, стенограми допитів ворожих агентів і шукав правильний шлях для виконання цього завдання. У роздумах зупинявся біля оперативної карти, яка займала майже всю стіну, розглядав десятки умовних позначень, різних цифр. Немов живі свідки, вони розповідали, звідки і коли були закинуті фашистські диверсанти, вказували маршрути їх просування і місця затримання.

Від пунктів висадки тягнулося чорне павутиння через лінії фронтів далеко на захід до ворожих розвідувальних центрів. Багато з них було на території Польщі, менше — в Чехословаччині, Болгарії, Угорщині та Румунії.

Іван Данилович зіставляв і систематизував нові дані про дії ворожої агентури і все чіткіше вимальовувався перед ним план майбутніх контропераций. Велику роль у здійсненні цього плану він відводив партизанському загону імені Железняка, що діяв на території Польщі в Заліщанських лісах, і двом відважним розвідникам, яких полковник вирішив послати в район Любліна з важливим завданням. Через чергового офіцера він викликав їх до себе.

Чекаючи приходу оперативних працівників, полковник пройшовся по кабінету, широко розкрив обидві половинки вікна. Свіже травневе повітря широким потоком влилося в кімнату. Легкий весняний вітерець заворушив папери на столі, парусами надув порт'єри, пробіг по товстому килиму, що вкривав підлогу.

«Ось доб'ємо фашистів,— подумав Сидоров,— одержу вперше за всю війну відпустку і поїду з сім'єю вниз по Дніпру... Уподобаємо тихе, мальовниче місце біля річки, серед буйних прибережних кущів, розіберемо палатку і з насолодою будемо ділити радість мирних днів серед царства тиші. Ні артилерійської канонади тобі, ні гуркоту літаків, ні кулеметної тріскотні... Одне слово, тиша! Мир! Адже з усього видно, що кінець війни вже не за горами...»

Його роздуми перервав стукіт у двері. До кабінету зайшли худорлявий, чорноволосий, середній на зріст майор і стрункий, високий, з блакитними очима капітан.

— Сідайте, товариші офіцери,— запросив Іван Данилович і жестом руки попередив, що цього разу можна обійтися без рапорту.— Давайте разом поміркуємо над одним «ребусом».

— Олександрє Пантелеймоновичу,— звернувся він до майора,— ви познайомилися з усіма донесеннями загону імені Железняка?

— Так точно, товаришу полковник. Ми з капітаном вже вивчили все, що було в нашому розпорядженні. Готові доповісти свої висновки.

— Добре. Слухаю вас...

Кілька годин, доповнюючи один одного, вони детально викладали полковнику свій план дій. Іван Данилович допомагав їм глибше зрозуміти обстановку, визначити роль кожного у здійсненні майбутньої операції. Йому сподобалося, що вихованці знайшли оригінальні вирішення багатьох питань і правильно розробили схему поетапної боротьби з гітлерівською агентурою.

— Молодці, хлопці! Сьогодні ж постараюся повідомити про вашу ідею наркома. Думаю, він схвалить її.

— Отже, збирайтеся в дорогу,— сказав Сидоров, підводячись з крісла, і тепло попрощався з обома.

Молоді розвідники чітко повернулися кругом і пішли до дверей.

Провісив їх поглядом, полковник зняв трубку телефона, набрав потрібний номер і через деякий час почув відповідь:

— Савченко слухає!

— Товаришу нарком, я готовий доповісти план операції «Люблін». Коли це можна зробити?

— Заходьте, Іване Даниловичу, хвилин через десять. Я звільнюся до того часу.

Наступного дня нарком прийняв розвідників, щоб обговорити нелегке завдання, яке вони повинні виконати в самому ліві ворога. Він був упевнений в їх мужності і безмежній відданості Батьківщині. Їм вже не раз доводилося стикатися з ворогом, і вони завжди виходили переможцями в жорстокому двобої. Але це було на своїй землі, де кожна радянська людина допомагала виявляти гітлерівських агентів.

«Чи знайдуть,— думав генерал-лейтенант,— таку ж підтримку народу в глибокому тилу ворога, в Польщі? Чи завоюють ці радянські хлопці симпатії тих невідомих людей, з котрими зустрінуться вперше, яким треба буде довірити частку таємниці, а разом з нею і своє життя?»

Про це Сергій Романович і вирішив відверто поговорити з молодими чекістами.

— Розумієте, друзі,— почав нарком,— на вас покладається важливе державне завдання. Якщо воно буде успішно виконане, ми збережемо життя сотням людей і не дамо ворогові підірвати нашу оборонну міць.

Зможете ви все зробити самі? Впевнений, що ні. Без помічників не обійтись. Народ Польщі багато натерпівся від фашистів. Думаю, підтримає і допоможе. Але, щоб вам повірили,— ви повинні бути зразком у всьому і гордо пронести піднятий нашою Комуністичною партією прапор визволення народів від фашизму. Обстановка зараз у Польщі надзвичайно складна. Ворог підступний. Його ставленики, безумовно, з'являться поруч, і небезпека чатуватиме на кожному кроці. Та якщо ви будете безмежно мужніми і винаятково передбачливими, то першими зумієте вжити заходів, щоб розгадати і попередити ворожі дії.

Вам доведеться поряд з контррозвідкою займатися ще й розвідкою. Командуванню Червоної Армії на останньому, вирішальному етапі війни, як ніколи, потрібна різноманітна інформація про розміщення гітлерівських бойових резервів, про задуми ворога, про політичне становище в районах майбутніх боїв.

Але найголовніше, що ми передбачаємо в операції «Люблін» — це проникнення в розвідувальні органи противника: абвер, гестапо, в їх школи, які готують шпигунів і диверсантів. Адже самі розумієте, що легше знищити стерв'ятників у їх гнізді, аніж коли вони розлетяться в усіх напрямках.

Генерал тяжко зітхнув, подумав про щось і, як здалося присутнім, з незадоволенням закінчив свою думку:

— Не годиться нам на двадцять шостому році існування НК ганятися за вітром у полі! Не так вчив нас Дзержинський... Дії ворогів слід попереджати, а не йти по слідах їхніх злочинів...

— Дивіться, що виходить,— нарком витяг з шухляди фотокопію карти полковника Сидорова і поклав перед офіцерами,— бачите, територія України засіяна десятками різнокольорових горошинок, а за кожною з них ховається шпигун чи диверсант, закинутий до нас гітлерівцями. Скільки нелюдських зусиль слід витратити контррозвідникам, щоб виявити всіх агентів?..

Іноді, ніде правди діти, окремим махровим шпигунам все ж щастить втекти від наших працівників. Уникаючи таких помилок у роботі, ви повинні, і в першу чергу в Любліні, завести помічників, які б своєчасно інформували вас про все, що стосується створення там спеціальної школи шпигунів-диверсантів.

Адже в ній навчається переважна більшість осіб, які добре володіють українською мовою, і цей факт говорить про те, що агентура звідти буде закидатися і використовуватися безпосередньо на території нашої республіки. І нам дуже важливо знати: хто ці агенти, коли і куди їх збираються засилати, з яким завданням? Я думаю, що ми від вас — наших резидентів — і на ці запитання будемо систематично одержувати цінну інформацію.

Поки що відправляємо лише вас двох. Вивчайте обстановку в заданому районі, сміливіше залучайте до роботи людей з числа місцевих патріотів. Якщо буде потрібно — пошлемо слідом за вами ще кількох досвідчених чекістів. Ось, мабуть, і все, що я хотів сказати.

Старшим призначаю Олександра Пантелеймоновича, а вас, Анатолій Григорович, — його помічником. Відніни, майор, ваше прізвище — Зорич, а ваше, капітан, — Гурський. Нові документи одержите у полковника Сидорова.

Є запитання до мене?.. Якщо ні, тоді готуйтеся до вильоту. На доробку плану операції даю два тижні. З усіма сумнівами, що виникнуть, звертайтеся до Івана Даниловича. З новими пропозиціями заходьте до мене.

Генерал-лейтенант встав, даючи зрозуміти, що прийом закінчено. За ним підвелися Зорич і Гурський. Він ще раз уважно подивився на молодих чекістів, і з задоволенням подумав: «Хороші хлопці! Їм буде під силу й не таке завдання!» І тепло попрощався з офіцерами.

Розділ 10

Почалися дні напруженої підготовки. Олександр і Анатолій з ранку до мізної ночі просиджували в Наркоматі. Необхідно було ознайомитися з шифрами, освоїти новітню зброю, поповнити знання з польської та німецької мов, а головне — уважно слідкувати за обстановкою в районі майбутніх дій.

Дні проходили швидко, а ще так багато треба було зробити. Зорич не раз думав з тривогою: «Чи встигнемо до призначеного строку?»

Полковник Сидоров — один з керівних працівників Наркомату державної безпеки України — щоденно цікавився, як просувається підготовка. З задоволенням відзначав, що хлопці не марнують час.

Але обставини склалися так, що день вильоту довелося призначити раніше, ніж було заплановано. Іван Данилович викликав молодих чекістів до себе.

— Час не жде, друзі! Ви багато вже встигли зробити. Решту завершите безпосередньо на базі партизанського загону. Сьогодні ми повідомимо по радіо, щоб чекали вас через два дні.

Розвідники уважно слухали останні настанови свого начальника і старшого товариша.

— Від мене особисто передасте начальникові штабу листа, — продовжував полковник, — і пошту з директивними вказівками.

Сидоров подивився на Зорича і після паузи запитав:

— Олександр Пантелеймоновичу, а дружина знає, куди вас посилають?

— Ні, дома я нічого не говорив...

— Мабуть краще буде, якщо ви повідомите Олену Іванівну, що йдете у від'їждження на довгий час. Та що мені вас вчити! Певнений, не гірше за мене знаєте, що сказати в такому випадку.

Завтра у вас вільний день. Побудьте з сім'єю. А сьогодні ввечері ми з Анатолієм Григоровичем завітаємо в гості.

— Згодні, капітан? — звернувся Сидоров до Гурського. — Треба ж відзначити ваш відліт!

— Дякую, товаришу полковник, — Зорич міцно потис простягнуту йому руку і, подолавши хвилювання, запитав:

— Дозвольте йти?

— Ви вільні, хлопці, відпочивайте. Вірю — завдання виконаєте і все буде нормалью.

Як тільки за офіцерами зачинилися двері, Сидоров, взявши листок паперу, почав складати текст радіограми для партизанського загону імені Железняка. Слово за словом, рядок за рядком лягали на папір лаконічні фрази, написані рівним чітким почерком.

«28 травня приймайте гостей, вантаж. Район села Воля Верещенська. Розпізнавальний знак — п'ять вогнищ, розташованих по п'ятикутнику».

Майор Зорич і капітан Гурський вийшли на вулицю і попрямували до Володимирської гірки. Сонце схилилося до заходу. Розквітаючі каштани кидали на тротуар довгі тіні. Олександр зупинився біля однієї низько похиленої гілки, притягнув її і зірвав суцвіття. Понюхав і подумав. «І в цьому році каштани цвістимуть на київських вулицях без мене. А я так люблю цю пору року! В ці дні Київ стає якимось особливо величним і прекрасним. Боляче розлучатися з тобою, любимо місто!»

— Ось і наша черга прийшла, старина! Не сумуй. Через пару днів будемо під носом у фашистів краков'як танцювати, — промовив Анатолій Гурський, примруживши очі від яскравих променів призахідного сонця. — Давно я не розминав кістки!..

— Про свої кістки будеш після війни піклуватися. А зараз треба думати, як швидше гітлерівцям ребра переламати, — відповів Зорич.

— Це само собою, що про фриців треба думати в першу голову, але й себе не можна забувати. А то, чого доброго, до світлого дня перемоги не доживеш! —

хитро підморгнув Анатолій.— А те, що він буде, і скоро, в це тепер всі вірять. Дивись, як швидко взялися люди відбудовувати зруйноване гітлерівцями місто! Ідеш по вулицях і кожного дня помічаєш то там, то тут стоїть, хоч сто разів зала-таний, але вже цілий будинок, а в ньому вирує, наче джерело, нове життя, повне впевненості, що страшному минулому ніколи не буде вороття.

Іноді дивуєшся... Яка невичерпна енергія життя закладена в людські душі! Прошло всього лише сім місяців після визволення Києва, а пізнати його вже не можна! Він, наче пролісок весною. Пробив тверду снігову крижину і потягнувся до сонця, до світла, до щастя. Найкраще в нашій радянській людині те, що вона на-перед зуміла вгадати загибель гітлеризму і зараз готова в ім'я перемоги піти на будь-які жертви, тільки щоб врятувати людство від цієї коричневої чуми.

Обговорюючи радощі й тривоги буденних справ рідного міста, вони минули площу Богдана Хмельницького, по Мало-Житомирській спустилися на площу Калініна і тут розпрощалися.

— Значить до вечора! Дивись, Анатолію, не затримуйся, а то без тебе й діла не буде...

Розділ II

Не встигли Зорич і Гурський наступного дня переступити поріг Наркомату, як черговий офіцер повідомив їх:

— До генерала на доповідь тільки-но пішов полковник Сидоров і попередив, щоб ви чекали виклику в приймальні.

Чекісти швидко піднялися по широких сходах і зайшли в приймальню. Чекасти довелося недовго. Сидоров запросив їх до кабінету. Нарком вийшов з-за столу і, привітавшись з молодими офіцерами, спитав:

— Готові, товариші, до виконання завдання?

— Так точно, товаришу генерал-лейтенант! — в один голос відрпортували Зо-рич і Гурський.

— Відлітаєте сьогодні о двадцять другій годині! Слідом за вами йтиме другий літак. Після приземлення загасите два вогнища — це умовний сигнал: «Зустріли свої». Тільки тоді вам скинуть радіостанцію, зброю, боеприпаси, вибухівку. Іван Да-нилович передасть опис багажу. А тепер відправляйтесь на аеродром, познайомтесь з екіпажами, перевірте, чи все готово. Бажаю вам удачі і щасливого повернення на рідну землю!..

Анатолій і Олександр приземлились майже одночасно і загубилися серед горі-хового чагарника, який густо розрісся по всьому узлісся. Швидко звільнившись від парашутів, вони перевели автомати на бойовий взвод і насторожилися... Прямо на них по галявині бігли озброєні люди...

— Хто такі?! — з тривогою крикнув капітан і про всяк випадок взяв на мушку першу лісову примару.

— Свої! Свої! Не турбуйтеся, — почувся у відповідь спокійний голос, — желез-няківці ми!

Чекісти вийшли партизанам назустріч і відразу ж потрапили в їх міцні обійми.

— Ну, як там дома, в рідній стороні?

— Чекають нас всіх з перемогою і якомога швидше! — посміхаючись, відпо-вів Зорич.

— Так, без перемоги ніяк не можна!..

— Хто у вас тут старший? — поцікавився майор.

До нього підійшов вусатий партизан і приклав руку до кашкета:

— Я, товаришу майор!

— Накажіть, щоб загасили два вогнища і приготуйтеся до приймання вантажів!

— Слухаюсь! — бадьоро відповів вусач і ніби розтанув у пільмі.

Партизани допомогли Анатолію і Олександрю скласти парашути.

— Майор Зорич? Капітан Гурський?

— Так точно!

Перед ними стояв невисокий, з хорошою виправкою офіцер.

— Начальник штабу партизанського загону імені Железняка старший лейтенант Жданов, — відрекомендувався він.

— Раді познайомитися.

— Командирів не довелося вас зустріти, загинув в останньому бою з кара-телями... Його функції поки що виконую я... На вас чекає тачанка. Вона доставить в розташування загону, а я почекаю другий літак і прийму вантажі. Багато їх там?

— Вісімнадцять мішків, — відповів Зорич.

— І всі нам? — вигукнув начальник штабу.

— Всі, а що?..

— Оце так порадували! Ну й задамо ж ми тепер фашистам перцю гіркого! Кісток не зберуть!..

Штаб загону містився в селі Воля Верещенська, в одній з садіб поблизу лісу. Незважаючи на те, що ледь зажеврив світанок, всі працівники штабу були вже на

своїх місцях. Біля будинку один за одним з'являлися командири партизанських рот, одержували завдання і поверталися в розташування взводів, відділень.

Майор Зорич і капітан Гурський здали пошту, привезену з Києва, і відразу ж пішли до радистів готувати шифровану телеграму в Центр.

Начальник радіостанції Микола Колесник сердечно привітав їх і поздоровив з благополучним прибуттям на базу. Швидко настроїв передавач на потрібну хвилю і з інтервалами у дві-три хвилини почав посилати в ефір свої позивні.

Коли він перейшов на прийом, Центр відразу ж відповів:

«Чуємо добре... Чуємо добре... Передавайте текст... Передавайте текст...»

Микола, віртуозно працюючи ключем, відстукував одну за другою групи крапок і тире. Перше повідомлення від Зорича й Гурського з глибокого тилу ворога полинуло в Київ.

«Сидорову. Перебуваємо в умовленому районі. Вантажі прийняті».

Жданов, що приїхав до штабу слідом за чекістами, познайомив їх з командирами підрозділів. Гості не встигали відповідати на зливу запитань, котрі сипалися з усіх боків.

Партизани цікавилися буквально всім: як живуть радянські люди, як іде будова зруйнованих фабрик, заводів, міст і сіл, що чути про другий фронт, які ціни на продукти і види на врожай та інше.

— Досить, товариші,— проговорив Жданов,— ще встигнете про все дізнатися. Дайте людям відпочити з дороги! — він провів Зорича і Гурського у відведений для них будинок. І як гостинний хазяїн поцікавився:

— Ви, напевне, голодні? Я передбачив це і завчасно розпорядився, щоб приготували сніданок. Прошу, дорогі друзі, до столу.

Як же здивувався Анатолій Гурський, коли серед інших страв побачив судака по-польському.

— Навіть судак по-польському? Звідки?

Начальник штабу підморгнув у відповідь:

— Стараємося!

— Про яку ж конспірацію може йти мова, коли про твої смаки, Анатолію, визнають навіть на відстані! — сказав Зорич і розсміявся.

Після сніданку старший лейтенант Жданов познайомив представників Центру з обстановкою. Вона виявилася досить складною.

— В районі дій нашого загону,— розповідав начальник штабу,— сконцентрована велика кількість різних польських патріотичних груп. Представники кожної з них називають себе народними месниками. Частина з них належить Армії Крайовій, якою керує польський буржуазний уряд на чолі з політичним авантюристом Миколайчиком, що сидить у Лондоні.

— У вас є які-небудь зв'язки з цими групами? — поцікавився Зорич.

— Ми іноді обмінюємося інформацією про хід просування гітлерівських частин і погоджуємо спільні дії проти каральних «ягджоманд».

— А особисто ви знаєте кого-небудь з офіцерів Армії Крайової?

— У нас бувають кілька їх командирів. Доводиться вести з ними дискусії з різних питань. Але кінець кінцем ми знайшли спільну мову в тому, що фашистів треба бити нещадно.

— Це вже годиться! — вигукнув Гурський.— Нам потрібні для розвідувальних цілей саме такі люди, котрі б в першу чергу горіли ненавистю до окупантів.

— А крім Армії Крайової, які ще є тут загони? — запитав Зорич.

— Одним з численніших військових угруповань є Армія Людова. Загони її складаються з робітників і селян. Вони борються за створення нової, народної Польщі. Їх командири стали нашими друзями. Тут очолюють частини Армії Людової полковники Сатановський та Корчинський. Між нами існує постійний обмін різною політичною і військово-розвідувальною інформацією.

Армія Людова має у Варшаві свій керівний центр, який підлягає Польській партії робітничій. Один з членів ЦК, що безпосередньо відповідає за зв'язки з радянськими партизанськими загонами, товариш Ігнаци, кілька разів вже був у нас.

— Це дуже добре. Будемо й надалі розвивати дружні взаємовідносини з ними. Олександр Степановичу, ми скоро детальніше поговоримо з вами про зв'язки з польськими патріотами,— попередив майор Жданова.— Отже, підготуйтеся до всебічної доповіді. Незважаючи на те, що весь загін тепер більше буде займатися розвідкою, аніж диверсіями, нам не завадить мати помічників і серед місцевих патріотів... Якщо в тебе немає запитань, Анатолію, давай, мабуть, трохи відпочинемо, а тоді вже познайомимося з бійцями загону,— запропонував Зорич.— Не заперечуеш?..

— Звичайно, ні.

— Олександр Степановичу, призначте, будь ласка, перевірку загону на 13.00.

— Слухаю! — відказав Жданов і вийшов, щоб дати розпорядження про огляд.

(Далі буде)

Наш календар

ЛЕЙТЕНАНТ П. П. ШМІДТ

(До 100-річчя з дня народження)

Хвиля революційних подій початку ХХ століття у Росії висунула на історичну арену цілу плеяду діячів, іменами яких пишається радянський народ. До них належить і лейтенант Петро Петрович Шмідт — один з керівників повстання моряків Чорноморського флоту в листопаді 1905 року, чудовий трибун, сміливий борець за свободу народу.

Порівнюючи військові повстання у Росії періоду першої революції з повстанням декабристів, В. І. Ленін підкреслював, що коли в 1825 р. «керівництво політичним рухом належало майже виключно офіцерам», то в 1905 р. «офіцери, за невеликими винятками, були... настроєні або буржуазно-ліберально, по-реформістському, або ж прямо контрреволюційно»¹. Саме серед тих, хто становив невеликий виняток і був лейтенант П. П. Шмідт. Про роль і популярність Петра Петровича в революційному русі добре сказав у 1925 р. один з присяжних повірених у справі очаківців О. М. Александров: «Нинішнє покоління, яке не пережило епохи Шмідта, не зрозуміє тієї казкової популярності і того зачарування, яким було овіяне ім'я Шмідта в кінці 1905 р. і на початку 1906 р. Не було дня, щоб воно не повторювалось на сторінках тодішньої столичної і провінційної преси, не було куточка, де б не говорили про нього, де б не захоплювались і не любили його заочно. Для антиурядової Росії тієї епохи ім'я Шмідта зробилось символом визволення, прапором і прообразом майбутнього розвитку»².

П. П. Шмідт народився в Одесі 17 лютого 1867 р. в сім'ї морського офіцера. Його рід бере свій початок з часів Петра I, коли ковальський майстер Антон Шмідт, виходець з Франкфурта-на-Майні, переселився у Росію. Як свідчать документи Херсонського губернського архіву і канцелярії дворянської опіки, предки Шмідта (з часів Катерини II) вважались херсонськими дворянами і незмінно давали російському флоту спадкових військових моряків. Батько лейтенанта Шмідта, теж Петро Петрович, в чині лейтенанта флоту брав участь у Севастопольській обороні 1854—1855 рр., командуючи батареєю на Малаховому кургані, і був двічі поранений. У 1876 р. його призначили начальником порту міста Бердянська на Азовському морі, де він і прослужив близько дванадцяти років. У цьому приморському місті молодий Шмідт закінчив гімназію, а потім вступив до Петербурзького морського училища.

У 1886 р. після закінчення училища П. П. Шмідту присвоєно перший офіцерський чин мічмана і призначено у 8-й Балтійський флотський екіпаж, а дещо пізніше він бере участь у Північній експедиції на криголамі «Єрмак» під командуванням С. Й. Макарова. Високо освічений і всебічно розвинений молодий офіцер досконало володів англійською і французькою мовами, добре знав математику й історію, чудово малював, співав і грав на багатьох музичних інструментах.

Ворог муштри і мордобоя П. П. Шмідт не міг ужитись з реакційним офіцерством і на знак протесту залишив військову службу, перейшовши в торговий флот. За одностайними відгуками сучасників, він вважався одним з найбільш передових і освічених капітанів комерційного флоту. Однак безперервні закордонні плавання відривали його від російської дійсності і заважали правильно зрозуміти політичну ситуацію в Росії, розстановку класових сил, завдання, цілі і методи боротьби робітничого класу та селянства проти царського самодержавства. В рукописі під назвою «Біля рідних берегів» П. П. Шмідт визнавав: «Я по професії своїй мало жив у Росії. Якщо доля закидала мене на батьківщину, то всього лише на кілька днів, щоб знову відірвати на місяці. Мабуть, ця відірваність від Росії позбавила мене можливості правильно зрозуміти російське життя, а тому, можливо, картини, які я бачу, повні суперечностей, і всі намагання мої з'ясувати їх загадковий зміст заводять мене в невиласні нетрі»³.

¹ В. І. Ленін і н. Твори, т. 23, стор. 226.

² Революционное движение в Черноморском флоте в 1905 г. М., 1925, стор. 94.

³ Севастопольський музей морського флоту. (Далі — СММФ). Рукописний фонд П. П. Шмідта. «Записки П. П. Шмідта», стор. 59.

Російсько-японська війна примусила П. П. Шмідта повернутись до військового флоту. Його призначають старшим офіцером на транспорт «Іртиш», що мав супроводжувати ескадру Роджественського на Деликий Схід, а пізніше переводять на чорноморський флот командиром міноносця № 253.

Жовтневі події революції 1905 р. застають П. П. Шмідта в Севастополі. На цей час у своїх поглядах він був досить близький до революційної соціал-демократії. Хвиля революційного піднесення захопила П. П. Шмідта. Він виступає на мітингах, демонстраціях із запальними промовами, спрямованими проти царського самодержавства. Ім'я лейтенанта Шмідта швидко стало популярним серед матросів і робітників Севастополя. Царські власті не могли залишитись осторонь цього: П. П. Шмідта заарештовано і проти нього почалося слідство. Цей арешт ще більше підніс його авторитет. Севастопольські робітники обирають П. П. Шмідта «довічним депутатом» Ради робітничих депутатів і разом з революційно настроєними матросами вимагають звільнити з-під арешту. Командування флотом вимушене було виконати цю вимогу. Одночасно надійшов наказ про звільнення його з військової служби.

В цей час у місті почалося збройне повстання. На бік повсталих перейшов і ряд бойових кораблів Чорноморського флоту на чолі з крейсером «Очаків». За пропозицією матросів П. П. Шмідт взяв на себе командування повсталою частиною ескадри. Як писала більшовицька газета «Борьба», лейтенант Шмідт в цьому повстанні показав приклад самопожертви, героїзму і сміливості, «вніс новий, цілком визначений напрям. В особі Шмідта матроси відразу відчули не тільки ідейного керівника, але й обізнаного з технікою справи вождя-організатора»⁴.

Збройний виступ у Севастополі, як і революція 1905 р. в цілому, з відомих причин зазнали поразки. Але вони свідчили, як вказував В. І. Ленін, що «армія безповоротно відпала від самодержавства. Вона ще не вся стала революційною. Політична свідомість солдатів і матросів ще дуже низька. Але важливе те, що свідомість уже прокинулася, що серед солдатів почався свій рух, що дух свободи проник у казарми скрізь і всюди»⁵. Самодержавство вчинило жорстоку розправу над повсталими. Близько 450 чоловік віддано до суду. Лейтенант П. П. Шмідт і троє матросів — Частник, Антоненко і Гладков, за вироком суду, були розстріляні 19 березня 1906 р. на пустинному острові Березань, а інші засуджені на різні строки каторжних робіт.

І хоча від цих подій нас відділяє понад 60 років, однак досі життя і революційна діяльність Петра Петровича Шмідта не знайшли ще повного відображення в історичній літературі. Щодо існуючих видань, то вони мають переважно мемуарний, публіцистичний чи художній характер і далеко не повністю висвітлюють всі сторони його діяльності. Однією з причин цього було те, що автори не використали всіх наявних документальних матеріалів⁶.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на працю Н. Б. Коваленко «Севастопольська соната» (Документальне оповідання пам'яті лейтенанта Шмідта)⁷, побудовану виключно на основі листів П. П. Шмідта до З. І. Різберг, жінки, яку він випадково зустрів і з якою в нього зав'язалось жваве листування. Ігнорування інших джерел та свідчень призвело до надзвичайної ідеалізації образу З. І. Різберг, що стала на думку Н. Б. Коваленко, «його другом, і певною мірою нагадувала своєю незвичайною долею чудових російських жінок-декабристок»⁸. Наслідком такого підходу було невірне трактування образу П. П. Шмідта і його листування з цією жінкою. Тому слід нагадати характеристику З. І. Різберг, як автора книги спогадів про лейтенанта Шмідта, яку їй дала Ганна Петрівна Ізбаш, рідна сестра Петра Петровича: «Впадає у вічі і обурює не тільки безсоромна, розв'язна зміна і вигадка навіть найголовніших фактів і справжніх слів Шмідта, — впадає у вічі навмисне бажання показати Шмідта зовсім не таким, яким він був у дійсності. В її книзі, на думку друзів Шмідта, не тільки вигадані і грубо спотворені найвизначніші події, пов'язані з Очаківським процесом, але навіть невпізнаним є образ лейтенанта Шмідта»⁹.

Ця характеристика підтверджується й іншими свідченнями. Одним з них є лист оборонця П. П. Шмідта на суді О. М. Александрова, якого він 29 липня 1929 р. надіслав Г. П. Ізбаш і який зберігається у рукописному фонді Севастопольського музею морського флоту. Ось повний текст цього листа: «Дорога Ганна Петрівно! Прощайте, що не зразу відповів. Цілий день зайнятий. Вдень в установі, після обіду

⁴ Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 г. Документы и материалы. М., 1957, стор. 212.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 36.

⁶ В. Дробот. Севастопольское восстание 1905 г., — журн. «Пролетарская революция», 1923, № 6, 7, 10; Гелис. Ноябрьские дни в Севастополе, Харьков, 1924.

⁷ Журн. «Вопросы истории», 1966, № 7, стор. 110—119.

⁸ Там же, стор. 110, 113.

⁹ А. П. Ізбаш. Лейтенант П. П. Шмідт. Воспоминания сестры, изд. 3-е. Л., 1925, стор. 157, 159.

в консультації оборонців; я навіть не знаю, як витримую таке навантаження! Книгу Вашу прочитав і дуже дякую Вам. Прочитав і додатки Ваші про Різберг... О, ця Різберг! Ви забули один епізод, а другий зовсім не знали, бо тоді в Очакові я Вам нічого не сказав.

Перший епізод. Наступного дня після приїзду Ви повели мене до неї познайомитись. Ми, якщо пам'ятаєте, жили на верхньому поверсі, а вона на нижньому, в крайній кімнаті. Коли я її побачив — я охнув. Я всього чекав, але не того, що побачив. Я був пригнічений, сидів і мовчав. Тоді вона мені говорить (манірним, огидним тоном):

— Ви читали листи, які мені (тут вона зробила наголос) написав Петро Петрович!

— Це не Вам він писав...

— А кому ж?

— Своїй мрії, фантастичному образу.

Більше я ні слова не сказав, а потім пішов. Ви також були присутні при цьому.

Другий епізод. Якимось я зайшов до Петра Петровича на гауптвахту. Ми сиділи за столом один проти одного. Раптом я відчув, що він хоче щось мені сказати, щось таке, про що йому важко говорити. Чомусь я невиразно здогадався, про що він буде говорити і зіщулився. Потім між нами відбувся такий діалог:

— Я Вас хотів спитати, О. М., про одну річ, але дуже прошу Вас відповідати мені з усією відвертістю...

— Будь ласка... (Я відчув, що сам хвилююсь).

— Якої Ви думки про З. І.?

— Пробачте, П. П., але я не хотів би відповідати на це запитання.

— Ні, я прошу Вас, я наполягаю...

— А я, Петро Петрович, також дуже прошу Вас звільнити мене од відповіді на це запитання, бо мені важко на нього відповідати.

— Ні, будь ласка, скажіть.

— В такому випадку гаразд: я вважаю її ні на що не здатною жінкою... Я бачити її не можу..

Петро Петрович встав, простягнув мені руку через стіл і сказав, посміхаючись:

— Ви праві, вона така і є!

Цей епізод дав мені підставу в інтимному колі друзів твердити: в Очакові Шмідт був двічі розстріляний — його розстріляв уряд, але ще більшій карі піддала його З. Р. своїм виглядом, своєю вульгарністю і всім своїм єством, і я додавав — якщо вражає мужність Шмідта, коли він «приймав смерть» від уряду, то в далеко більшій мірі вражає та витримка, яку він проявив щодо З. Р. Зневажаючи її до глибини душі, він абсолютно нічим не дав їй цього помітити, щоб не образити її. Це дбайливе ставлення до особи, яку він сам не поважав, і вразило мене.

А от ще третій епізод. Коли Ви, Петро Петрович і вона після вироку виходили з залу суду, то напроти були відчинені двері в буфет, і на буфетному прилавку лежали різні, в тому числі і нині знамениті «бутерброди з сьомгою». Я не знаю, що сказала вона йому з приводу цих бутербродів, але я чудово пам'ятаю, що він сказав мені. Проходячи мимо, він взяв мене під руку і, посміхаючись, сказав упівголоса: «Знаєте, що мені сказала зараз З. І.? Вона сказала, що їй дуже хочеться бутербродів з сьомгою. Як вона повинна любити сьомгу, коли їй навіть в таку хвилину захотілось поласувати».

В своїх так званих спогадах вона свідомо опустила до нечуваного наклепу і приписала людині, та ще Шмідту, бажання з'їсти «бутерброд з сьомгою» між двома ешафотами. Ось Вам Різберг! Будьте здорові, дорога Ганна Петрівна, всього Вам кращого. Александров»¹⁰.

Чи можна після цього говорити про Різберг, як про жінку, що «нагадувала своєю незвичайною долею чудових російських жінок-декабристок»? Та й з листів П. П. Шмідта до З. І. Різберг для уважного їх читача вимальовується досить яскрава картина далеко не на користь його кореспондентки. До того ж, при вивченні листів П. П. Шмідта не можна не помітити однієї риси його характеру — прагнення наділити знайомих жінок прекрасними рисами, яких вони зовсім не мали. Це найбільш яскраво виявилось у ставленні до З. І. Різберг, знайомство з якою обмежилось всього сорока хвилинами у вагоні поїзда на дільниці Київ — Дарниця.

Син П. П. Шмідта, Євген, живий свідок і посередник їх листування і побачень, характеризує З. І. Різберг як особу, що «вела спритну безпрограшну гру, яка в своїх навмисне холодних листах намагалась довести по-дитячому довірливого батька до нестями і тим вірніше заманити в свої сіті... Ця особа в нашу відсутність отруювала батькові останні і без того нестерпні хвилини життя, влаштовувала в його камері істерики, сцени ревнощів (до кого?) і симулюючи неприємність»¹¹.

Історик, як і письменник, не може не рахуватись з фактами і свідченнями сучасників подій. І навіть чи ідеалізація образу З. І. Різберг, яка, до речі, властива

¹⁰ СММФ, інв. № 172, Д. 328.

¹¹ Е. Шмідт-Очаковський. Лейтенант Шмідт. Прага, 1926, стор. 52, 261.

не лише згаданому нарисові, йде на користь справі створення правдивої історії севастопольського повстання.

Нарешті, хотілося б звернути увагу на некритичне запозичення Н. Б. Коваленко окремих місць з спогадів З. І. Різберг, які без жодних змін і посилань увійшли в нарис. Інколи це ставить автора в незручне становище.

«Місто змінилось,— пише вона і слово в слово запозичує цей текст у Різберг. Маса військових. Елегантні моряки в білих рукавичках зовсім не гармонували своїм виглядом з глухими, брудними вулицями Очакова»¹². Легковажне захоплення «елегантними моряками» — суддівськими поліцейськими чинами, царськими катами у морській формі, які наїхали в Очаків для розправи над П. П. Шмідтом і матросами-очаківцями, звичайно, не до лиця другові Шмідта. Тим більше не личить воно історикові.

Все сказане вище наочно підтверджує необхідність приділити більше уваги вивченню життя і діяльності П. П. Шмідта.

М. Я. ПОПОВ

¹² Журн. «Вопросы истории», 1966, № 7, стор. 118.

ВИДАТНИЙ ІСТОРИК І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

(До 70-річчя з дня народження Г. М. Панкратової)

Видатний громадський діяч і вчений Ганна Михайлівна Панкратова народилася 16 лютого 1897 р. у сім'ї одеського робітника. Після смерті батька 13-річна дівчина змушена була працювати на фабриці, де пізнала тягар капіталістичної експлуатації. Проте завдяки великим здібностям і матеріальній допомозі учительки М. М. Роголі їй вдалося поступити до гімназії й успішно закінчити її в 1914 р.¹ Того ж року вона почала вчитися на історико-філологічному факультеті Одеських вищих жіночих курсів. Одночасно Г. М. Панкратова вчителювала в недільній школі для дорослих. У 1917 р. Ганна Михайлівна завершила свою освіту в Одеському (Новоросійському) університеті. Після його закінчення вона деякий час брала участь у роботі Одеської Ради робітничих депутатів, а незабаром виїхала на село, де почала працювати на культурно-освітній ниві.

Після перемоги Радянської влади Г. М. Панкратова як інструктор позашкільної освіти, а згодом — секретар виконкому Одеської повітової Ради виконувала велику роботу по політичному вихованню мас. З початком німецької окупації Одещини вона евакуювалася в Крим, де працювала в редакції газети — органу Сімферопольської губпрофради. Одночасно вона проводила агітаційну роботу серед трудящих. Восени 1918 р. Ганна Михайлівна нелегально повернулася до Одеси й включилася в діяльність робітничих організацій міста, зокрема в їх культурно-освітню роботу, що за тих умов було легальним прикриттям для ведення революційної пропаганди. Під час окупації Одеси антантівськими інтервентами Г. М. Панкратова (у лютому 1919 р.) вступила до лав Комуністичної партії. Більшовицька організація міста направила її на підпільну роботу до окупованої тоді французькими й грецькими військами Сичавської волості (нині Комінтернівський район). Працюючи в Сичавці сільським бібліотекарем, «Нюра», як називали її підпільники, багато зробила зокрема для створення партизанських загонів, що пізніше влилися в дивізію під командуванням Г. І. Котовського².

В квітні 1919 р., після вигнання інтервентів і білогвардійців з Одеси, Г. М. Панкратову було обрано секретарем Молдавського (нині Іллічівський) райкому партії міста. В травні того ж року вона брала участь у роботі Всеросійського з'їзду по позашкільній освіті, на якому виступав В. І. Ленін. Популяризації ідей великого вождя про освіту трудящих присвятила Ганна Михайлівна одну з перших своїх статей, надруковану того ж року в газеті «Известия Одесского Совета рабочих депутатов».

Коли восени 1919 р. денікінці тимчасово окупували Одещину, Г. М. Панкратова за рішенням обласного комітету партії було залишено на підпільній роботі в Одесі. Спочатку вона виконувала обов'язки секретаря Пересіпсько-Слобідського райкому, а згодом — обкому партії. На цій роботі «Нюра» виявляла виняткову мужність і винахідливість. Вона організувала допомогу партизанам, Червоній Армії,

¹ Архів Академії наук СРСР, ф. 411, оп. 3, спр. 212, арк. 9.

² В. Г. Коновалов. Герои Одесского подполья, М., 1960, стор. 124—125.

політ'язням, брала участь у випуску підпільної газети «Одесский коммунист», написала до неї чимало статей за підписами «А. Палич» і «Н-ра»³.

Після визволення Одеси від білогвардійців у лютому 1920 р. Ганна Михайлівна у складі п'ятірки губкому партії проводила перереєстрацію комуністів після виходу їх з підпілля. Багато зробила Г. М. Панкратова і для організації у березні 1920 р. Одеського губерньського жінвідділу, який вона і очолила⁴.

Через деякий час ЦК Комуністичної партії України відкликав Ганну Михайлівну з Одеси і призначив її заступником завідуючої жінвідділом ЦК КП(б)У. Чимало енергії доклала вона для організації й проведення I Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок, що відбувся 3—7 листопада 1920 р.

У грудні того ж року Ганна Михайлівна стала секретарем Петинського (нині Червонозаводський) райкому КП(б)У Харкова.

За рішенням ЦК партії в 1921 р. Г. М. Панкратову було відряджено на профспілкову роботу до Катеринбурга (нині Свердловськ), де вона працювала секретарем профспілки металістів, секретарем губпрофради і членом Уральського бюро ВЦРПС. Майже два роки Ганна Михайлівна серед робітників, на заводах і фабриках. Ця робота відіграла переломну роль у житті Г. М. Панкратової⁵. Зацікавлена історією робітничого класу, вона познайомилася з багатьма архівними матеріалами й спробувала свої сили в наукових дослідженнях. А коли у молодій Радянській республіці виникла потреба в нових, марксистських кадрах учених, Ганна Михайлівна однією з перших відгукнулася на заклик партії йти вчитися.

В 1922—1925 рр. Г. М. Панкратова навчалася в Інституті червоної професури в Москві. Відтоді й до кінця свого життя всі сили, знання й здібності, всю енергію вона віддавала дослідженням проблем історії. Її ім'я заслужено стоїть у ряду тих вчених, які заклали фундамент радянської історичної науки. В роки навчання Ганна Михайлівна не припиняла педагогічної роботи. Протягом 1923—1924 рр. вона читала курс лекцій в Академії комуністичного виховання ім. Н. К. Крупської з історії Росії та історії партії. В 1923 р., вивчивши величезну кількість архівних документів, Г. М. Панкратова написала фундаментальну монографію «Фабзавкоми Росії в боротьбі за соціалістичну фабрику». В наступному році на базі документальних матеріалів, зібраних під час тривалого наукового відрядження за кордон, вона опублікувала книгу «Фабзавкоми в Німецькій революції 1918—1923 рр.». Майже одночасно в журналі «Большевик» вийшла стаття «Проблеми профруху в Німеччині», в якій Г. М. Панкратова узагальнила історичні уроки революційної боротьби німецьких робітників⁶.

В 1925 р. вийшла нова книга Ганни Михайлівни «Страйковий рух у Росії в 1905 році». Історія робітничого класу та його революційної боротьби залишилася і надалі головною темою її наукової діяльності. На I Всесоюзній конференції істориків-марксистів (1928 р.) Г. М. Панкратова виступила з доповіддю «Проблеми вивчення історії робітничого класу», деякі положення якої зберегли свою актуальність і до цього часу.

В 1927 р. Г. М. Панкратова працювала старшим викладачем Військово-політичної Академії в Ленінграді. Того ж року її перевели на посаду керівника учбово-наукової роботи Вищої школи профруху при ВЦРПС⁷. Одночасно з 1928 р. вона — професор факультету суспільних наук Московського державного університету. В 1935 р. їй було присвоєно вчений ступінь доктора історичних наук.

Ганна Михайлівна брала участь у роботі VII Міжнародного конгресу істориків у Варшаві (1933 р.).

В 30-х роках Г. М. Панкратова проводила велику науково-дослідницьку роботу. В 1930 р. вона опублікувала працю про участь текстильників у революції 1905—1907 рр., а в 1935 р.— документи про грудневе збройне повстання 1905 р. у Донбасі, а також виступила з рядом статей. Підсумком усіх цих досліджень стала монографія «Перша російська революція 1905—1907 рр.», що побачила світ пізніше, в 1951 р.

Ганна Михайлівна багато працювала зокрема в галузі публікації архівних джерел, брала активну участь у створенні серії збірників «Історія пролетаріату СРСР». Під її керівництвом було здійснено також видання кількох томів документів з історії робітничого руху в Росії в XIX ст.

В 1939 р. Г. М. Панкратову було обрано членом-кореспондентом Академії наук СРСР. Відтоді вона — заступник директора Інституту історії АН СРСР (до 1947 р., коли перейшла на посаду старшого наукового співробітника) й одночасно протягом 1942—1948 рр.— завідувача кафедрою історії СРСР Московського педагогічного ін-

³ Из истории рабочего класса и революционного движения. Памяти академика А. М. Панкратовой. Сборник статей, М., 1958, стор. 9.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 455, арк. 6.

⁵ Архів Академії наук СРСР, ф. 411, оп. 3, спр. 212, арк. 25.

⁶ Журн. «Вопросы истории», № 4, 1957, стор. 215.

⁷ Из истории рабочего класса и революционного движения, стор. 18.

ституту ім. В. І. Леніна. В 1940 р. її обрано академіком Академії наук Білоруської РСР, 1944 р.—дійсним членом Академії педагогічних наук РРФСР, а 1953 р.—академіком АН СРСР. Ганна Михайлівна була також дійсним членом Угорської Академії наук, членом-кореспондентом Німецької й Румунської Академії наук.

Г. М. Панкратова—автор кількох розділів і один з редакторів виданої під час Великої Вітчизняної війни (1943 р.) «Історії Казахської РСР». Її перу належать також такі фундаментальні праці, як «Розвиток капіталізму в Росії й виникнення робітничого руху» (1947 р.), «Героїчне минуле нашої Батьківщини» (1949 р.), «Дружба народів СРСР—основа основ багатонаціональної Радянської держави» (1953 р.), «Великий російський народ» (1948), перевидана в 1952 р., та багато інших. Займалась вона й вивченням селянської війни 1773—1775 рр. під проводом О. І. Пугачова та іншими питаннями героїчного минулого нашого народу, опублікувавши всього понад 200 наукових досліджень.

Великий інтерес становлять праці й доповіді Г. М. Панкратової про революцію 1905—1907 рр. Під її керівництвом було підготовлено зокрема збірник статей про вплив першої російської революції на міжнародний революційний рух. У збірнику вміщено статтю Ганни Михайлівни про міжнародне значення революції 1905—1907 рр. в Росії. Вона була також відповідальним редактором книг—«Молоді—про першу російську революцію» (1955 р.) та «Історія профспілкового руху в СРСР» (1 і 2 випуски, 1954, 1955 рр.).

Багато років вивчала Г. М. Панкратова історію зародження робітничого класу нашої країни. В 1963 р. (уже після смерті) опубліковано її фундаментальну працю «Формування пролетаріату в Росії (XVII—XVIII ст.)».

За активної участі Ганни Михайлівни як автора й редактора створено підручники з історії СРСР для середньої школи, що витримали багато видань і перекладені всіма мовами народів СРСР.

Як один з авторів III тома «Історії дипломатії», Г. М. Панкратова в 1946 р. була удостоєна звання лауреата Державної премії. Вона редагувала історичні журнали і зокрема до останніх днів свого життя була головним редактором журналу «Вопросы истории». Чимало років Г. М. Панкратова очолювала Національний комітет істориків СРСР і обиралася членом бюро Міжнародного комітету істориків.

Особливо піклувалася Ганна Михайлівна про підготовку кадрів радянських учених, зокрема в національних республіках. Багато її учнів працюють і на Україні.

Наукову і педагогічну діяльність Г. М. Панкратова поєднувала з величезною громадською роботою. Вона була депутатом Верховної Ради СРСР і членом Президії Верховної Ради СРСР, а XIX і XX з'їзди Комуністичної партії обирали її членом ЦК КПРС.

Заслуги вченої у галузі історичної науки були відзначені почесними званнями Заслуженого діяча науки РРФСР і Казахської РСР. Радянський уряд нагородив Ганну Михайлівну орденом Леніна і двома орденами Трудового Червоного Прапора.

Померла Г. М. Панкратова 25 травня 1957 р. Як відзначала газета «Правда», все своє свідоме життя вона присвятила справі Комуністичної партії, соціалістичній Батьківщині, героїчному радянському народові⁸.

В. С. ПЕТРЕНКО, Ж. П. ТИМЧЕНКО

⁸ Газ. «Правда», 27 травня 1957 р.

ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ РУСОВ

(До 120-річчя з дня народження)

Історичні шляхи російського та українського народів тісно перепелилися. Це привело до їх взаємного співробітництва в усіх галузях життя. Знаємо українців, які багато зробили для розвитку російської культури і науки. Водночас передові представники російського народу глибоко поважали, любили український народ, його культуру, мову і внесли свій вклад у їх розвиток. Досить згадати таких діячів, як філолог І. Срезневський, письменниця Марко Вовчок (М. Вілінська-Маркович), історик О. Єфименко, художник Л. Жемчужников, що все своє життя і творчість присвятили Україні та її народам. Серед багатьох таких прогресивних діячів визначне місце належить Олександрові Олександровичу Русову.

7 лютого минуло 120 років з дня народження цього невтомного трудівника на ниві земської статистики, знавця української етнографії, фольклористики та філології.

О. О. Русов народився в Києві, у сім'ї військового лікаря, росіянина з Костроми. Виховуючись у сім'ї, в якій бабка співала «песни костромские», малий Сашко допитливо приглядався до людей, що його оточували,—українців.

Навчаючись ще в гімназії (1857—1864 рр.), О. Русов включається в громадське

життя. Він є свідком подій, зв'язаних із загальним піднесенням суспільно-політичного руху в кінці 50-х — на початку 60-х років. «В цей період,— писав О. О. Русов,— добре вивчивши географію Європи і Росії, я вже знав, як розселені слов'янські племена і три руські народності, іноді був присутнім під час суперечок студентів про те, чи потрібна українська література і для чого; знав, що є гурток, який видає книги українською мовою, прозвані тоді за малий обсяг «метеликами», що з цих книжок у нашій гімназії (2-й) навчають дітей, які розмовляють по-українськи, в так званій недільній школі і т. п.»¹.

У студентські роки (1864—1868) О. О. Русов зближується з українськими діячами, зокрема з М. П. Драгомановим. Вони залучають його до діяльності в галузі етнографії, що лише й було можливим у задушливій атмосфері реакції, яка запанувала після придушення польського повстання 1863 р.

Після закінчення університету Олександр Олександрович протягом року учительює в м. Златополі на Чигиринщині. З серпня 1869 р. він у Києві. Викладає російську словесність в киево-подільській прогімназії (згодом 3-я гімназія), а з травня 1872 р.— грецьку мову і російську словесність у 1-й гімназії.

70-і роки позначились піднесенням революційно-демократичного народницького руху та похваленням діяльності українських «громад». Повний сил і енергії О. О. Русов з головою поринув у діяльність київської «громади», членом якої став у 1870 р. Він виконує найрізноманітніші завдання: як-от переписує від руки українські історичні пісні та думи, які громадівці мали на меті видати, бере участь в укладанні словника української мови.

У листі до М. П. Драгоманова П. Г. Житецький писав: «Переписування дуже просунулось, списано близько 120 аркушів, тобто майже більшу половину. Історичні примітки розпочаті. Ми з Русовим склали план покажчика технічних, художніх засобів мови, але виконання цього плану буде можливе лише тоді, коли з'явиться перша коректура»².

Систематично О. О. Русов поглиблює свої знання з славістики, бажаючи стати спеціалістом у цій галузі, про що довідемося з листів П. Г. Житецького до М. П. Драгоманова³.

13 лютого 1873 р. у Києві розпочав свою діяльність Південно-західний відділ Російського географічного товариства, що було великим завоюванням української прогресивної громадськості. У той же день на посаду діловода Відділу обрали П. П. Чубинського, «а до того, як він переїде в Київ на проживання (що станеться літом),— повідомляв П. Г. Житецький Драгоманова,— справи буде вести Русов»⁴. Ним разом з П. П. Чубинським була розроблена, видрукована і розіслана на місця коротка програма для збирання статистичних і етнографічних відомостей. Восени 1873 р. він пише біографію і нотує репертуар відомого кобзаря Остапа Вересая, а М. В. Лисенко записує мотиви його дум і пісень. 28 вересня на засіданні Відділу вони виголосили свої реферати про кобзаря, які були надруковані і одержали премії Російського географічного товариства⁵.

З 1874 до середини 1875 р. О. О. Русов перебуває у Петербурзі, де продовжує учительювати, займається славістикою, підтримує постійні зв'язки з київською «громадою» та Південно-західним відділом. До Відділу він надсилає повідомлення про українського початківця-етнографа І. І. Манжуру, згодом відомого поета і етнографа, деякі етнографічні матеріали по Харківській губернії, два свої реферати, що пізніше вийшли окремою книжкою⁶. Пише статті в газету «Киевский Телеграф», яка з початку 1875 р. і до закриття була, по суті, органом громадівців.

У травні 1875 р. О. О. Русов їде до Праги з метою видати «Кобзар» Т. Г. Шевченка в двох томах. До другого тома включались поезії, які царська цензура категорично забороняла друкувати. На кошти громадівців «Кобзар» було видано під наглядом О. О. Русова у друкарні Грегра — редактора прогресивної газети «Narodni Listy». Це становило неабиякі труднощі, коли взяти до уваги те, що науково розробленої української граматики тоді ще не існувало і про це писав до громади

¹ А. Русов. Как я стал членом «Громады», журн. «Украинская жизнь», 1913. № 10, стор. 44.

² Архів Михайла Драгоманова. Т. І. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.), Варшава, 1937/8, стор. 97.

³ Там же, стор. 112, 115.

⁴ Архів Михайла Драгоманова, стор. 130.

⁵ Див. Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских. Д. чл. А. А. Русова. Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества, 1874, т. І.

⁶ Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре. Из атласа конца прошлого столетия. Рефераты д. ч. А. А. Русова. С 2-мя картами, К., 1876.

О. Русов⁷. Та все ж справа була зроблена. Перший том вийшов 5-тисячним тиражем і майже весь тираж Русов переправив на Україну, примірники другого тома перевозили сюди нелегально⁸.

Навесні 1876 р. О. О. Русов знов у Києві. Працює над граматикую української мови, яку разом з іншими книгами планували видати у Львові.

1876 р. був поворотним у діяльності і житті О. О. Русова: в центрі його наукових інтересів і практичної роботи майже на 40 років стає статистика; починаються безперервні мандри по Україні, викликані специфікою праці, а також вказівками адміністративних держиморд.

Спочатку Олександр Олександрович працює в нововідкритому статистичному відділенні Чернігівської губернської земської управи. Разом з П. П. Червінським, В. Є. Варзаром та іншими він розробляє програму статистичного опису губернії⁹, а потім бере участь у її практичному здійсненні, в результаті цього з'явилася праця «Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе» (вып. I, Чернигов, 1877). Того ж року вийшли з друку описи Чернігівського і Борзенського повітів¹⁰. Вказані праці стали наріжним каменем чернігівського типу статистики, прогресивного як щодо методики, так і спрямованості¹¹.

У січні 1878 р. статистичне відділення було ліквідовано. Це сталося тому, що в Чернігівському земстві, одному з найліберальніших не тільки на Україні, а й у Росії, діяли й праві, консервативні сили, весь час намагаючись протидіяти будь-яким прогресивним починанням, вбачаючи в них «революційну пропаганду»¹².

Втративши посаду, О. О. Русов купив невеличкий хутірець у Борзенському повіті, де мав намір господарювати. Але хутір незабаром довелося залишити, бо Ніжинська повітова земська управа в 1879 р. запросила вченого зробити на договірних засадах статистико-економічний опис повіту і надрукувати його. Цей опис він видав у Києві в наступному році¹³. Російське географічне товариство нагородило автора золотою медаллю.

Завершивши роботу над описом Ніжинського повіту, О. О. Русов знову залишився без заробітку. Та друзі допомогли, включивши його до складу археологічної експедиції, що проводила розкопки на Кавказі. Учений, звичайно, розумів, що для нього археологічні розкопки — тимчасове заняття, тому він у листі з Дербента від 18 липня 1880 р. до П. Г. Житецького просить допомогти в пошуках будь-якої іншої роботи. «Бач, клятї земці! Той год дак гроші платили мені за те тільки, що приїхав до їх на засідання — совіт подав, а як записали мене у соціалісти, або, як вони кажуть, спеціалісти, дак вже й носом крутять. А у Борзенщині не можна було й думати на балотіровку іти. Таку гору взяли клерикали, що й не думай: та й по всій Чернігівщині вже прокочують лівих! [...]»¹⁴.

Незабаром Русов повертається з Кавказу до Києва і в 1881 р. стає неофіціальним редактором газети «Труд», що проіснувала близько півтора року.

У 1882 р. Херсонське губернське земство запросило О. О. Русова для проведення статистичних робіт. Херсон — Одеса (1883 р.) — Єлисаветград (1884 р.) і знову Херсон (1885—1889 рр.) — головні віхи дальшого життєвого шляху статистика. Постійні роз'їзди, різноманітні описи і роздуми над нескінченними рядками цифр вщерть заповнюють дні. Результати статистичних досліджень О. О. Русов виклав у ряді своїх праць¹⁵.

⁷ Центральна наукова бібліотека АН УРСР (далі — ЦНБ АН УРСР), відділ рукописів, І. 48789.

⁸ А. Русов. Спомини про пражське видання «Кобзаря», журн. «Україна», 1907, № 2.

⁹ Програма статистико-економічного изучения Черниговской губернии, Чернигов, 1876.

¹⁰ Матеріали для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. Т. 1-й — Черниговский уезд; т. 2-й — Борзенский уезд, К., 1877.

¹¹ Див.: І. С. Лобода. З історії статистико-економічної думки на Україні у 70—90-х роках XIX ст. З історії економічної думки на Україні, К., 1961.

¹² Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, ф. 1191, оп. 2, спр. 225, арк. 2—11.

¹³ Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, с таблицами и двумя картами. Составил по поручению уездного земства, при помощи Л. Н. Жебунова и С. В. Зубка, А. А. Русов, К., 1880.

¹⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, І. 48791.

¹⁵ Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда), Херсон, 1890; Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям. Сборник Херсонского земства, 1888, № 8; О найме рабочих в Херсонскую губернию в 1855 г. Сборник Херсонского земства, 1890, № 1.

Незважаючи на перевантаженість, Олександр Олександрович все ж знаходить час для спілкування з ученими, діячами культури і освіти, цікавиться історією*, археологією. Так, разом з листом (1882 р.) до В. Б. Антоновича він надсилає повідомлення про обслідувані ним городища, кургани і могили в Прилуцькому повіті на Херсонщині¹⁶, в іншому листі (без дати) розповідає йому про своє перебування в с. Білозерці (під Херсоном) на місці розкопок двох курганів, які проводив землевласник Г. С. Скадовський¹⁷.

У 1889 р. О. О. Русов переїздить до Харкова, оскільки йому, як «політично ненадійному», було заборонено проживати в Херсонській губернії. Тут він опрацьовує матеріали, необхідні для написання огляду 25-річної діяльності харківських земських установ, проводить оціночний перепис міста¹⁸. У Харкові Русов часто зустрічається з науковцями і прогресивною інтелігенцією, зокрема з Д. І. Багалієм, М. Ф. Сумцовим, О. Я. Єфименко, О. О. Потєбнею, турбується про поповнення книжкового фонду міської громадської бібліотеки¹⁹ тощо.

Своє повторне перебування на Чернігівщині (середина 1894—1898 рр.) дослідник увінчав двотомною узагальнюючою статистичною працею²⁰.

У 1899 р. він одержує посаду завідуючого статистичним бюро Полтавського губерньського земства. Тут йому доводилось виконувати різноманітні завдання (удосконалення поточної статистики, оціночні описи повітів і міст, організація подвірного перепису в губернії)²¹. 30 серпня 1901 р. громадськість України відзначила 25-річний ювілей статистичної діяльності О. Русова. Йому вручили альбом з привітаннями від друзів, серед яких були відомі діячі культури М. Л. Кропивницький, М. К. Заньковецька, І. К. Тобілевич, О. Пчілка та інші²². Не встигли роз'їхатися гості, як в будинку Русових жандарми зробили обшук. У наступному році, коли на Полтавщині прокотилася хвиля селянських рухів, завжди «підозрілому» Русову запропонували, з повеління міністра внутрішніх справ Плеве, покинути не тільки «пределы Полтавской губернии, но и Малороссии».

«Піднаглядний і безпаспортний», як писав він про себе, О. О. Русов їде до Петербурга, де перебуває з 1903 по 1908 рр. Тут він працює статистиком у страховій компанії «Надежда», бере участь у роботі «Вольного экономического общества»²³. Цей період позначився особливо цілеспрямованою громадською діяльністю, що мала на меті, в основному, сприяти завоюванню українським народом національних і політичних прав, поліпшенню економічного становища мас. Це знаходило свій вияв у турботі про повне видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, в участі при складанні записки, за якою Російська Академія наук визнала необхідність вивчення української мови в школі, друкування українською мовою газет, журналів і книг, у праці в петербурзькому українському клубі і «Благотворительном обществе издания общепользных и дешевых книг» і т. д. Але в усій його діяльності не можна зауважити якоїсь національної винятковості, зашкарублості. Свідченням цього є лист Олександра Олександровича від 19 лютого 1904 р. до М. В. Лисенка з нагоди 35-річного ювілею творчості останнього. Наводимо уривок з нього: «Високоповажний Миколо Віталієвичу! Люди поділяються по національностях, а серед кожної нації ми, статистики, вилічуємо ще числа людей по дорослості їх, по політичних, релігійних, соціальних, сімейних, економічних і других признаках. Наука наша статистична ве-

* З 1887 р. О. О. Русов стає дописувачем журналу «Киевская Старина» на запрошення його редактора О. С. Лашкевича. Про це свідчить листування між ними (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, III. 9731—III. 9736, III. 9514—III. 9516, III. 16747) і опубліковані Русовим в «Киевской Старине» матеріали: «Осада и взятие Очакова» (1888, № 12), рец. на кн. П. П. Червінського «Материалы для оценки земельных угодий Кролевецкого уезда» (1888, № 1—3), рец. на кн. В. Постнікова «Южно-русское крестьянское хозяйство» (1892, № 3), «Коллекция рисунков Шевченка» (1894, № 2), «Несколько слов о значении трудов и творчества Н. В. Лисенка для малорусского народа» (1903, № 12) та ін.

¹⁶ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, III. 66998.

¹⁷ Там же, III. 66999.

¹⁸ А. Русов. Харьков по переписи 1892 года. Харьковский земский сборник, 1893, вып. 7.

¹⁹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, III. 8094.

²⁰ Описание Черниговской губернии. Сост. А. А. Русовым, Чернигов, т. I, 1898, т. II, 1899.

²¹ Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии. 1882—89. Вып. I. Н. Г. Кулябко-Корецкий, А. А. Русов и В. П. Воронцов, Полтава, 1900.

²² І. С. Лобода. Назв. праця, стор. 257.

²³ Доклад А. А. Русова в статистической подкомиссии императорского Вольного экономического общества по вопросу о введении преподавания статистики в средних учебных заведениях. Труды императорского Вольного экономического общества, 1903, № 1—2.

лить нам, поділивши так людей на різні верстви, категорії, класи, висліжувати, якими думками та подіями виявляються прямування тієї або другої верстви, класа, категорії...

А у наші часи розгляд думок та ідей людей різних верств доводить до того, що всюди йде боротьба та ворогування: старіші по літах учителі та професори знущаються та глузують над молодіжкою за прояву чулого поки її серця й чистої совісті; чиновні люди з презирством поглядають на простих; багаті борюються з бідними за шматок хліба; а ще гірше, коли люди одної нації усіх других обзивають недолюдками, вважаючи лише представників свого народу за достойних їх любові та шаноби.

Горе тим українцям, що йдуть шляхом ляхофобства, юдофобства та іншого фобства, не розуміючи гуманітарного поклику свого чистого серцем учителя Тараса, слова і думки якого ви зуміли перевести у музичні згуки [...]»²⁴.

З 1909 р. О. О. Русов викладає статистику в Київському комерційному інституті. Того ж року в Києві виходить у світ дуже цінна його праця «Краткий обзор развития русской оценочной статистики». Незважаючи на слабе здоров'я, учений ніс вагому долю громадських доручень, зокрема очолював статистично-економічну комісію при історичній секції Українського наукового товариства в Києві. Про глибоке почуття громадянського обов'язку О. О. Русова свідчить його лист від 30 березня 1914 р. до Об'єднаного комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку, на засідання якого Олександр Олександрович не зміг прибути через хворобу. У ньому він висловлює свої зауваження щодо проекту пам'ятника великому Кобзареві, виготовленого італійцем А. Шіортіно, і вказує, що представлена ним постать поета «у виді якогось чабана» не відповідає дійсності, бо Т. Г. Шевченко для українського народу був «і Данте, і Лютер, і Вольтер разом»²⁵.

У червні 1915 р. тяжко хворий О. О. Русов відпочиває у Вінниці, у вересні цього ж року він їде до Саратова, куди евакуювався комерційний інститут. А 8 жовтня Олександра Олександровича не стало. Похований він у Києві на Байковому кладовищі, як того й бажав небіжчик. На мармуровому обеліску викарбувано слова Т. Г. Шевченка:

Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

А. М. КАТРЕНКО

²⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, І. 42176.

²⁵ Там же, І. 12816. А. Німенко. Пам'ятники Тарасові Шевченку, К., 1964, стор. 22—26.

ВИДАТНИЙ БІБЛІОГРАФ

(До 70-річчя з дня народження Ф. П. Максименка)

Ім'я Федора Пилиповича Максименка як видатного книгознавця і бібліографа відоме не тільки бібліотечним та бібліографічним колам, але й багатьом науковцям різних галузей знання і зокрема історикам. Ф. П. Максименко є одним з найстаріших бібліографів на Україні, який 45 років невтомно працює на ниві бібліографії.

Народився Ф. П. Максименко 3 лютого 1897 р. в с. Біленькому Верхньохортицького району Запорізької області.

В 1919—1920 рр. він завідував краєзнавчим музеєм у м. Артемівську, а потім перейшов на бібліотечну роботу.

Вже в 1922 р. Федір Пилипович склав свою першу краєзнавчу бібліографію¹. В 1925—1927 рр. він спільно з іншими співробітниками теперішньої Центральної наукової бібліотеки складає кілька бібліографічних покажчиків («Нова література про Т. Г. Шевченка», «Жовтень на Київщині» та ін.), які друкувалися в різних журналах.

В 1930 р. вийшла в світ ґрунтовна праця Ф. П. Максименка «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847—1929 рр. Список бібліографічних праць, що стосуються окремих місцевостей УРСР, Бессарабії, Дону й Криму». До покажчика увійшло понад 1000 бібліографічних праць. Методика складання його свідчила про науковий підхід автора до справи. Ця книга в 30-х роках була майже єдиною бібліо-

¹ Ф. Максименко. Матеріали к библиографии Донецкого (преимущественно Бахмутского уезда), журн. «Просвещение Донбасса», Бахмут, 1922, № 6—7, 8, 9.

графією подібного характеру. В ній виявилась велика ерудиція автора, який до того ж застосував нові бібліографічні прийоми. Недарма вихід у світ праці Ф. П. Максименка привернув до себе велику увагу спеціалістів і громадськості. З'явився ряд схвальних рецензій у радянській пресі². З того часу й досі працює Ф. П. Максименко над краєзнавчою бібліографією, готуючи цей матеріал у значно більшому обсязі до нового видання.

У післявоєнний період Ф. П. Максименко — завідувач бібліографічним відділом Наукової бібліотеки Київського державного університету. Тут він багато зробив для відновлення бібліографічних фондів, які було знищено за часів німецько-фашистської окупації.

З 1946 р. Федір Пилипович працює в Науковій бібліотеці Львівського державного університету заступником директора по науковій частині. В цей час він також багато уваги приділяє історичній бібліографії, присвячуючи свої праці знаменним історичним датам³, питанням історії книги і друкарства⁴, складає бібліографію мінералогії України, яку друкує щорічно на сторінках «Минералогического сборника» Львівського мінералогічного товариства. У співавторстві з бібліографами бібліотеки він склав бібліографію друкованих праць співробітників Львівського університету⁵.

На допомогу авторам 26-томної «Історії міст і сіл України» Ф. П. Максименко підготував бібліографічний покажчик «Збір історичних відомостей про населені пункти Української РСР»⁶. Ця праця має велике значення не тільки як посібник для бібліотечного працівника. У ній зібрано комплексні краєзнавчі джерела, в яких подано відомості історичного характеру про населені місцевості Української РСР російською, українською, польською, французькою й німецькою мовами.

Виняткова різносторонність інтересів Ф. П. Максименка виявляється також у допомозі багатьом науковим установам в їх бібліографічній роботі, редагуванні великих праць у цій галузі, участі у бібліографічних нарадах республіканського та союзного значення. Він редагував «Бібліографію російської і української бібліографії з історії УРСР» (К., 1960, 1966), видану Державною історичною бібліотекою УРСР, «Бібліографічний щорічник Львівського державного університету» (Львів, 1959—1962), великий бібліографічний покажчик «Історія Києва», вносячи до них істотні доповнення. Бібліограф також брав участь у створенні праці «История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография» (М., 1965), складеної Інститутом історії АН СРСР та Державною публічною історичною бібліотекою РРФСР.

Всі, хто знає Ф. П. Максименка, відзначають доброзичливість, скромність цієї людини, постійне бажання допомогти іншим. Займається він і педагогічною діяльністю: читає багато лекцій з історії бібліографії в наукових установах Львова і Києва, на семінарах бібліографів і бібліотечних працівників.

Побажаємо ж ювілярові здоров'я й дальших творчих успіхів у справі бібліографії.

О. С. ПОВНЕР, Н. М. ШЕЛІХОВА

² И. В. Владиславлев. Сборник статей по библиографии и работе научных библиотек, М., 1933, стор. 214—220; М. Годкевич, журн. «Радянський книгар», 1930, № 13—14, стор. 37; В. Ризниченко, журн. «Советское краеведение», 1930, № 12, стор. 52—53.

³ 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Бібліографічний покажчик, Львів, 1954. (У співавторстві з Г. Ю. Гербільським та Н. Р. Бережною); Ф. П. Максименко. 700-річчя Львова. Короткий рекомендований покажчик літератури, Львів, 1956; Ф. П. Максименко. Сорок років Радянської України. Ювілейна література, що вийшла в 1957 році. Бібліографічний покажчик, Львів, 1957.

⁴ Ф. П. Максименко. Першодруки (інкунабули) наукової бібліотеки Львівського університету. Каталог, Львів, 1958; Ф. П. Максименко. Забута сторінка з історії слов'янського друкарства, «Slavia», Praha, 1959, ч. 28, № 2, 261—264.

⁵ Друковані праці професорів, викладачів і співробітників Львівського університету за 1944—1960 роки, Львів, 1962.

⁶ «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 4—6; 1965, № 1—5.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ПІСЛЯВОЄННІ ЗВ'ЯЗКИ УРСР ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

Внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Україна визволилась від соціального та національного гноблення і розгорнула різнобічні зв'язки з зарубіжними країнами. З утворенням СРСР Радянська Україна, як і інші союзні республіки, добровільно передала функції здійснення міжнародних зносин відповідним союзним органам.

Під час Великої Вітчизняної війни, коли йшов грізний двобій між прогресивними силами і силами реакції та агресії, на порядок денний постало питання про безпосередню участь союзних республік у здійсненні миролюбної радянської зовнішньої політики, в розгортанні різнобічних міжнародних зв'язків, що сприяло б розширенню фронту прогресивних сил на міжнародній арені. Враховуючи все це, законом від 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР віднесла до відання Української РСР, як і інших союзних республік, здійснення зовнішньополітичних функцій як суб'єкта міжнародного права.

Відтоді активізується діяльність України на світовій арені. Українська РСР разом з СРСР та Білоруською РСР стали членами-засновниками Організації Об'єднаних Націй. УРСР вступила і до інших міжнародних організацій. Поширились економічні та культурні зв'язки республіки з зарубіжними країнами.

Природно, що зовнішньополітична діяльність Української РСР з часу безпосереднього виходу на міжнародну арену викликає інтерес найширших кіл громадськості, знаходить своє відображення і в документах, і в літературі. Але незважаючи на це, в історіографічному плані дана тематика розроблялась недостатньо, за винятком окремих згадок у статтях, присвячених вивченню історії зарубіжних країн на Україні (про контакти між істориками УРСР та їх колегами з братніх країн, про кандидатські дисертації з цієї галузі та про перспективи дальших досліджень)¹.

Зовнішньополітичну діяльність УРСР відображено в офіціальних виданнях — «Відомостях Верховної Ради УРСР», газетах «Радянська Україна», «Правда України», журналі «Комуніст України» («Більшовик України»). Особливо широко ці питання висвітлювались у журналі «Сучасне і майбутнє» — органі Спілки письменників України протягом 1945—1952 рр., зокрема цінний матеріал містився в постійній рубриці «Культурні зв'язки Радянської України з закордоном». Пізніше цікаві відомості почав публікувати журнал «Всесвіт». Відповідні документи та матеріали, особисті враження становили основу перших публіцистичних і нарисових виступів про роль України на міжнародній арені у післявоєнний період. У цій літературі переважно висвітлювались окремі часткові питання проблеми за короткий відрізок часу², зокрема участь українського народу в русі прихильників миру. Особливо слід відзначити докладну розробку різних етапів діяльності ЮНРРА на Україні³, показ того, як

¹ А. В. Санцевич. Вивчення історії слов'янських країн народної демократії в Інституті історії АН УРСР. Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 7, 1956; С. М. Антонюк, І. Д. Кундюба. Розробка питань історії Польщі вченими України, «Український історичний журнал» (далі — «УІЖ»), 1961, № 2; іх же. Славістичні праці українських істориків, «УІЖ», 1965, № 1.

² В. Нижник. Радянська Україна на міжнародній арені, журн. «Партійне життя», 1949, № 10; М. П. Семененко. Народ Радянської України в боротьбі за мир, журн. «Сучасне і майбутнє», 1951, № 10; Є. Л. Курішков. Про міжнародне представництво Української РСР, «Вісник АН УРСР», 1954, № 5; Л. Кизя, Г. Марахов. Розквіт дружби радянського і польського народів, К., 1954; М. Іваніцький. Культурні зв'язки Советської України с народної Польшей, журн. «Славяне», 1954, № 9; Ю. Є. Єгоров. У братній співдружності, журн. «Наука і життя», 1960, № 5.

³ Л. Войтенко (псевдонім відомого українського радянського дипломата й історика О. Д. Войни.— А. С.). Про деякі тенденції в діяльності ЮНРРА, журн. «Сучасне і майбутнє», 1946, № 3; К. Морозов. Продовольство як зброя. Про одну антирадянську вихватку войовничої реакції, журн. «Сучасне і майбутнє», 1946, № 6; А. Дніпровський. До закінчення роботи місії ЮНРРА на Україні, журн. «Сучасне і майбутнє», 1947, № 6.

у 1946 р. УРСР звернула увагу світової громадськості на індонезійське питання й подала народів Індонезії істотну моральну підтримку в його боротьбі проти колонізаторів, за національну незалежність⁴. Інтерес також становить обмін посланнями про мир, дружби і співробітництво між профспілками України й Шотландії в травні — червні 1949 р.⁵ Таким чином, у перші післявоєнні роки здебільшого висвітлювались окремі вузькі питання міжнародних стосунків УРСР. Слід зазначити, що ці виступи не мали дослідницького характеру.

XX з'їзд КПРС, засудивши догматизм та адміністрування в науці, відкрив сприятливі перспективи для творчих історичних досліджень. Перші спроби узагальнити зовнішньополітичну діяльність Української РСР зроблено в науково-популярній літературі, що вийшла до 40-річчя Великого Жовтня.

У цьому зв'язку насамперед слід відзначити брошуру М. К. Головка «Вклад Радянської України в боротьбу волелюбних народів за мир і загальну безпеку» (К., 1957), більша частина якої присвячена післявоєнному періоду (стор. 17—35). Автор розглядає найважливіші моменти зовнішньополітичної діяльності Української РСР в ООН, її органах та установах, а також в інших міжнародних організаціях. Досить докладно показує культурні зв'язки республіки із зарубіжними країнами, закордонні контакти Академії наук УРСР. Зрозуміло, що невеликий обсяг брошури не дозволив докладно висвітлити весь обсяг проблеми, але безумовною заслугою М. К. Головка є показ вперше в історичній літературі основних напрямів сучасної зовнішньої політики УРСР. Близько до змістом до згаданої вище праці є брошура М. Н. Іваницького «Міжнародні зв'язки Радянської України» (К., 1959).

Висвітлювались також братерські зв'язки Української РСР з країнами соціалізму⁶. М. Н. Іваницький зокрема розглядає виробничі зв'язки між УРСР і країнами народної демократії, що ґрунтуються на принципах соціалістичного інтернаціоналізму. Цінними є статистичні дані про відвідання України зарубіжними делегаціями в 1951—1956 рр. (с. 9), про зростання кількості різноманітних делегацій з соціалістичних країн. Автор піднімає чимало питань про наукові й культурні зв'язки республіки. Однак економічні зв'язки представлені в брошурі значно слабше, ніж культурні.

З кінця 50-х років публікуються збірники документів про зовнішньополітичну діяльність УРСР⁷. Окремою книгою вийшли виступи представників Української РСР (разом з виступами делегатів СРСР і БРСР) на другій сесії Генеральної Асамблеї ООН 1947 р.⁸ Ці видання дають великий матеріал для поглибленого дослідження міжнародних зв'язків України.

На початку 60-х років читач знайомиться з першими дослідницькими працями, присвяченими зв'язкам Української РСР з зарубіжними країнами у післявоєнні роки. Так, Л. О. Лещенко переконливо показав конструктивну програму вирішення дунайської проблеми, висунутої делегацією Радянського Союзу й підтриману Українською РСР, Болгарією, Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною та Югославією на конференції 1948 р.⁹ СРСР та інші дунайські держави відстояли свої права і добились прийняття конвенції, що відповідала їх інтересам, а також сприяла розвитку вільного судноплавства. Завдяки монолітній згуртованості делегацій дунайських країн експансіоністські плани імперіалістичних країн зазнали провалу. В статті докладно розкривається діяльність делегації України на конференції, конкретні виступи її представників А. М. Барановського, С. П. Демченка та інших (до речі, в ряді праць автори не називають імен людей, які представляли УРСР на міжнародній арені).

Перші на Україні дослідження¹⁰ про різнобічні контакти Української РСР з Поль-

⁴ О. Войтенко. Українська РСР у боротьбі за свободу і незалежність Індонезії, журн. «Вітчизна», 1949, № 1.

⁵ Солідарність трудящих України й Шотландії в боротьбі за мир, журн. «Сучасне і майбутнє», 1949, № 6.

⁶ М. Н. Іваницький. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами народної демократії. К., 1957; І. Ф. Євсєєв. Непорушна дружба народів соціалістичних держав — втілення ідей Великого Жовтня, К., 1957.

⁷ Українська РСР у міжнародних відносинах. Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона пред'являлася (1945—1957), К., 1959; Міжнародні договори, конвенції, угоди та інші акти, учасником яких є Україна (січень 1957 — грудень 1965 рр.), К., 1966; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів (1944—1961 рр.), К., 1963.

⁸ Делегации СССР, УССР и БССР на второй сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций. Сборник речей и выступлений. Сентябрь — ноябрь 1947 г., М., 1948.

⁹ Л. О. Лещенко. З історії розв'язання дунайської проблеми», «УІЖ», 1961, № 6.

¹⁰ І. Ф. Євсєєв. Радянсько-польське економічне співробітництво, «УІЖ», 1960, № 3; його ж. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), К., 1962.

ською Народною Республікою в післявоєнний період належать І. Ф. Євсєєву. Автор досліджує співдружність двох соціалістичних країн у галузі політики, економіки і культури. Докладно розглядається здійснення угоди про евакуацію українського населення з Польщі і польських громадян — з України. Це був прояв політичного співробітництва, заснованого на принципах братерства і дружби польського і українського народів, які в дусі рівноправності вирішили важливе для них питання. Широко показана єдність дій України і Польщі в боротьбі за здійснення політики миру і співробітництва між народами на Паризькій мирній конференції 1946 р., в Організації Об'єднаних Націй та ін. Діяльність делегацій обох республік подано в тісному зв'язку із зовнішньою політикою Радянського Союзу, а також інших соціалістичних країн, спрямованою на збереження миру і на відсіч агресивним прагненням імперіалістів. Автор розглядає участь Української РСР в економічних зв'язках СРСР і ПНР, але слід зазначити, що книзі дещо бракує конкретних даних історичного розвитку безпосередніх українсько-польських зв'язків.

Повніше висвітлено науково-технічне співробітництво й обмін передовим досвідом у галузі промисловості та сільського господарства. І. Ф. Євсєєв розповідає про обмін проєктною документацією, про дружні взаємини між робітниками та інженерно-технічними працівниками обох країн, про відвідання кращих колгоспів Радянської України селянськими делегаціями з ПНР, зустрічі їх з видатними діячами республіки тощо. Все це сприяло прогресивним змінам у житті польського села. Автор підходить до закономірного висновку, що між УРСР — невід'ємною складовою частиною СРСР — та ПНР успішно розвивається всебічне економічне співробітництво, яке ґрунтується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму. Це цілком відповідає життєвим інтересам обох країн, які «вимагають, щоб у будь-який історичний період, — за висловом В. Гомулки, — між нами існували найтісніші союзницькі, братерські відносини. І коли ми говоримо про вічну польсько-радянську дружбу, юридичним виразом якої є періодичні договори між нашими країнами, то це не риторичний зворот. В цих словах міститься глибокий політичний зміст, вони є виразом конкретної історичної дійсності, спільної для наших країн та народів»¹¹.

Заслугою І. Ф. Євсєєва є докладна розповідь (з використанням архівних матеріалів — польських і українських) про прикордонний обмін делегаціями між ПНР і УРСР протягом 1956—1961 рр. Бажано, щоб у такому ж плані був досліджений прикордонний обмін між УРСР й іншими сусідніми країнами — Чехословаччиною, Румунією та Угорщиною. Монографія висвітлює культурне співробітництво українського й польського народів у досліджуваній період, розповідає про взаємні відвідування науковців, літераторів, про гастролі театральних і мистецьких колективів, обмін виставками образотворчого мистецтва тощо.

Проте книга І. Ф. Євсєєва не позбавлена недоліків. В ній бракує серйозного історіографічного огляду праць попередників, вступ дає лише перелік окремих брошур і статей на подібну тематику. На жаль, не подано характеристики використаних архівних матеріалів. У першому розділі книги вміщено короткий нарис про розвиток дружби українського й польського народів за весь час до досліджуваного періоду. На 56 сторінках, природно, неможливо було розкрити великої проблеми, яка заслуговує на окреме дослідження. На наш погляд, у великих працях історик повинен висвітлювати лише обраний ним конкретний період і не робити поверхових історичних екскурсів.

Але незважаючи на вказані недоліки, монографія І. Ф. Євсєєва — перше серйозне дослідження міжнародних зв'язків Української РСР післявоєнного періоду — одержала одностайну позитивну оцінку в радянській та зарубіжній пресі.

Деякі питання економічного співробітництва УРСР з країнами соціалізму висвітлюють І. М. Кулінич та І. А. Петерс¹², зокрема питому вагу України в зовнішній торгівлі СРСР з соціалістичними державами, участь республіки в міжнародних виставках і ярмарках. У брошурі цих авторів йдеться про взаємний обмін досягненнями науки і техніки зарубіжних підприємств з радянськими, переважно з підприємствами Донецько-Придніпровського економічного району, м. Харкова та інших промислових центрів республіки. Українські вчені й передові виробничники подають безпосередню допомогу трудящим соціалістичних країн і під час відвідувань братніх республік. Автори розкривають взаємні контакти в галузі сільськогосподарського виробництва. На жаль, цікава праця позбавлена ґрунтовних узагальнень про розвиток економічних зв'язків між УРСР та країнами соціалізму і в основному охоплює невеликий історичний період 1959—1961 рр.

Важливим етапом у висвітленні досліджуваної проблеми було опублікування в 1963—1964 рр. науково-популярної серії з 9 брошур «Україна на міжнародній арені», що охоплює період від Великого Жовтня до 1963 р.

¹¹ В. Гомулка. Речь на митинге в Кремлевском дворце съездов, газ. «Правда», 16 жовтня 1966 р.

¹² І. М. Кулінич, І. А. Петерс. Економічне співробітництво Української РСР з країнами соціалізму, К., 1962.

Післявоєнному періоду присвячено три брошури¹³, автори яких переконливо показують, що Українська РСР разом з усією Країною Рад послідовно проводила в життя на міжнародній арені правильну, миролюбну політику Комуністичної партії. В брошурах показано активну участь України в боротьбі сил соціалізму й миру проти реакційної імперіалістичної політики. УРСР прагне до того, щоб ООН та всі інші міжнародні організації стали справжніми інструментами миру і прогресу. В центрі уваги авторів брошур — конструктивні пропозиції представників України з найважливіших питань: роззброєння і заборони випробувань та використання ядерної зброї, післявоєнного устрою світу, боротьби за колективну безпеку в Європі, сприяння розпаду колоніальної системи імперіалізму, справедливого економічного й культурного співробітництва між народами. У вирішенні цих важливих проблем делегати УРСР діють у тісному контакті й повній згоді з представниками Радянського Союзу, в інтересах народів усіх країн світу.

Автори відзначають, що Українська РСР дотримується принципу мирного співіснування держав з різним соціально-економічним ладом. Але недостатньо наголошують на тому, що новий тип міжнародних відносин між соціалістичними країнами ґрунтується на взаємному поважанні та принципах пролетарського інтернаціоналізму. Тільки Л. Лещенко приділяє значну увагу співробітництву СРСР та УРСР з соціалістичними країнами. М. Іваницький розглядає це питання в загальному плані міжнародних відносин, а М. Білоусов взагалі обходить дружні взаємини УРСР із зарубіжними соціалістичними країнами, концентруючи увагу на діяльності УРСР в міжнародних організаціях. Слід зауважити, що висвітлення зовнішньої політики республіки за принципом участі її в численних міжнародних організаціях веде до порушення хронологічної послідовності, не дає можливості глибоко проаналізувати міжнародні зв'язки України в їх розвитку.

Однак загалом розкриття зовнішньополітичної діяльності УРСР післявоєнного періоду в даних брошурах було першою пробою пера, певним кроком вперед у дослідженні цієї важливої проблеми.

Значною подією в українській радянській історіографії став вихід у світ першої узагальнюючої колективної монографії про сучасні політичні, економічні й культурні зв'язки Української РСР із зарубіжними соціалістичними країнами¹⁴.

У вступному розділі «Утворення соціалістичної системи та принципи співробітництва соціалістичних країн», в якому розкриваються основні теоретичні питання теми, автори зазначають, що «основане на принципах соціалістичного інтернаціоналізму співробітництво Української РСР із зарубіжними соціалістичними країнами охоплює всі сторони їх життя. Воно відіграє важливу роль у будівництві соціалізму в народно-демократичних країнах і комунізму в СРСР» (с. 36). Прикро, що у вступній частині не дається історіографічного огляду використаної літератури.

На величезному фактичному матеріалі переконливо показано плідність і взаємовигідність тісного єднання країн соціалістичної співдружності, якісну відмінність цих відносин від міждержавних стосунків у світі капіталу. Автори розповідають про спілкування соціалістичних країн у різних галузях життя, про політичне співробітництво УРСР з соціалістичними державами в боротьбі за мир і дружбу між народами, про єдність дій урядів та народів братніх країн в основних питаннях зовнішньої політики.

Позитивною рисою книги є те, що в ній переконливо розкривається тісне співробітництво братніх комуністичних і робітничих партій у будівництві соціалізму й комунізму, в боротьбі за чистоту революційної теорії, проти ревізіонізму, догматизму і сектантства. В попередніх працях цьому важливому питанню приділялось зовсім мало уваги.

Економічне та науково-технічне співробітництво розглядається в плані участі України у відповідних відносинах СРСР з зарубіжними соціалістичними державами. Висвітлюється обмін передовим досвідом у промисловості та сільському господарстві між УРСР і братніми країнами соціалізму. На конкретних прикладах показано, що в експорті республіки відбуваються важливі зміни: знижується питома вага сировини, підвищується частка машин, устаткування, виробів хімічної промисловості.

Однак, говорячи про економічні зв'язки Української РСР з соціалістичними країнами, автори часто наводять фактичні дані загалом по Союзу. Таким чином, не завжди розкривається повністю частка України в зовнішній торгівлі СРСР.

¹³ Л. Лещенко. З руїн війни до тривогого миру. Українська РСР на міжнародній арені в період становлення світової соціалістичної системи (1945—1949), К., 1963; М. Іваницький. У боротьбі за мир і міжнародне співробітництво (Українська РСР у міжнародних відносинах у період з 1950 по 1958 рік), К., 1963; М. Білоусов. За мир і загальну безпеку (Зовнішньополітична діяльність Української РСР в 1959—1963 рр.), К., 1964.

¹⁴ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны. Авторы — И. Ф. Евсеев, М. Н. Иваницкий, П. М. Калениченко, И. М. Кулинич, И. Н. Мельникова, С. М. Пархомчук, И. А. Петерс, П. С. Сохань, К., 1965.

Багато місця в монографії приділено співробітництву на ниві науки, освіти, літератури й мистецтва. Автори вдало використали архівні матеріали, змалювали переконливу картину розвитку міжнародних зв'язків України в галузях науки та освіти. Ці розділи — найкращі в книзі. Цінним є також висвітлення спортивних зв'язків і міжнародного туризму. Досі ця тема не піднімалась в історичних дослідженнях.

Помітне місце в монографії відводиться активній діяльності Українського товариства дружби та культурних зв'язків з зарубіжними країнами, а також зовнішнім контактам молодіжних організацій, профспілок. Докладно показано роль української преси, радіо і телебачення в розвитку культурного співробітництва.

Слід відзначити, що публіцистичний заголовок монографії значною мірою відповідає її змісту. Автори переважно висвітлюють сучасний стан міжнародних зв'язків, чому сприяє і сама структура книги.

Це особливо виразно видно в розділі, присвяченому економічним зв'язкам республіки. Замість того, щоб показати стосунки з усіма соціалістичними країнами в комплексі, автори обрали метод висвітлення двосторонніх контактів республіки з кожною окремою зарубіжною державою. А це закономірно веде до частих хронологічних «перескоків». Саме тому, щоб зробити виклад порівняно плавним, авторам часто доводиться спинятися лише на останньому історичному періоді.

Збираючи матеріал для книги, авторський колектив провів трудомістку і копітку роботу: залучено величезну кількість літератури, широко використано періодичну пресу, зібрано багатий фактичний матеріал. Але істотним недоліком монографії є те, що за винятком параграфів про освіту, вищу школу та науку, вкрай недостатньо використані архівні джерела.

Загалом книга заслуговує високої оцінки. Це — перша спроба узагальнити різноманітні зв'язки Української РСР із зарубіжними соціалістичними країнами. Вона свідчить, що науковці Інституту історії АН УРСР при створенні для них відповідних умов можуть виконувати найвідповідальніші завдання.

За останні роки у ряді праць розкрито різні аспекти міжнародних зв'язків Української РСР з зарубіжними країнами. Л. О. Лещенко на основі докладного вивчення ходу історичних подій робить вірні узагальнення. Його статті¹⁵, побудовані як на значних архівних, так і на раніше опублікованих матеріалах, відрізняються більш урівноваженим тоном порівняно з названою вище брошурою автора.

Про роль республіки на міжнародній арені в 1960—1962 рр. розповідає Л. Паламарчук¹⁶. Ряд статей присвячено висвітленню діяльності представників України в ООН, зокрема їх участі в розробці та затвердженні поправок до Статуту ООН щодо розширення складу Ради Безпеки та Економічної і Соціальної Ради в 1964 р.¹⁷. Нещодавно вийшла змістовна брошура про участь України в ЮНЕСКО¹⁸. Економічні зв'язки республіки розглядаються як у загальному плані, так і з окремими групами країн — з соціалістичними державами, а також країнами, що добилися політичної незалежності в останні роки¹⁹. Наводиться великий фактичний матеріал, статистичні дані про розвиток торгівлі, показано участь УРСР у підготовці кадрів для братніх і дружніх країн, зроблено важливі теоретичні узагальнення. Але, як правило, ці праці охоплюють невеликий історичний період — два-три роки до виходу в світ. Тому повної картини економічних зв'язків у післявоєнний період ще й досі немає.

Розпочалося вивчення в науковому плані економічних і науково-технічних зв'яз-

¹⁵ Л. О. Лещенко. ЮНРРА і Україна, «УІЖ», 1965, № 12; його ж. Україна на Паризькій мирній конференції 1946 р., «УІЖ», 1966, № 7.

¹⁶ Л. Паламарчук. Україна на міжнародній арені, журн. «Комуніст України», 1963, № 3.

¹⁷ П. Удовиченко. Українська РСР в ООН, журн. «Радянське право», 1966, № 3; К. Забігайло. Українська РСР і Організація Об'єднаних Націй, журн. «Комуніст України», 1964, № 6; його ж. Ратифікація УРСР поправок до Статуту. Журн. «Радянське право», 1965, № 3.

¹⁸ М. Петрачков, Т. Коваленко-Косарик. Україна — член ЮНЕСКО, К., 1966.

¹⁹ В. Я. Бобров, Ю. С. Голубушин. Економічне співробітництво країн соціалізму, К., 1966. Д. Вовко. Розширення зовнішніх економічних зв'язків Радянської України з зарубіжними країнами, журн. «Економіка Радянської України», 1959, № 4; А. Кочубей. Економічні зв'язки УРСР та перспективи їх розвитку, журн. «Економіка Радянської України», 1962, № 2; И. Казанец. Вклад України, журн. «Внешняя торговля», 1962, № 1; М. Гетманец. Украина во внешней торговле СССР, журн. «Внешняя торговля», 1965, № 12; його ж. Братерська співдружність УРСР з соціалістичними країнами, журн. «Комуніст України», 1965, № 9; його ж. Україна в економічному співробітництві СРСР з молодими суверенними державами, журн. «Комуніст України», 1965, № 12.

ків трудящих Донбасу з робітниками ряду соціалістичних країн²⁰. Автори розповідають про стажування спеціалістів з соціалістичних країн на підприємствах вугільного краю, про обмін технічною інформацією та досвідом передових бригад. Братерська співдружність трудящих західних областей України та сусідніх соціалістичних країн у післявоєнні роки знайшла своє відображення у статті В. К. Сульженка²¹. У збірниках статей, присвячених дружбі робітничого класу та трудової інтелігенції УРСР і братніх країн, широко висвітлюються міжнародні зв'язки підприємств і науково-дослідних закладів України, обмін передовим досвідом бригад комуністичної праці Закарпаття з колективами соціалістичної праці Чехословаччини, Угорщини та Румунії²². Проте братерські зв'язки Української РСР з окремими соціалістичними країнами ще не знайшли в історичній літературі такого широкого відображення, як у монографії І. Ф. Євсєєва. Цьому питанню присвячено тільки невеликі праці²³, зокрема написана в історичному плані книжка П. Соханя, що охоплює українсько-болгарські зв'язки від найдавніших часів до наших днів. Післявоєнного періоду присвячується останній розділ «Братерське співробітництво» (стор. 75—114). Особливо яскраво показані економічні, культурні й наукові зв'язки Радянської України і Народної Болгарії, їх непорушна дружба. Зовнішньо-торгові зв'язки, науково-технічне співробітництво, обмін передовим досвідом в промисловості та й сільському господарстві, а також зміцнення культурних зв'язків між УРСР та НДР висвітлює І. М. Кулінич. Автор досить широко використав архівні матеріали.

В літературі знаходять відображення дедалі зростаючі культурні та наукові зв'язки України. Про співробітництво із зарубіжними країнами, що здійснюється в останні роки по лінії Українського Товариства дружби й культурного зв'язку та «Інтуристу», розповідають К. Колосова та Й. Затяган²⁴. Ряд статей присвячено дружнім відносинам, що їх встановили окремі міста республіки з різними містами за кордоном²⁵. Наукові зв'язки висвітлені по лінії Академії наук УРСР та окремих її установ²⁶.

Заслужують схвалення спроби істориків досліджувати культурні та наукові контакти України з окремими соціалістичними державами. Це дає можливість більш докладно й цілеспрямовано вивчати яскраві прояви соціалістичного інтернаціоналізму²⁷.

Нещодавно М. Гершуні у брошурі «Україна на міжнародних форумах миру» (К., 1966) висвітлив участь української громадськості в боротьбі проти агресивних прагнень імперіалізму, проти небезпеки термоядерної війни в післявоєнні роки.

Але незважаючи на певні досягнення в дослідженні міжнародних зв'язків Української РСР післявоєнного періоду, з даної тематики надруковано дуже мало мо-

²⁰ В. Г. Пичугин. К вопросу об экономических и научно-технических связях Донбасса со странами социалистического лагеря. Наукові записки Луганського педагогічного інституту, т. X, випуск 2, 1959; Б. Н. Холодйи. Сотрудничество Донецкого экономического района со странами народной демократии. Ученые записки Донецкого педагогического института, в. IX, 1962; Р. А. Худяк. До питання про співдружність гірників Донбасу з гірниками союзних республік і братніх соціалістичних країн (1951—1955 рр.), «УІЖ», 1965, № 7.

²¹ В. К. Сульженко. Братерська дружба й співробітництво трудящих західних областей України та народно-демократичних країн, «УІЖ», 1965, № 3.

²² Дружба міцніша від сталі. Збірник статей, К., 1965. Дружбою міцні, Ужгород, 1963.

²³ Г. Марахов. Братерська дружба польського і радянського народів. Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 7, 1956; В. Бондаренко. Братні зв'язки України з Чехословаччиною, журн. «Економіка Радянської України», 1965, № 6; І. І. Островхий. Нашій дружбі міцніти (про співдружність УРСР з Кубою), Ж., 1964; П. Сохань. Вогонь вічної дружби, К., 1966; І. М. Кулінич. Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (1949—1965), К., 1966.

²⁴ К. Колосова. Міжнародні культурні зв'язки України. К., 1965; Й. Затяган. Життєдайне сонце, журн. «Всесвіт», 1961, № 10.

²⁵ Ермолаєв К. Київ і місто Синіх Озер (Тампере), журн. «Всесвіт», 1964, № 9; Петрів І. Львів — Жешув, журн. «Всесвіт», 1964, № 11; Євг. Борський. Міста признають побачення, журн. «Всесвіт», 1964, № 8; та ін.

²⁶ В. П. Козоброд, В. О. Зубко. Міжнародні зв'язки установ Академії наук УРСР. «Доповіді АН УРСР», 1960, № 11; Л. Г. Ляшенко. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1963 р., «УІЖ», 1964, № 2; Н. М. Клебанівська. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР, «УІЖ», 1965, № 2; та ін.

²⁷ П. М. Калениченко. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України та Народної Польщі в галузі літератури (1944—1964 рр.), «УІЖ», 1965, № 7; І. Т. Лісевич. Співробітництво вчених Української РСР і Румунії в післявоєнний період, «УІЖ», 1966, № 4.

нографій, небагато є і наукових статей. Переважають науково-популярні брошури та публіцистичні статті.

Грунтовного наукового дослідження заслуговують міжнародні відносини УРСР з окремими країнами, зв'язки між областями, містами, навіть колективами, які зростають з року в рік. Важливим завданням істориків є показ різноманітних стосунків УРСР з соціалістичними країнами в їх розвитку протягом довгого історичного періоду. Такий розгляд матиме велике теоретичне і практичне значення для з'ясування тенденцій дальшого прогресу суспільства.

На жаль, дуже слабо досліджуються зв'язки республіки з країнами, що розвиваються, та капіталістичними державами. В узагальюючих працях, присвячених УРСР на міжнародній арені, ця тематика переважно представлена переліком делегацій та гостей, які відвідують Україну. Контактів УРСР з Францією торкаються в своїй брошурі Ю. О. Боев і Ю. Є. Єгоров²⁸.

Характерною саме для України є проблема зв'язків республіки з прогресивною українською еміграцією за кордоном. Внаслідок різних історичних обставин багатьом українцям довелося свого часу залишити вітчизну і шукати кращої долі за рубежом. В Канаді та США вихідці з України становлять значні компактні маси, чимало їх оселилося в країнах Латинської Америки. Живуть українці й в Польщі, Чехословаччині, Румунії, Югославії. Та де б не жили трудящі українці, вони завжди зберігають теплі почуття до своєї батьківщини, підтримують зв'язки з Радянською Україною. Ця важлива тема також заслуговує на ґрунтовне й ретельне дослідження.

Протягом післявоєнних років у періодичній пресі й окремими виданнями опубліковано чимало розповідей іноземних гостей, у тому числі й українців, про Українську РСР²⁹. Радянські історики зробили певні узагальнення цих виступів — свідчень великої поваги іноземців до трудових звершень українського народу за роки Радянської влади, прагнення до дружби й співробітництва з УРСР³⁰.

Історики України розпочали досліджувати історичний розвиток українського населення за кордоном. Це дуже важливо з точки зору зміцнення дружніх зв'язків Української РСР із зарубіжними країнами, оскільки українці за кордоном в своїй переважній більшості особливо прагнуть до таких контактів. Інтерес викликають статті В. У. Павелко — про розвиток культури українського населення Чехословаччини, діяльність у цій країні Культурної спілки українських трудящих, про їх тісні зв'язки з УРСР — та українського громадського діяча в Польщі М. Яворського — про діяльність Українського суспільно-культурного товариства в Польщі³¹. Значне місце відводиться робітникам українського походження США та їх прогресивним організаціям у монографії А. М. Шлепакова³². Викликають інтерес розповіді прогресивних діячів української еміграції про її становище та боротьбу проти сил реакції³³.

Підсумовуючи розгляд доробку українських істориків, присвяченого післявоєнним міжнародним зв'язкам України, можна впевнено твердити, що перспективи дальшого вивчення цієї тематики цілком сприятливі. В республіці сформувалися кваліфіковані кадри істориків, які спроможні створити ґрунтовні дослідження. Всебічне висвітлення активної діяльності УРСР на міжнародній арені сприятиме дальшому розвитку зарубіжних зв'язків, вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, викриттю вигадок реакційної буржуазної історіографії.

Дедалі зростає роль Української РСР на міжнародній арені, її вклад у розвиток дружби і взаєморозуміння між народами. Сучасні різнобічні зв'язки України з зарубіжними країнами владно кличуть науковців досліджувати історичні корені цих зв'язків, розробляти славне минуле дружньої приязні українського народу до інших народів світу.

А. В. САНЦЕВИЧ

²⁸ Боев Ю. О., Єгоров Ю. Є. Традиції зв'язки між народами СРСР і Франції. К., 1960.

²⁹ Зарубіжні делегації про Радянську Україну, журн. «Вітчизна», 1954, № 4; Українці Канади о своєм перебуванні в Советском Союзе, журн. «Славяне», 1954, № 8; Україна очима іноземців, журн. «Вітчизна», 1958, № 1, № 12; Україна очима зарубіжних гостей. Зб. К., 1959; та ін.

³⁰ М. К. Гершуні. Зарубіжні делегації про Радянську Україну. К., 1955; Ю. Є. Єгоров. Зарубіжні гості про Радянську Україну. К., 1962.

³¹ В. У. Павелко. Розвиток культури українського населення Чехословацької Соціалістичної Республіки (1945—1965 рр.), «УІЖ», 1965, № 12; М. Яворський. Десять років існування Українського суспільно-культурного товариства в Польщі, «УІЖ», 1966, № 6.

³² А. Н. Шлепаков. Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма, М., 1966.

³³ Кравчук П. І. На канадській землі, Львів, 1963; його ж. Українська література в Канаді, К., 1964; його ж. Тарас Шевченко в Канаді, К., 1961; та ін.

В. В. ГОРАК. ДОСВІД МАС — НА СЛУЖБУ КОМУНІЗМУ. ОРГАНІЗАТОРСЬКА РОБОТА ПАРТІЇ В ГАЛУЗІ ПРОПАГАНДИ І ВПРОВАДЖЕННЯ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ УКРАЇНИ МІЖ ХХ І ХХІІІ З'ІЗДАМИ КПРС,

вид-во Київського державного університету, 1966, 240 с.

Вивчення досвіду партійного керівництва на різних ділянках боротьби за комунізм — важливе завдання історико-партійної науки. У цьому зв'язку заслуговує на увагу вихід у світ книги В. Я. Горака, присвяченої дослідженню одного з корінних питань організаційно-партійної і масово-політичної роботи на селі.

Монографія В. Я. Горака є, по суті, першою в історико-партійній літературі серйозною спробою теоретично узагальнити і детально висвітлити досвід Комуністичної партії України, одного з бойових загонів великої КПРС по пропаганді і впровадженню в сільськогосподарську практику передових прийомів праці. І слід відзначити, що ця спроба автору вдалась.

Структура книги не викликає особливих заперечень. Вона дала змогу на основі праць класиків марксизму-ленінізму всебічно проаналізувати процеси зародження та застосування кращого виробничого досвіду, корінні відмінності цих процесів у соціалістичному й капіталістичному суспільствах, показати роль і значення практики мас у побудові соціалізму і комунізму. Значне місце відведено теоретичній і практичній діяльності партії по посиленню ролі і значення зразкових методів праці в міру поступального і неухильного руху нашої країни до комунізму, розкриттю форм і методів роботи партійних організацій по керівництву пропагандою та впровадженню у практику передового досвіду мас. Велика увага приділена висвітленню основних — як уже відомих, так і нових — форм вивчення передового досвіду працівниками ланів і ферм, показу малодосліджених в історико-партійній літературі питань організації впровадження досягнень практики в колгоспне і радгоспне виробництво.

Цей, далеко не повний перелік основних проблем, порушених у книзі, свідчить, що на відміну від деяких інших праць, присвячених партійному керівництву різними ділянками народного господарства, тут дано теоретичне обґрунтування процесів

пропаганди і впровадження передового виробничого досвіду в соціалістичному суспільстві. У відповідності до настанов класиків марксизму-ленінізму автор показує, що масове зародження і застосування передового виробничого досвіду — закономірність соціалістичного суспільства, що для масового поширення передової практики вирішальним є становлення та розвиток нового соціалістичного способу виробництва і нових виробничих суспільних відносин, підкреслює неможливість масового зародження і застосування цього досвіду в умовах капіталізму, відзначає виняткову роль масового впровадження передового досвіду як історичної необхідності в процесі будівництва соціалізму і комунізму, визначає марксистсько-ленінське поняття суті і значення передового виробничого досвіду.

В монографії широко подано історіографію питання. Показавши позитивні сторони літератури, присвяченої досліджуваній проблемі, автор зазначає питання, які ще чекають свого вирішення.

Всебічному висвітленню проблеми сприяла велика джерелознавча база, на основі якої підготовлена праця. Твори класиків марксизму-ленінізму, рішення з'їздів КПРС і КП України, Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, становлячи методологічну основу монографії, водночас стали важливим джерелом узагальнення всебічної партійно-організаційної роботи. Автор використав пресу й опубліковану літературу, а також архівні матеріали ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, Партархіву Інституту історії партії при ЦК КП України та партархівів багатьох областей — всього близько 30 партійних, державних і відомчих архівів.

Цінно, що В. В. Горак не тільки висвітлює ті чи інші форми пропаганди досягнень досвіду передовиків, а й глибоко аналізує ці форми (доцільність і ефективність їх використання, їх переваги над іншими і т. д.). Це робить книгу корисною особливо для працівників, які займаються практичними питаннями пропаганди і впровадження передового досвіду. Важливо, що автор у процесі підготовки праці шляхом бесід з партійними, радянськими і господарськими працівниками, передовиками і спеціалістами сільського господарства провів соціологічні дослідження з окремих питань проблеми і на цій основі дав свої висновки і рекомендації.

Поряд з узагальненням позитивного досвіду діяльності партійних організацій республіки, спрямованої на організацію пропаганди і впровадження передового досві-

ду в колгоспно-радгоспне виробництво, багато уваги в монографії приділено викриттю недоліків і помилок, що мали місце внаслідок суб'єктивістських переключень і рішень у керівництві сільським господарством взагалі і в справі пропаганди і впровадження досвіду передовиків, зокрема.

Оцінюючи позитивно монографію В. В. Горак, слід водночас відзначити, що вона не позбавлена окремих недоліків. Зокрема, багато говориться про виробничі досягнення як наслідок діяльності партійних організацій по впровадженню передового досвіду, проте не завжди показується вплив цієї діяльності на підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції. А саме пропаганда і впровадження передового досвіду передбачає не тільки кількісне зростання вироблюваної продукції, а й, що є основним, підвищення ефективності виробництва, поліпшення якості продукції.

Мабуть, за браком місця, в монографії майже не говориться про такі важливі форми і засоби поширення передового досвіду в колгоспно-радгоспному виробництві, як лекційна пропаганда, друкована сільськогосподарська література, кіно, радіо, телебачення. Тимчасом, місце для висвітлення цих питань при збереженні нинішнього обсягу книги можна знайти, коли б уникнути повторень. Так, про організацію виробничих семінарів у Гайворонському районі Кіровоградської області говориться на стор. 92—93, 116—118, агротехнічне навчання висвітлюється на стор. 86—87, 103—115 і т. д. Думается, що зайвим є параграф другого розділу «Питання передового досвіду в рішеннях партії», оскільки це висвітлюється в показі практичної діяльності партійних організацій по організації пропаганди і впровадження передового виробничого досвіду. А виділення окремого параграфа приводить до повторень у тексті.

В монографії з окремих питань недостатньо узагальнюючих даних по республіці, а це не дає змоги відобразити ефективність діяльності партійних організацій. Зокрема, автору слід було б назвати число господарств, що на кінець семирічки перейшли на внутрігосподарський розрахунок, на грошову оплату без нарахування трудоднів (стор. 197—198) і т. д. Якщо в 1957 р. на Україні грошова оплата праці була запроваджена лише в одному господарстві (колгосп «Більшовик» Шосткінського району Сумської області), то на кінець 1965 р. уже понад половину сільськогосподарських артілей перейшло на

грошову оплату без нарахування трудоднів. Якщо на початку семирічки лише в окремих господарствах запроваджувався госпрозрахунок, то в 1965 р. на госпрозрахунок працювало вже 24 тис. виробничих бригад і близько 22 тис. тваринницьких ферм. На стор. 37—38, автор, показуючи зростання кількості передовиків сільськогосподарського виробництва на Україні, називає число нагороджених орденами і медалями за післявоєнний період тільки до 1958 р. Варто б сказати і про кількість нагороджених за роки семирічки, коли орденами і медалями були відзначені тисячі робітників і колгоспників, а кращим з кращих присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Лише в 1965—1966 рр. близько 70 тис. трудівників українського села одержали ордени й медалі, з них 455 чоловік удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці.

Окремі положення і висновки автора недостатньо аргументовані. Чи можна, наприклад, говорити, як це сказано на стор. 103, що «навчанням на агрозоотехнічних курсах охоплювалась *вся маса* (курсив мій.— І. К.) колгоспників і робітників радгоспів, які працювали на рядових роботах», коли, як вказує і сам автор на цій же сторінці, з 1950 по 1956 р., тобто за шість років, мінімумом агрозоотехнічних знань оволоділи 1750 тис. трудівників села і тільки 600 тис. колгоспників і робітників радгоспів закінчили повний курс навчання?

Правильно і детально висвітлюється значення соціалістичного змагання, підвищення безздатності первинних парторганізацій, авангардної ролі комуністів на виробництві для пропаганди і впровадження передового досвіду. Потрібно було тільки детальніше висвітлити і роль керівних колгоспних і радгоспних кадрів, особливо спеціалістів сільського господарства, як безпосередніх організаторів пропаганди передового виробничого досвіду і впровадження його в практику колгоспно-радгоспного виробництва.

Проте не ці окремі недоліки є визначальними при загальній оцінці книги. Монографія, що написана в історико-партійному плані, характеризується насамперед своєю цілеспрямованістю, утвердженням зростаючої керівної ролі партії в комуністичному будівництві. Праця В. В. Горак є певним вкладом у розробку історії Комуністичної партії України на сучасному етапі і стане в нагоді науковцям, пропагандистам, партійним працівникам і всім, хто вивчає й досліджує історію та теорію КІРС.

І. П. КОЖУКАЛО

С. К. МЕЛЬНИК. ПЕРЕМОГА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ, вид-во Київського університету, 1966, 190 с.

Заклик XXIII з'їзду КПРС — створити праці, присвячені 50-річчю Жовтневої революції, знайшов гідний відгук серед радянських істориків. Історіографія Великої Жовтневої соціалістичної революції поповнилась дослідженням С. К. Мельника, яке вперше в історичній літературі в узагальненому вигляді розкриває історію революційних подій на Півдні України.

~~Причини бурхливого розвитку революційних подій на Півдні України як складової частини революційного руху на Україні і в усій Росії напередодні Лютневої революції та після неї автор розкриває в першому розділі монографії, присвяченому економічному й політичному становищу Півдня України в цей період. Автор наводить статистичні дані про економіку цього району, зокрема вказує на велику концентрацію виробництва й пролетаріату. Тільки на суднобудівних і металообробних підприємствах зосереджувалося 50% робітників. Цей фактор впливав на згуртування міцного ядра пролетаріату. В книзі подано докладні відомості і показано своєрідний характер розвитку економіки в містах Причорномор'я. Більше тисяч підприємств об'єднували понад 130 тис. робітників — українців, росіян і представників інших національностей. Такі промислові центри, як Одеса, Миколаїв, Єлисаветград, Херсон, Ізмаїл мали великі загоны пролетаріату, що гартувався в революційній боротьбі.~~

Автор показав диференціацію селянства, за рахунок якого поповнювалися ряди пролетаріату Півдня України, який був значною політичною силою і важливою базою для зростання більшовицьких організацій.

Посилення експлуатації робітників і селян вітчизняними та іноземними капіталістами, згубні наслідки першої світової війни, тяжке матеріальне становище й політичне безправ'я сприяли посиленню революційної ситуації на Півдні України.

Автор подає яскраві факти класової боротьби напередодні і під час Лютневої революції, підкреслюючи значення консолідації всіх сил багатонаціонального пролетаріату міст Півдня України та зміцнення Ленінінм і більшовиками союзу робітничого класу й селянства.

Велику увагу приділив автор більшовицьким організаціям, робітничим і профспілковим колективам, керованим більшовиками, показав зокрема процес створення Рад робітничих, селянських, солдатських і матроських депутатів.

Значну роботу дослідник провів по виявленню досі не відомих учасників революційних подій. Серед них є відомі більшовицькі організатори: П. Мізікевич, П. Косарев, П. Забудкін, П. Бурій, І. Чигирин, Й. Скляр, Г. Ачканов, Ф. Земіт,

О. Попов, Г. Слепов, А. Трофімов, М. Чижиков, П. Старостін і десятки інших.

Мирному розвитку революції і революційному рухові на Півдні України напередодні Жовтня присвячено другий розділ. Тут показано розгортання масової боротьби трудящих Півдня України за здійснення ленінського гасла «Вся влада Радам!». З багатих місцевих матеріалів, наведених автором, читач матиме глибоке уявлення про популярність більшовицьких гасел і вплив їх на зростання класової боротьби проти всіх сил, що підтримували Тимчасовий буржуазний уряд. У розділі викривається зрадницька політика меншовиків, есерів та інших угодівців, що стали додатком буржуазного уряду.

Навесні та влітку 1917 р. революційний рух на Півдні України набув дальшого розвитку. Страйки охопили всі підприємства. Робітники, очолені більшовиками, підтримували аграрний рух селянства. В розділі значне місце займає висвітлення революційного руху солдатів і матросів на фронті і в тилу.

В третьому розділі відображено події на Півдні України під час загострення революційної кризи в країні. Використані автором протоколи партійних організацій, Рад, профспілок, спогади, періодична преса відновлюють яскраву картину боротьби трудящих проти корніловщини, рішучих дій більшовиків за зміцнення революційних сил напередодні Жовтня. Документальні дані розповідають про боротьбу більшовиків за створення самостійних партійних організацій в Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді і в інших містах та сільських центрах. Автор підкреслює важливе значення партійної конференції більшовиків Півдня України, що відбулась в Одесі 26-27 вересня 1917 р., в посиленні організації та зміцненні сил революції. По-новому автор висвітлює діяльність більшовиків у Радах, їх боротьбу за скликання II з'їзду Рад. Правильність цієї лінії підтверджується даними про те, що більшість делегатів з'їзду від Півдня України були більшовиками. На всіх зборах посланцям доручалось поставити на з'їзді питання про передачу всієї влади Радам. Переконалим є висновок про успіхи більшовиків під час виборів до Установчих зборів.

Делегатами від Півдня України були обрані, зокрема, В. І. Ленін, Ф. Е. Дзержинський, А. В. Луначарський та ін. Змістовно розповідається про створення збройних сил пролетаріату — Червоної гвардії на Півдні України.

Четвертий розділ висвітлює перемогу збройного повстання в Петрограді та героїчну боротьбу за перемогу Радянської влади робітників, селян, солдатів і матросів Півдня України. На основі нових матеріалів переконливо показано керівну роль більшовиків у виконанні рішень II з'їзду Рад і директив Ленінського Раднаркому. Важливим поворотним моментом у боротьбі за встановлення Радянської влади на

Півдні України був II з'їзд Румчероду, що проходив у грудні 1917 р. в Одесі, де більшовики перемогли угодовців. Делегати цього з'їзду вітали перший Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові, який проголосив Радянську владу на Україні.

Численні факти, наведені в книзі, переконливо розповідають, що трудящі, очолені більшовиками, не лише давали відсіч переважачим силам ворога, але й зуміли організувати підтримку пролетаріату Росії. Автор наводить дані про збір хліба і грошей, про десятки ешелонів з хлібом, відправлених у міста Росії, говорить і про збройну взаємодопомогу російського та українського народів. На великому документальному матеріалі зроблено висновок про те, що тільки завдяки спільній боротьбі трудящих Великої Росії і України за умов жорсткої класової боротьби на Україні була успішно завершена соціалістична революція. Наприкінці розповідається про вирішальні бої за встановлення Радянської влади на Півдні України на початку 1918 р.

Автору варто б повніше і глибше розкрити специфіку процесу переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну на Півдні України, чіткіше показати причини затримки встановлення Радянської влади. Треба було показати всю складність обстановки, адже контрреволюція намагалась зібрати тут свої сили, сподіваючись на підтримку іноземних імперіалістичних держав. Тому не можна погодитися з твердженням автора, що досить складне становище було лише в перші місяці після повалення самодержавства (стор. 186).

В книзі приділяється багато уваги вели-

ким центрам, а боротьба за встановлення Радянської влади в невеликих містах показана недостатньо.

Не висвітлено діяльність інтернаціоналістів, їх участь у боротьбі за встановлення Радянської влади на Півдні України. Тимчасом виявлено чимало цікавих матеріалів. Про це, зокрема, йшла мова на Всесоюзній конференції істориків восени 1965 р. в Одесі.

Не завжди зберігається хронологічна послідовність. Наприклад, про Червону Гвардію та про історію виникнення самостійних більшовицьких організацій йдеться у підрозділі «Революційний рух на Україні напередодні Жовтня». Тут же чомусь сказано: «На початку квітня застрайкували службовці і прикажчики магазину братів Брун». Але про події весни 1917 р. говориться раніше.

Є фактичні неточності. На стор. 39 написано: «Ради робітничих депутатів виникли в... Кривому Розі». Але ж Кривий Ріг відноситься до Катеринославщини і в об'єкт дослідження автора не входить. На стор. 142 говориться про склад делегатів Першого з'їзду Рад. Як відомо, до них, крім 35 більшовиків, входили й представники інших партій, але в книзі про це не сказано. На стор. 146 не точно сказано про склад делегатів Румчероду, а на стор. 161 — про партійний склад Миколаївської Ради.

Трапляються друкарські помилки, на стор. 31 допущена неохайність у цитуванні В. І. Леніна.

Незважаючи на зазначені та інші недоліки, рецензована книга є певним вкладом у розробку історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.

С. І. МАГАЗИНЕР, П. Г. ЧУХРІЙ

М. Т. СИДОРЧУК. БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1914 — ЛЮТИЙ 1917).

вид-во Львівського університету, 1966, 269 с.

Важко уявити сучасне історичне дослідження без використання спогадів видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, активних учасників революції і соціалістичного будівництва в СРСР. Минули ті часи, коли недооцінювались мемуари як історичне джерело. Та не можна перебільшувати їх значення, робити це джерело основним, а то й єдиним при висвітленні історичних подій. «Дуже необережним був би той, хто на основі одних мемуарів здумав би писати історію»¹ — зауважував М. М. Покровський.

¹ [М. Н. Покровський]. От Истпарта, журн. «Пролетарская революция», 1921, № 1, стор. 4.

Саме таку необережність допустив автор рецензованої праці. Ще позаминулого року він виступив з невеликим повідомленням про кількість більшовицьких організацій і груп на Україні в період першої світової війни², в якому критикував В. Л. Харитонова за применшення їх кількості (той називав 70) і намагався довести, що їх діяло майже втричі більше — понад 200, з них — понад 110 на підприємствах і 45 на рудниках та шахтах. Автор цієї рецензії, познайомившись ще з рукописом повідомлення, попросив М. Т. Сидорчука розкрити характер архівних документів, які він використав для нових висновків. Виявилось, що переважну їх частину становлять спогади або біографії старих більшовиків. На цей же джерельний базі написані й розділи його монографії, в яких йдеться про діяльність відкритих ним нових більшовицьких організацій і груп. На жаль, дослід-

² «Український історичний журнал», 1965, № 8, стор. 82—94.

ник не робить критичного аналізу цих спогадів, не вказує, коли вони були написані, чи підтверджуються дані одного мемуариста свідченнями іншого або документальними матеріалами і т. д. Не зроблено і зіставлення наведених автором кількісних даних про більшовицькі організації в період першої світової війни з офіціальними матеріалами самих партійних організацій після виходу їх з підпілля у лютому — березні 1917 р. — виступами делегатів на обласних конференціях, на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б), кореспонденціями в легальній більшовицькій пресі, де згадується їх робота в підпіллі. Так, автор пише про активізацію партійного осередку на заводі «Нікополь» в Маріуполі, про існування в цьому місті більшовицької організації (стор. 43, 58), посилаючись на справи Донецького партархіву, тимчасом як на VII (Квітневій) конференції говорилося протилежне: «в Маріуполі наші сили слабкі. Питання про об'єднання не виникало. Там існує соціалістична організація. Вона створювалася меншовиками»³. У доповіді про роботу організацій у Донбасі на цій же конференції відзначалося: «Так званих «соціалістичних організацій» дуже багато, туди входять і есери, і ліквідатори, і більшовики, — справжня мішанина...»⁴. В рецензованій же праці скрізь фігурують лише більшовицькі організації, а так званих «соціалістичних» нема чи майже нема. В той же час, висвітлюючи боротьбу більшовиків за відновлення і зміцнення нелегальних соціал-демократичних організацій, автор відзначає участь меншовиків в «Установчій групі марксистів робітників м. Одеси», наявність оборонців у Чернігівській організації до її розколу в серпні 1914 р., неоднорідний склад об'єднаної соціалістичної робітничої організації Миколаєва, до якої входили більшовики, меншовики й есери, наявність об'єднаних організацій у Кременчуці, Полтаві, Єлисаветграді, Херсоні, Одесі, Сумах та інших містах (стор. 30—32, 38, 48—52). Отже, немає ніяких підстав зараховувати всі нелегальні партійні осередки і групи до більшовицьких (див. стор. 59), а треба конкретно виділяти більшовицькі, об'єднані з переважанням більшовиків, об'єднані під меншовицьким впливом і, нарешті, так звані соціалістичні, до яких входили ще й есери. Слід провести саме такий аналіз їх стану, як це зроблено щодо партійних організацій України після Лютневої революції (стор. 252—254). Адже поява небезпечної об'єднаної хвороби після Лютневої революції пояснюється в значній мірі тим, що спільні організації існували в роки війни і такими вони вийшли з підпілля.

Якщо взяти наведену автором кількість нелегальних більшовицьких організацій на

Україні в роки війни, то вона навіть перевищує число легальних більшовицьких комітетів і груп на час VII (Квітневої) конференції РСДРП(б), з чим, звичайно, аж ніяк не можна погодитися.

Так само не можна погодитися з оцінкою автором листівок, виданих партійними організаціями України. Він робить висновок, «що з липня 1914 до кінця лютого 1917 р. на Україні більшовиками було випущено 107 листівок. З них 39 опубліковано, 21 листівку виявлено в оригіналі, а оригінали 47 не знайдені» (стор. 113). Хоч автор застерігає, що до наведеної ним таблиці включені листівки, видані «більшовиками разом з іншими соціалістичними групами», але при дальшому викладі матеріалу забуває про це і подає їх як більшовицькі. На стор. 171—172, наприклад, говорячи про підготовку партійних організацій до відзначення 9 січня 1917 р., він цитує листівку нібито харківських більшовиків, хоч видана вона соціал-демократами спільно з есерами. А скільки було листівок з нечіткими чи явно меншовицькими лозунгами, тимчасом автор приписує їх чомусь більшовикам (див. їх перелік на стор. 100). Цілком зрозуміло, якщо 47 листівок не знайдено і ми нічого певного не можемо сказати про їх напрям, то чи варто твердити, ніби вони випущені саме більшовицькими організаціями. Та й виявлені в оригіналі листівки потребують аналізу. Не випадково ж авторський колектив «Нарисів історії КП України» називає лише 50 листівок, хоч йому була відома стаття І. М. Дажині, яка нарахувала їх понад 80⁵.

Загалом, незважаючи на ці недоліки методологічного плану, книга М. Т. Сидорчука справляє непогане враження. Вона написана на основі вивчення великої кількості джерел, як друкованих, так і архівних. Автор використав матеріали Центрального партійного архіву ІМЛ при ЦК КПРС, Партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України, ряду обласних партійних архівів, а також документи центральних та деяких обласних державних архівів. Широке коло вивчених автором джерел дало йому можливість виявити і ввести в науковий обіг багато нових фактів, що характеризують революційну діяльність більшовиків.

На жаль, при висвітленні діяльності парторганізацій даються «глухі» посилання не тільки на партархів ІМЛ при ЦК КПРС, ІП ЦК КП України і обкомів партії (стор. 26, 27, 28, 29, 30, 31, 43 і т. д.), а часто-густо й на збірники та журнали, де відруковані спогади учасників тогочасних подій (стор. 24, 29, 47 і т. д.). Для читача не будуть знісими похо-

³ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 52.

⁴ Там же, стор. 160.

⁵ Гляси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 141; И. М. Дажина. О нелегальной печати в годы первой мировой войны, журн. «Вопросы истории КПСС», 1961, № 2, стор. 122.

дження та ступінь достовірності документів при таких посиленнях і на державні архіви. Ось чому авторіві необхідно було хоча б у вступі зробити більш-менш розгорнутий аналіз архівних джерел, сказати про методи і принципи їх використання.

Книга цікаво побудована. У першому її розділі досліджено наполегливу боротьбу більшовиків України за відновлення її організаційне зміцнення партійних організацій. Війна створила нові, надзвичайно складні умови для діяльності більшовицької партії. Багато місцевих партійних осередків уже в перші тижні війни зазнали жорстоких репресій і великих втрат. Тому одне з важливих завдань більшовиків полягало у відновленні і дальшому зміцненні партійних організацій, оскільки без цього неможливо було налагодити революційну роботу серед широких народних мас. Автор наводить багато імен членів різних партійних організацій і груп. На значному фактичному матеріалі показує боротьбу більшовиків України за перетворення легальних організацій робітничого класу (профспілки, лікарняні каси, робітничі клуби, кооперативи, гуртки самоосвіти, вечірні школи, товариства тверезості та ін.) в опорні пункти партійної роботи.

Другий розділ книги присвячений висвітленню революційної діяльності більшовиків серед народних мас. Незважаючи на поліцейські репресії і переслідування в період війни, більшовики розгорнули самовіддану роботу по революційному вихованню трудящих, по формуванню політичної армії майбутньої революції. Основним змістом політичної агітації в масах були лозунги, що становили програму-мінімум РСДРП, а також ленінські ідеї з питань війни, миру і революції. Дуже значною в той час була роль листівок як важливої ланки, що зв'язувала маси з партією, оскільки видання робітничої газети ускладнювалося через поліцейські переслідування і репресії. Більшовицькі організації України в своїх листівках популяризували ленінські ідеї, закликали трудящих до революційної боротьби проти царизму. Велику роботу провели більшовики України, як це видно з книги, проти спроб царського уряду і буржуазії залучити робітничий клас до підтримки воєнно-промислових комітетів.

Цікавий третій розділ книги, в якому розкривається керівна роль більшовицьких організацій у революційному русі робітничого класу, боротьба більшовиків за армію, вплив їх ідей на селянські маси, революційна пропаганда серед студентів та інших демократичних верств населення. Автор не просто описує діяльність більшовицьких організацій України, а дає аналіз роботи, показує їх труднощі і помилки. Так, серед деякої частини більшовиків України були тенденції до об'єднання з меншовиками. Комітети РСДРП Харкова, Києва і Катеринослава проводили непослі-

довну лінію щодо Тимчасового уряду, Рад, війни тощо (стор. 258).

Первний інтерес викликає останній, четвертий розділ, присвячений Лютневій буржуазно-демократичній революції 1917 р. Автор на конкретному матеріалі зумів показати великий внесок більшовицьких організацій України в січні—лютому 1917 р. у підготовку мас до повалення самодержавства, їх дійові заходи по підтримці збройного повстання робітників та солдатів столиці і створенню революційних органів народної влади на місцях. Поряд з Радами, що були втіленням революційно-демократичної диктатури робітників і селян, створювались буржуазні органи влади—так звані «громадські комітети». В силу відомих причин на Україні, як і по всій Росії, встановилося двовладдя—своєрідне переплетення двох диктатур, двох влад—буржуазії в особі Тимчасового уряду та його місцевих органів і влади робітників та селян в особі Рад. Значну увагу приділив автор і виходу більшовицьких організацій України з підпілля, їх першим крокам після перемоги Лютневої революції, виборам партійних комітетів, створенню легальних органів преси, встановленню безпосередніх зв'язків з ЦК РСДРП і т. п. Буржуазні фальсифікатори історії КНРС намагаються довести, що в Лютневій революції партія більшовиків не була організуючою і спрямовуючою силою. Автор же на основі документів спростовує цю «теорію» і переконливо показує керівну роль більшовиків у підготовці і проведенні Лютневої революції.

На закінчення слід ще вказати на неточні й сумнівні твердження у книзі М. Т. Сидорчука, неясні вирази, повторення, розбіжності, прикрі помилки фактичного порядку. Автор адресує Київському комітету лист В. І. Леніна від 16 квітня 1912 р., посилаючись на 4-те видання творів (стор. 54, 70—71), тимчасом при підготовці 5-го видання адресат був уточнений—ним виявився Російське бюро ЦК РСДРП⁶. В ряді випадків у книзі даються посилання на архів, хоч ці матеріали давно ввели у науковий обіг інші дослідники; припускаються помилки в іменах діячів (Є. Горбачов—треба Омелян (стор. 22), А. Чекирис—треба Олексій (37), Т. Мізкевич—треба Павло (49), О. Скороходов—треба Скороход (244) і т. д.), назвах населених пунктів (Каменське замість Кам'янське (25), Чугуєв замість Чугуїв (52), Білгород-Дністровський замість Аккерман (189), Знаменка замість Знамянка (187), підприємств (Путілівський, а треба Путіловський (50), Шостківський, а правильно Шосткіньський (50) і т. д. Багато зауважень викликає мова автора.

Підсумовуючи, потрібно сказати, що М. Т. Сидорчуку не вдалося належним чином аргументувати свої висновки. Його

⁶ В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 48, стор. 58—59.

книга містить безпідставні перебільшення, в ній часто бажане видається за дійсне, особливо там, де йдеться про підрахунки кількості й оцінки напряму соціал-демократичних організацій і їх листівок. Мабуть, потрібно було б (наприклад в «Українському історичному журналі») поставити на

обговорення питання про прийоми і методи використання мемуарів, про необхідність їх наукової критики, з тим щоб подати дійову допомогу викладачам вузів, молодим науковцям в їх роботі над архівними джерелами взагалі і спогадами зокрема.

П. М. ШМОРГУН

В. П. КРИКУНОВ. КРЕСТЬЯНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ НА ДОНУ И СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ В 60—70-х ГОДАХ XIX ВЕКА
(очерки),

Грозный, 1965, 233 с.

В історії Дону і Північного Кавказу, як і країни в цілому, 60—70-і роки XIX ст. були періодом краху феодално-кріпосницької системи, становлення і зміцнення капіталістичного способу виробництва. Серед факторів, що прискорювали перетворення кріпосницької Росії в буржуазну, значна роль належала селянському руху.

Всебічне і глибоке вивчення історії селянської боротьби в другій половині XIX ст. становить одне з важливих завдань радянської історіографії. Розв'язуючи його, радянські вчені вже провели в цьому напрямі певну роботу. Проте спеціального дослідження з історії селянського руху на Доні і Північному Кавказі до цього часу не було. Тому вихід у світ монографії В. П. Крикунова, присвяченої класовій боротьбі в селах Дону і Північного Кавказу в 60—70-х роках XIX ст., має значний науковий інтерес.

Рецензована книга є результатом багаторічної роботи автора над численними друкованими і архівними джерелами. Він вивчив близько 60 фондів центральних і обласних архівів Москви, Ленінграда, Тбілісі, Краснодару, Ростова-на-Дону, Ставрополя, Орджонікідзе, Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Грозного та деяких інших міст нашої країни. Серед них особливо важливими є фонди Земського відділу міністерства внутрішніх справ (ЦДІА СРСР у Ленінграді), 3-го відділення (ЦДАЖР у Москві), канцелярії військового наказного атамана, штабу Війська Донського, предводителів дворянства, обласних в селянських справах присутствій, жандармських управлінь та інші, в яких містяться цінні факти з теми рецензованого дослідження.

Автор зібрав великий і різноманітний матеріал, значна частина якого вперше вводиться в науковий обіг, і в основному вірно висвітлює найважливіші питання теми. Книга має чітку і добре продуману структуру, яка охоплює головні аспекти дослідження.

Зупиняючись на основних завданнях праці, автор правильно зазначає, що «відтворення всієї картини селянського руху на буржуазно-демократичному етапі визволь-

ної боротьби в Росії» може бути вирішено лише з урахуванням «соціально-економічних зрушень в країні, які відбувалися в пореформену епоху, та особливостей розвитку Дону і Північного Кавказу» (стор. 20). До них він відносить специфіку побутового і господарського розвитку цих районів, зв'язану з козачим землеволодінням, багатонаціональним складом населення й своєрідністю розташування класових сил.

Проте соціально-економічна специфіка цього краю, як і пов'язані з нею особливості проведення тут селянської реформи все ж висвітлені в книзі недостатньо. Деяко однобічно і далеко неповно аналізуються література і джерела теми. Зокрема, зовсім не згадуються праці українських істориків, які тією чи іншою мірою торкаються подій, розглянутих у даній монографії. Праці ж окремих представників загальноросійської радянської історіографії, хоч і називаються, але не піддані науковому аналізу. Внаслідок цього читачеві важко визначити, що було зроблено попередниками автора і що ним самим.

Безперечний інтерес становлять сторінки книги, де висвітлено рух на Доні і Північному Кавказі в період обнародування маніфесту і положень 19 лютого 1861 р. та утворення селянських установ. Тут, як і в наступних розділах, автор не обмежується описом окремих фактів селянської боротьби, а більш-менш детально простежує її закономірний розвиток по окремих районах краю, аналізує її причини, характер і розмах. На відміну від помилкової точки зору деяких істориків, що розглядають весняні заворушення 1861 р. лише як відповідь селян на реформу, В. П. Крикунов пов'язує їх з селянською боротьбою, яка проходила в дореформений період. Автор правильно підкреслює, що найважливішою причиною, яка зумовила вибух масового селянського руху на Доні й Північному Кавказі, як і в країні загалом, був грабівницький характер реформи 1861 р., внаслідок якої надлі селян тут зменшилися більше ніж у чотири рази (стор. 38).

На підтвердження цього положення в книзі наводяться яскраві факти, які разом з тим розкривають гострий характер класової боротьби в селах краю. Особливо значний інтерес становлять заворушення селян у Чистяківці, Масловому Куті, Лакедемонівці та в ряді інших сіл (стор. 53—63).

Перший розділ монографії не позбавлений і недоліків. Твердження автора про те, що піднесення селянського руху в багатьох місцях краю почалось лише з кінця травня і початку червня 1861 р. (стор. 59) не аргументовано. Не наведено жодного факту, який характеризував би ставлення селян до мирових посередників і органів сільського управління, вплив цих установ на селянський рух.

Багато нового матеріалу і цікавих висновків є в розділі, присвяченому класовій боротьбі у донському та північно-кавказькому селі в 1861—1863 рр. Тут наведено цікаві дані про складання і введення в дію уставних грамот, ставлення до них селян, партизанську війну проти поміщиків. Досить ґрунтовно характеризуються причини відмови селян від підписання уставних грамот. Найважливішими з них, як правильно зазначає автор, були: різке скорочення селянських наділів, заміна їх гіршими землями, масове перенесення садиб на нові місця, високі викупні платежі. Ці причини, як і безпосередні приводи селянських виступів, всебічно розкриваються на багатьох сторінках книги, де висвітлюється період складання і введення в дію кабальних уставних грамот.

Істотним недоліком розділу є недостатній аналіз цих документів. Автор не піддав їх спеціальній статистичній обробці, а обмежився лише переказом деяких з них, а тому загальна картина пограбування селян поміщиками з допомогою уставних грамот не розкрита. Нічого не говориться в розділі і про умови переходу селян на викуп, проведення царським урядом викупної операції, ставлення до неї селянських мас.

В останньому, третьому розділі свого дослідження автор зупиняється на заворушеннях 1864—1881 рр., які були відповіддю селянства на реалізацію викупних актів, розмежування земель і введення власницьких записів. Тут наводяться яскраві факти, що характеризують становище й боротьбу всіх колишніх груп і розрядів селян — поміщицьких, удільних і державних.

Позитивною стороною рецензованої книги є й те, що в ній не тільки більш-менш ґрунтовно висвітлюються найяскравіші сторінки класової боротьби в пореформеному селі, але й робиться спроба дати їй кількісну характеристику. Зокрема, наводяться дані про кількість сіл, жителі яких відмовились від прийняття власницьких записів (стор. 206), про виступи селян у 1871—1881 рр. (стор. 211) і число селянських виступів, придушених з допомогою військ (стор. 222), про кількість дворів і населен-

ня в окремих селах, охоплених рухом, та ін. Проте ці розрізнені відомості мають уривчастий характер і, природно, не відтворюють повної картини розмаху селянського руху на Дону й Північному Кавказі. Далеко неповними є також дані про кількість найбільш масових виступів селян (стор. 214)

Даремно автор відмовився від всебічного аналізу селянського руху статистичним методом і, поклякаючись на авторитети, став на шлях вишукування нездоланих труднощів щодо застосування цього методу. На жаль, В. П. Крикунов не самотній в таких поглядах¹. А тимчасом саме всебічна кількісна характеристика дала б можливість, з одного боку, змалювати більш повну картину розгоргання класової боротьби в північно-кавказькому і донському селі і, з другого, — чіткіше визначити періодизацію руху, його форми і особливості, які в книзі розкриті недостатньо докладно і дуже слабо аргументовані.

В праці зустрічаються й інші недоліки. Так, при аналізі окремих селянських заворушень, що супроводжувались відмовою їх учасників від виконання повинностей чи опором введенню уставних грамот, власницьких записів, автор часто застосовує термін «повстання», «повсталі селяни», забуваючи, що подібна термінологія може вживатися лише щодо відкритих збройних виступів трудящих.

Монографія В. П. Крикунова насичена численними цитатами, взятими, напевно, з різних документів, проте характер цих документів у роботі не розкривається. Потребують уточнення висновки автора на стор. 90 про заміну уставної грамоти добровільною угодою та про розрив селянами сл. Олександрівки ланцюгів позаекономічного примусу (стор. 93), про четвертий наділ (стор. 196) та деякі інші.

Втім, незважаючи на ці недоліки, книга В. П. Крикунова заслуговує позитивної оцінки. Вона значно розширює наше уявлення про класову боротьбу в донському й північно-кавказькому селі в 60—70-х роках XIX ст. Її з великим інтересом прочитають українські читачі, бо в ній мова йде про умови життя і боротьбу трудящих, серед яких було багато українців, що в різні часи переселилися на Дон і Північний Кавказ з України.

М. Н. ЛЕЩЕНКО

¹ Див. П. Г. Рын д з ю н с к и й. Изучению социально-экономической истории России XIX в. в советской историографии. Сб. «Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС», М., 1962, стор. 202 і деякі інші.

ІСТОРІЯ ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН.

За редакцією проф. В. А. Жебокрицького, проф. І. С. Дзюбка, доц. А. Ф. Кізченка, доц. І. М. Гранчака. (Підручник для студентів історичних факультетів університетів),

вид-во Київського університету, 1966, 423 с.

В Радянській країні приділяється значна увага вивченню історії зарубіжних слов'янських країн, зокрема їх нової та новітньої історії. За останні роки видано багато монографій, збірників документів, опубліковано чимало статей, присвячених актуальним проблемам соціально-економічного розвитку народів Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії, їх боротьбі за національне і соціальне визволення. Однак протягом довгого часу історичні факультети університетів відчували настигну потреби у повноцінному і високоякісному підручнику з історії слов'янських народів. Підготовлений кафедрою історії південних та західних слов'ян Московського університету та колективом Інституту слов'янознавства АН СРСР у 1957 р.¹ посібник подав значну допомогу викладачам і студентам історичних факультетів, а також вчителям, усім, хто цікавиться історією братніх слов'янських народів. Однак цей підручник не міг задовольнити сучасних потреб — виклад матеріалу в ньому доведено лише до 1944—1945 рр. і, таким чином, винятково важливий у політичному і науковому відношенні період розвитку народної демократії в слов'янських країнах зовсім не висвітлено.

Автори нового підручника послідовно і досить популярно виклали історію слов'янських народів, які не входять до складу СРСР, з давніх часів до наших днів (матеріал доведено до 1963—1964 рр., а з історії Чехословаччини — до 1965 р.). Незважаючи на порівняно невеликий обсяг, книга містить основний матеріал, необхідний для засвоєння студентами. Посібник цілком відповідає програмі курсу «Історія південних і західних слов'ян», затвердженої Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР.

При викладі історичного матеріалу враховано і використано новітні публікації та дослідження. Деякі розділи написані фахівцями, що спеціально займаються вивченням відповідних періодів історії слов'янських країн. Матеріал розміщено в цілому досить вдало. Книга складається з двох частин. У першій йдеться про розвиток слов'янських народів і країн у середні віки та новий час (стор. 5—234), друга частина присвячена новітній історії південних і західних слов'ян (стор. 235—389). Таким чином, висвітлення подій останнього півстоліття займає майже половину підручника. На наш погляд, це

правильно. Зосереджуючи увагу на революційних процесах новітнього часу, автори дають можливість студентам повніше усвідомити основні проблеми виникнення і розвитку народно-демократичного і соціалістичного ладу в слов'янських країнах.

Однак, на нашу думку, слід було чіткіше розмежувати історію слов'ян в епоху феодалізму від їх розвитку в умовах капіталізму. Недоцільне зведення в одну частину двох зовсім різних за змістом епох певною мірою ускладнює засвоєння студентами основ періодизації історії слов'янських країн.

Показуючи загальні закономірності історичного процесу, автори підручника прагнуть не дублювати матеріал, відомий з вивчення інших курсів. Вони, насамперед, зосереджують увагу на специфічних рисах і особливостях соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку південних і західних слов'ян. Аналіз соціально-економічних відносин на тому чи іншому етапі дається, як правило, у тісному зв'язку з розглядом визвольного руху трудящих. В главі «Болгарія під гнітом Туреччини» (розділ III) показано, наприклад, як національне гноблення зміцнювало спільність інтересів різних категорій селянства в антифеодальній визвольній боротьбі болгарського народу (стор. 56). Безперечною заслугою авторського колективу є включення в підручник спеціальних параграфів та глав, присвячених розвитку Македонії. Хоч в середині IX ст., коли більша частина її увійшла до складу Болгарії, македонське населення етнічно не відрізнялось від болгарського, авторами враховано своєрідність дальшого історичного розвитку цієї південнослов'янської області (стор. 18—19, 204—207). Отже, на відміну від попереднього, підручник орієнтує на спеціальне вивчення історії Македонії.

У змістовній частині книги, що висвітлює період новітньої історії слов'янських країн, переконливо показано значення Великої Жовтневої соціалістичної революції як однієї з найважливіших переюмов здобуття незалежності Польщі, Чехословаччини, Югославії. Досить повно характеризується революційне піднесення в слов'янських країнах під впливом Великого Жовтня, виникнення і діяльність комуністичних партій, боротьба трудящих проти наступу фашизму. В розділі про другу світову війну розглянуто основні етапи розвитку антифашистського національно-визвольного руху. Показано роль комуністичних партій слов'янських країн у розгортанні всенародної збройної боротьби проти німецько-фашистських окупантів та їх прислужників. Використавши значний фактичний матеріал, автори переконливо розповідають про величезну допомогу, яку подав Радянський Союз слов'янським народам у їх визвольній боротьбі, про його роль у розгромі фашизму.

Особливий інтерес становить останній, X розділ книги «Встановлення народно-де-

¹ Історія южных и западных славян, М., 1957.

мократичного ладу і будівництва соціалізму в країнах південних і західних слов'ян², у якому докладно розглядаються проблеми перемоги народної революції, зміцнення народної демократії як однієї з форм диктатури пролетаріату, соціалістичне будівництво в слов'янських країнах, їх співробітництво з СРСР та іншими соціалістичними країнами і т. д.

Рецензована книга є, таким чином, певним кроком вперед у справі висвітлення історії південних і західних слов'ян у визівському курсі і цілком заслуговує позитивної оцінки.

В той же час доцільно зупинитися і на деяких недоліках книги. Насамперед, слід відзначити, що підручник не має вступу, в якому слід було б чітко визначити предмет курсу, його основні проблеми, обґрунтувати прийняту авторами періодизацію, показати місце і значення курсу в системі історичних дисциплін, дати стисло характеристику джерел та літератури. Відсутність будь-яких посилань на спеціальну літературу, не кажучи вже про її аналіз або оцінку — істотний недолік посібника. Безперечно, дуже обмежений його обсяг не дає можливості вміщувати історіографічний матеріал до кожного розділу. Тим більше необхідно дати у вступі аналіз найважливіших напрямів у літературі з історії південних і західних слов'ян. У цьому плані вигідно відрізняється підручник, підготовлений Московським університетом у 1957 р., оскільки він містить вступну главу з історіографічним розділом.

Зовсім не увійшли до рецензованої книги розділи про історію культури. Включення їх допомогло б подолати стару «хворобу» наших посібників з історії, в яких матеріал про культурний розвиток представлений найбільш схематично. Немає в новому підручнику і підсумкової глави.

Не позбавлені недоліків і окремі його розділи. Так, нічого не говориться про долю лужичан — слов'янської народності, яка живе тепер у Німецькій Демократичній Республіці, в період нової та новітньої історії. Про них мова йде лише в параграфі про полабських слов'ян та помор'ян періоду середньовіччя (стор. 54). Хоч історія лужичан вивчена мало, все ж є спеціальні праці, які слід було використати². Не завжди чітко характеризуються політичні позиції та світогляд окремих діячів. Так, про Л. Мерославського згадується двічі (стор. 109, 112), але з поля зору авторів випало те, що він був шляхетським революціонером з досить суперечливою ідеологією. З контексту ж на стор. 112 можна зробити навіть помилковий висновок про Мерославського як про людину, що зрештою пішла з народом. Тричі акцентується увага на помилках Р. Люксембург, зокрема в національному питанні (стор. 176, 177,

229), але суть цих помилок не з'ясовано. Нічого не говориться про еволюцію вправо Хорватської селянської партії після вбивства С. Радича (кінець 20-х — 30-ті рр.).

Автори роблять корисну справу, знайомлячи студентів з біографіями видатних революціонерів, діячів болгарського і міжнародного робітничого руху Д. Благоєва та Г. Димитрова (стор. 212, 217). Однак діяльність керівників компартії ряду слов'янських країн зовсім не висвітлена.

В підручнику не сформульовані достатньо чітко положення щодо характеру та етапів революції у слов'янських країнах народної демократії (розділ Х). Виняток становить лише глава про Чехословаччину. Незважаючи на те, що єдиної думки з цих питань серед дослідників-марксистів ще немає, все ж, автори могли б висловити свою точку зору, вказавши також і на інші.

Глави про соціалістичне будівництво у слов'янських країнах переобтяжені статистичним матеріалом, який подекуди підмінює аналіз соціально-економічних процесів (стор. 348—349, 353, 366, 378, та ін.)

Вміщена в кінці книги хронологічна таблиця, полегшує роботу з підручником. Проте і тут є деякі прогалини. Частина таблиці, що містить дати з новітньої історії, дуже стисла і далеко не відповідає обсягу даного розділу тексту. Чимало важливих дат в ній не наведено. Серед них — прийняття так званої «Обзани» (антиробітничого акту, яким заборонялась діяльність КПЮ та революційних профспілок); проведення VI пленуму ЦК БКП, що відіграв важливу роль у більшовизації партії і на якому було завершено розгром ліво-сектантської групи; прийняття конституції Народної Республіки Болгарії та ін. В таблиці (стор. 416) згадується VIII з'їзд СКЮ, але не вказано, коли він відбувся.

Істотні недоліки мають карти. В підручнику їх усього шість, але розмір їх малий і не дає змоги простежити розвиток подій. Наприклад, на карті «Країни південних і західних слов'ян після першої світової війни» (стор. 237) позначено в Югославії 4 міста, в Чехословаччині — 3, Болгарії — лише 2. Немає вказівок на зміни кордонів за мирними договорами 1919—1920 рр., і т. ін. У теперішньому вигляді карти підручника не допомагають студентам вивчати історичну географію. Доцільно було б вмістити список загальної та спеціальної літератури до окремих розділів книги.

Всі ці зауваження не змінюють у цілому високої оцінки праці авторського колективу. Викладачі й студенти історичних факультетів одержали потрібний і цінний підручник, який, безумовно, стане добрим помічником у підготовці кадрів істориків. На жаль тираж підручника — всього 3,5 тис. примірників. Треба сподіватись, що незабаром вийде в світ нове його видання.

² М. И. Семиряга. Лужичане. Историко-этнографический очерк, М., 1955.

Хроніка та інформація

СЕСІЯ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Не вперше збираються українські історики та їхні польські колеги на свої спільні наради. Якщо говорити про останні роки, то слід згадати науково-популярну конференцію в Кракові, присвячену історичним зв'язкам українського і польського народів у XIX—XX століттях (червень 1963 р.).

Минуло три з половиною роки, і вчені Радянської України і Народної Польщі зустрілися знову, цього разу в Києві на науковій сесії, присвяченій історичному значенню Великої Жовтневої соціалістичної революції в житті українського і польського народів. Сесія, організована Академією наук УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Українським Товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами і Українським відділенням Товариства радянсько-польської дружби, відбулася 7 і 8 грудня 1966 р.

Політична й наукова актуальність теми сесії викликала значний інтерес наукової громадськості столиці Української РСР.

В сесії взяли участь наукові співробітники інститутів історії АН УРСР та історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, професорсько-викладацький склад історичного факультету КДУ та інших вузів Києва, Вищої партійної школи при ЦК КП України, активісти Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби, члени Військово-історичного товариства, ветерани партії, представники преси, радіо і телебачення.

Для участі в сесії приїхала делегація з Польської Народної Республіки. В її складі колишній командир міжнародного партизанського загону, який у роки Великої Вітчизняної війни діяв на території Волинської області Української РСР, нині заступник командуючого Військово-Морським флотом ПНР контр-адмірал Ю. Собесяк; науковий співробітник Інституту історії польсько-радянських відносин Польської академії наук доктор Е. Басінський і викладач Познанського університету імені А. Міцкевича доктор З. Іжиковський. В роботі сесії також взяли участь Генеральний консул Польської Народної Республіки в Києві Щ. Стец і аташе у справах культури Генерального консульства ПНР Т. Вуйцік.

Вступним словом сесію відкрив директор Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук, професор К. К. Дубина. — Всесвітня історія, — сказав він, — не

знає більш видатної події, ніж Велика Жовтнева соціалістична революція.

Коротко охарактеризувавши роль, що її зіграла Жовтнева революція в житті українського і польського народів, К. К. Дубина наголошує на тому, що з перемогою в Польщі народно-демократичного ладу настав корінний поворот у відносинах між нею і Радянським Союзом. Братня дружба і непорушна єдність між Польською Народною Республікою і Союзом РСР скріплені соціально-економічною і політичною спільністю.

Доповідь на тему «Великий Жовтень і створення Української Радянської держави» зробив старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук А. В. Лихолат. Він докладно зупинився на роботі Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, як вирішальному етапі у створенні Української Радянської держави. З'їзд відкинув шлях буржуазного сепаратизму, на який штовхали український народ його найлютіші вороги — українські буржуазні націоналісти, — і сміливо пішов по вказаному більшовицькою партією шляху інтернаціональної єдності й братерства народів.

Про величезне значення Жовтневої революції в історичній долі польського народу говорив науковий співробітник Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН доктор Е. Басінський. Двічі за останнє півстоліття, заявив він, ленінські ідеї Жовтня відіграли рятівну роль в історії нашого народу. Наприкінці першої світової війни вони дали Польщі змогу вирватися з національної неволі, а в результаті другої світової війни врятували польський народ від винищення гітлерівськими людоїдами, привели до воз'єднання польських земель між Віслою та Одером і ввели Польщу до великої соціалістичної співдружності народів, основу якої становить Радянський Союз.

Після перерви на сесії головував польський учений Зигмунт Іжиковський.

Старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС професор О. Т. Юрченко виступив з доповіддю «В. І. Ленін і Україна».

Він говорив про те, що революційно-визвольна боротьба робітничого класу і селянства України проти царизму й капіталізму, за перемогу соціалістичної революції і встановлення Радянської влади

займала дуже велике місце в усій гігантській революційній діяльності В. І. Леніна. Володимир Ілліч був першим, хто не тільки сміливо, відкрито й рішуче виступив на захист права українського народу на самовизначення й утворення своєї національної держави, а й указав правильний і єдино можливий шлях до його здійснення.

Останнім у перший день роботи сесії взяв слово старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук П. М. Калениченко. Тема його доповіді — «Участь польських трудящих у Жовтневій революції та громадянській війні на Україні (1917—1920 рр.)».

Польські громадяни становили найчисельнішу групу зарубіжних трудящих, які 50 років тому перебували на землі радянського народу. В роки Жовтневої революції та громадянської війни тисячі польських трудящих, що перебували в Країні Рад, і зокрема на Україні, разом з радянськими людьми боролися за встановлення і зміцнення Радянської влади, зі зброєю в руках захищали першу в світі робітничо-селянську державу. Пам'ять про героїчні звершення польських інтернаціоналістів, серед яких виділяються імена Ф. Кона, Ю. Ленського, Б. Скарбека, К. Квятека та інших, живе і житиме в свідомості радянських людей.

Другий день роботи сесії почався доповіддю доктора З. Іжиковського «Імперіалістична політика білопанської Польщі щодо Радянської України в 1918—1921 рр.» Основну увагу доповідач приділив викриттю агресивних намірів польських буржуазно-поміщицьких кіл, які з особливою силою виявилися в ході горезвісного походу Пілсудського на Київ і наступних мирних переговорів.

«Спільна революційно-визвольна боротьба українських і польських трудящих західноукраїнських земель під керівництвом КПП і КПЗУ» — такою була тема доповіді старшого наукового співробітника Інституту історії партії ЦК КП України кандидата історичних наук А. Д. Ярошенка. Ще в 1919 р. українські і польські комуністи спільно виступали проти так званої ЗУНР. Інтереси революційного руху вимагали ще тіснішого об'єднання сил українських і польських трудящих. Тому згідно з рішенням Комінтерну влітку 1921 р. Комуністична партія Західної України стала обласною територіальною організацією Компартії Польщі. Протягом майже двох десятиріч КПП подавала братерську дійову допомогу українським трудящим на західноукраїнських землях в їх справедливий боротьбі за своє соціальне і національне визволення.

З великим інтересом зустріли присутні на сесії доповідь контр-адмірала Військово-Морського Флоту ПНР Юзефа Собеська — «Спільна боротьба польських і українських партизанів проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». Допомога трудящих поль-

ського населення західних областей України відступаючим частинам Червоної Армії і радянським військовополоненим, спільна участь поляків і українців у підпільній боротьбі, а згодом у партизанському русі на польських та українських землях — ось питання, висвітлені в доповіді.

Ніби доповненням до хвилюючої розповіді Ю. Собеська стала доповідь його бойового побратима Героя Радянського Союзу, нині завідуючого відділом Інституту історії АН УРСР, доктора історичних наук, професора В. І. Клокова. Він розповів про діяльність створеного на Україні Польського штабу партизанського руху на чолі з вірним сином польського народу Александром Завадським, про формування в західних областях нашої республіки польських партизанських загонів, бригад і з'єднань, оснащених новітньою радянською зброєю та спорядженням.

На закінчення сесії виступив голова Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби, голова Комітету по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР М. А. Скачко. Він охарактеризував культурні зв'язки українського і польського народів за роки, що минули після закінчення Великої Вітчизняної війни.

В обговоренні доповідей взяли участь один з колишніх керівників партизанського руху на Україні, двічі Герой Радянського Союзу, нині міністр соціального забезпечення УРСР О. Ф. Федоров, Заступник голови Військово-історичного товариства при Київському Будинку офіцерів Радянської Армії генерал-майор О. Л. Кронік, докторант Варшавського університету Степан Козак, який перебуває на Україні в науковому відрядженні.

Заключне слово виголосив директор Інституту історії АН УРСР К. К. Дубина. Відзначивши, що сесія пройшла змістовно і цікаво, що зроблені доповіді містять багато нового матеріалу і збагачують історичну науку, він висловив пропозицію видати матеріали сесії в Києві та Варшаві українською і польською мовами.

Наукова сесія українських і польських істориків, присвячена 50-річчю Великої Жовтня, сприятиме дальшому зміцненню братерського співробітництва вчених Народної Польщі з науковцями Української РСР і всього Радянського Союзу.

* * *

Майже тиждень гостювала в столиці Радянської України делегація польських істориків. Польські друзі з великим інтересом ознайомилися з діяльністю історичного факультету Київського ордена Леніна державного університету імені Т. Г. Шевченка, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Українського Товариства дружби і куль-

турного зв'язку із зарубіжними країнами та Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби.

Гості з Польської Народної Республіки виступали перед киянами з лекціями про досягнення польського народу в будівництві соціалізму, 1000-річчя Польської держави, братерське радянсько-польське співробітництво, про спільну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни тощо. Такі лекції були прочитані, зокрема, на заводі «Ленінська кузня» і заводі верстатів-автоматів імені М. Горького, у Київській державній консерваторії, народних університетах Жовтневого і Печерського районів м. Києва, у військових частинах тощо.

Про свої враження від перебування на Україні, передусім про наукову сесію, присвячену 50-річчю Великому Жовтню, і зустрічі з радянськими людьми гості докладно розповіли у своїх виступах по Київському телебаченню.

9 грудня відбулась зустріч польських учених з колективом наукових співробітників Інституту історії АН УРСР. Відкриваючи зустріч, директор інституту доктор історичних наук, професор К. К. Дубина тепло привітав гостей. Він розповів про структуру інституту й основні напрями дослідницької роботи, що провадиться в інституті, а також про найголовніші праці, підготовлені до 50-річчя Великому Жовтню. К. К. Дубина ознайомив польських товаришів з дослідженнями співробітників інституту в галузі історії Польщі.

Перед присутніми також виступив академік-секретар Відділу економіки, історії, філософії і права АН УРСР член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій. Він зупинився на тому, як радянські вчені по-

новому підходять до висвітлення окремих складних питань в історії українсько-польських відносин періоду феодалізму і капіталізму, а також розповів про наукові зв'язки і співробітництво вчених інституту з їх польськими колегами.

У відповідь науковий співробітник Інституту історії польсько-радянських відносин Польської Академії наук доктор Е. Басінський розказав про діяльність науково-дослідних історичних закладів Польщі. Польський учений запросив українських колег разом з польськими науковцями взяти участь у підготовці спільних наукових видань з історії польсько-радянських відносин.

Викладач Познанського університету імені А. Міцкевича доктор З. Іжиковський коротко охарактеризував діяльність кафедр історії народів СРСР, які існують в університетах Польщі.

Глава делегації Юзеф Собесяк щиро подякував за теплий прийом і побажав присутнім нових творчих успіхів. Він говорив також про необхідність ведення істориками більш наполегливої роботи, спрямованої на дальше зміцнення радянсько-польської дружби.

Зустріч пройшла в атмосфері сердечної дружби. Вона як і сесія, в роботі якої польські вчені взяли участь, сприятиме піднесенню братнього співробітництва вчених Радянської України і Народної Польщі на новий, вищий щабель. На закінчення гостям були вручені нові праці співробітників інституту.

Перед від'їздом на Батьківщину делегацію польських учених прийняв завідуючий відділом науки і культури ЦК КП України доктор історичних наук Ю. Ю. Кондуров.

П. К.

ЗАСІДАННЯ НАУКОВОЇ РАДИ З ПРОБЛЕМИ «ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА І ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФОРМАЦІЙ»

На розширеному засіданні Наукової ради, що відбулося 30 листопада 1966 р. в Інституті історії АН УРСР, обговорено стан розробки в УРСР наукових досліджень з історії дожовтневого періоду, а також підбито підсумки роботи наукових установ республіки з даної проблеми за 1966 р. У засіданні взяли участь науковці Інституту історії АН УРСР і представники кафедр історії Київського, Львівського, Одеського, Чернівецького університетів та Луцького, Кримського, Івано-Франківського педінститутів.

З доповіддю «Стан і основні напрями досліджень з проблеми у 1966—1970 рр.» виступив доктор історичних наук М. Н. Лещенко, який зазначив, що у вивченні історії України дожовтневого періоду в

республіці досягнуто значних успіхів. Досить повно висвітлена історія робітничого класу і селянства. Десятки монографій, брошур, статей присвячені суспільно-політичному руху, соціально-економічній історії та іншим темам. Однією з заслуг науковців України є створення ґрунтовного узагальнюючого дослідження — першого тома «Історії Української РСР». Але, як відзначалось у доповіді, чимало важливих питань дожовтневої історії ще недостатньо розроблені. Незважаючи на те, що в монографіях останніх років в основному знайшла відображення історія робітничого класу, ця проблема не може вважатися повністю вирішеною. Вона потребує поглибленого дослідження, особливо в питаннях структури робітничого класу, формування

його революційної ідеології, піднесення культури і т. ін.

Останнім часом коло праць з дожовтневої історії УРСР значно розширилось. Поряд з вивченням насамперед історії трудящих мас — робітничого класу і селянства — найважливішими напрямками роботи є: 1) Соціально-економічна історія; 2) Революційний рух на Україні і революційні традиції українського народу; 3) Суспільно-політичний рух; 4) Історія української культури в часи феодалізму і капіталізму. М. Н. Лещенко дав вичерпну характеристику кожному з цих напрямків, назвав конкретні теми по них, які досліджуються науковцями республіки і які ще потребують поглибленого вивчення.

Важливою ділянкою роботи українських радянських істориків є підготовка праць, присвячених 50-річчю Великого Жовтня і 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. В 1967 р. у видавництві «Наукова думка» вийдуть двотомні праці «Історія робітничого класу УРСР» й «Історія селянства УРСР», перші томи яких присвячені висвітленню дожовтневого періоду. В Інституті історії АН УРСР створюється також монографія «В. І. Ленін та Україна». Ювілейні праці мають як політичне, так і наукове значення, бо в них узагальнюються досягнення історичної науки.

В обговоренні доповіді М. Н. Лещенка взяла участь доцент О. І. Цибко (Львів), проф. П. А. Лавров (Київ), доцент М. М. Максименко (Сімферополь). Вони відзначили, що внаслідок діяльності проблемної ради зв'язки між науковими установами республіки помітно зросли. Не-

обхідно й надалі координувати історичні дослідження на Україні.

У доповіді «Основні питання селянського руху на Лівобережній Україні між двома революціями» доцент Луцького педінституту О. Г. Михайлюк глибоко проаналізував форми селянських виступів, показав діяльність партії більшовиків по зміцненню союзу робітничого класу і селянства.

Представники вузів України повідомили про наукову роботу кафедр історії в 1966 р. Зокрема виступали завідувачі історичними кафедрами: проф. В. О. Маркіна (КДУ), проф. П. А. Лавров (КДУ), доцент І. К. Васюта (Івано-Франківський педінститут). Коротку інформацію про роботу кафедри історії СРСР та УРСР Чернівецького університету зробив доцент П. В. Михайлина. З цих виступів видно, що в цілому науково-дослідна робота вузівських кафедр історії поставлена задовільно, але, як відзначали учасники засідання, появу праць з історії гальмує вузькість видавничої бази.

Присутні заслухали інформацію доктора історичних наук Й. Т. Щербини про підготовку до проведення ювілейної сесії, присвяченої Лютневій буржуазній революції. Про заходи по відзначенню 200-річчя Коліївщини доповіла доктор історичних наук О. С. Компан. Кандидат історичних наук О. М. Апанович розповіла про реалізацію постанови уряду УРСР і Президії АН УРСР по увічненню пам'ятних місць історії запорізьких козаків.

О. І. ЛУГОВА

ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНЕ ОБ'ЄДНАННЯ СТАРИХ КОМУНІСТІВ

До 40-річчя Радянської влади було створено літературне об'єднання старих комуністів, що живуть у Москві. Головою бюро цієї організації був обраний І. М. Смирнов, відповідальним секретарем — О. В. Кудряшов. Пізніше об'єднання реорганізували в Центральне історико-літературне об'єднання старих комуністів, що живуть у Москві. Бюро очолив член партії з 1896 р. Ф. М. Петров. Нині в Москві діє 38 територіальних секцій об'єднання: Ленінградська, Московська, Сибірська, Калінінська, Самарська, Білоруська та ін. Зокрема організовано 10 секцій старих комуністів з України, які живуть у Москві. Головою бюро Київської секції обрано О. В. Снегова, Харківської — В. М. Верхових, Дніпропетровської — С. І. Гопнер, (після її смерті — Н. Й. Варлена), Донецької — В. А. Кучукова, Миколаївської — М. Г. Бінштока, Чернігівської — П. В. Петровського, Одеської — В. П. Васюшина, Кіровоградської — І. О. Полоко, Волинської — М. О. Кучинського і Кримської — К. К. Максимову. Координацію

роботи цих секцій здійснювало Українське бюро на чолі з Р. Я. Тереховим. Заступником голови обрано О. В. Снегова, членами бюро — М. О. Левкович, В. П. Васюшина, В. М. Верхових, Д. І. Ерте, П. В. Петровського та ін., відповідальним секретарем — О. С. Осликовську.

Українські секції історико-літературного об'єднання нараховують до 500 чоловік. Члени секцій обговорили й дали свої зауваження та додатки до макетів «Історії Української РСР», т. II, «Нарисів історії Комуністичної партії України», трьох томів «Історії Української РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.)» та інших видань.

Для прикладу можна навести відомості про роботу Київської секції, що об'єднує 56 членів КПРС з партійним стажем до 1920 р. Протягом 1960—1966 рр. на секції обговорили й надіслали до видавництва спогади більше двадцяти старих комуністів, до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції готуються ще кілька праць. Крім того, створені кілька комісій. Одна з

них (в складі тт. К. М. Малярвої, Г. В. Мотузової і Г. І. Кучук) збирає спогади та матеріали до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, друга (М. О. Левкович, М. І. Бондаренко, Л. С. Нудель) — до 100-річчя Н. К. Крупської, третя (О. В. Снегов, К. П. Васильковський, М. Б. Дубасов) — про збройний повстання робітників Київщини та Вінниччини в 1917—1918 рр., четверта (І. Я. Чижов, Г. І. Кучук і М. С. Гервич) готує матеріали про членів

КПРС, що в 1967 р. матимуть півстоліття партійного стажу (таких старих більшовиків у Київській секції 27 чоловік).

У ювілейний 1967 рік перед всіма секціями історико-літературного об'єднання старих комуністів стоять важливі завдання по правдивому висвітленню всіх періодів революційної боротьби, громадянської війни, соціалістичного й комуністичного будівництва.

Ю. Ф. КОРЧЕНКО,
член КПРС з 1919 р.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ У ЛЬВОВІ

16 листопада 1966 р. в Львові відбулася науково-теоретична конференція, присвячена вивченню історичних зв'язків українського та вірменського народів, скликана Інститутом суспільних наук Львівського ордену Леніна державного університету ім. Івана Франка, Центральним державним історичним архівом УРСР у Львові та Інститутом історії Академії наук Вірменської РСР. У конференції взяли участь понад 150 чоловік — науковці, архівісти, працівники музеїв і бібліотек, представники партійних і радянських органів Львова.

Директор Центрального державного історичного архіву УРСР в Львові Н. Ф. Врадій у вступному слові відзначила, що для українських та вірменських істориків вже стало доброю традицією проводити спільні науково-теоретичні конференції, присвячені підсумкам роботи по вивченню історичних зв'язків обох братніх народів. Цьогорічна зустріч знаменна ще й тим, що восени 1966 р. минає 350 років з дня виходу в світ першої друкованої вірменської книги у Львові. Доповіді і повідомлення, включені в програму конференції, є результатом багаторічної праці українських дослідників історії вірменських колоній на Україні.

З привітанням до присутніх від науковців Вірменської РСР звернувся відповідальний секретар «Вісника» Академії наук Вірменської РСР, кандидат історичних наук М. Л. Оганесян. Від наукової громадськості Львова з привітанням виступив директор Інституту суспільних наук Львівського ордену Леніна державного університету ім. Івана Франка доктор філософських наук, професор М. М. Олександрюк. Від Львівської обласної Ради депутатів трудящих та Львівського ОК КП України учасників конференції привітав заступник завідуючого відділом науки і учбових закладів Львівського обкому партії П. П. Панченко.

На конференції було заслухано три доповіді і п'ять повідомлень.

Завідуючий Відділом історії України Інституту суспільних наук Львівського уні-

верситету доктор історичних наук професор М. К. Івасюта у доповіді «Вклад істориків Львова в дослідження українсько-вірменських історичних зв'язків» розповів про велику дослідницьку роботу львівських учених у цій галузі. Про це свідчить той факт, що з 46 доповідей, які були прочитані на наукових сесіях, присвячених історичним зв'язкам і дружбі обох народів, у жовтні 1959 р. в Єревані та листопаді 1962 р. у Києві й Львові, 18 виступів підготували історики Львова. Зараз вони працюють над новими монографічними дослідженнями з історії вірменських колоній на Україні, діяльно готуються до третьої спільної наукової сесії, яка відбудеться в наступному році.

Старший науковий співробітник Інституту суспільних наук Я. Д. Ісаєвич у доповіді «Видавнича діяльність Львівського братства і вірменські книги на Україні» вказав на важливу роль Львівського братства і його друкарні в культурному житті України XVI—XVII ст.

З доповіддю «Документи і матеріали ЦДІА УРСР у Львові про соціально-економічне і культурне становище вірменської колонії у Львові в другій половині XVII ст.» виступила старший науковий працівник Львівського історичного музею, кандидат історичних наук Н. К. Кривонос. Вона розповіла про життя та діяльність вірменських поселенців у Львові, їх спільну з корінним українським населенням боротьбу проти засилля католиків та міського патріциату.

Значний інтерес викликало повідомлення директора Львівського обласного державного архіву Г. С. Сизоненко «Вірменські прогресивні діячі науки і культури у Львові кінця XIX — початку XX ст.». Велику увагу в ньому було приділено широким зв'язкам прогресивних вірменських діячів з передовими представниками української культури, зокрема згадувалось про зустріч юного Тараса Шевченка з відомим вірменським художником Рустемом, який керував кафедрою малювання у Віленському університеті.

Молодший науковий працівник Черніве-

цького обласного державного архіву Б. Й. Сидор виступив з повідомленням «Історико-географічні умови виникнення вірменських колоній на території Буковини та їх соціально-економічне становище в XV—XIX ст.».

«Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірмен XVI—XVII ст.» — тема виступу молодшого наукового працівника ЦДІА УРСР у Львові О. Я. Мацюка.

Цікаве повідомлення «До питання історії вивчення і викладання вірменської мови на західноукраїнських землях» прочитав молодший науковий працівник Львівського обласного державного архіву В. І. Шевчук.

З великою увагою прослухали учасники конференції доповідь академіка АН УРСР І. П. Крип'якевича «За поглиблення досліджень вірмено-українських історичних взаємовідносин». Вивчення цієї проблеми на протязі останнього десятиріччя розвивалось досить інтенсивно. Як вірменськими, так і українськими вченими опубліковано чимало праць, в яких висвітлюються важливі аспекти взаємозв'язків. Проте майже всі дослідження стосуються тільки окремих питань, а узагальнюючі праці відсутні. Наявність нагромадженого величезного матеріалу про українсько-вірменські

взаємини ставить перед істориками обох республік невідкладне завдання — дати синтетичну картину цих історичних зв'язків і сприяти таким чином зміцненню споконвічної дружби двох братніх народів.

Завідуюча відділом давніх актів Київського центрального державного історичного архіву УРСР Л. А. Проценко розповіла про роботу київських архівістів по вивченню історії вірменських поселень на Україні.

Завідуючий сектором історії СРСР Вірменської Академії наук, доцент В. К. Восканян відзначив хорошу організацію конференції. Він щиро подякував академіку АН УРСР І. П. Крип'якевичу за велику роботу, проведenu ним по підготовці молодих українських дослідників, завідуючому відділом історії України Інституту суспільних наук професору М. К. Івасюти за керівництво організацією наукових сесій, присвячених вірмено-українським історичним зв'язкам і дружбі, а також архівістам Львова, які старанно зберігають архівні першоджерела вірменських колоній.

Після закінчення конференції її учасники ознайомились з влаштованою в архіві виставкою документів про вірмено-українські зв'язки та архівосховищами Центрального державного історичного архіву УРСР в м. Львові.

О. В. МАРКЕВИЧ

ОБГОВОРЕННЯ В МОСКВІ ДОПОВІДІ ПРО М. І. КОСТОМАРОВА

Ім'я лауреата Ленінської премії, літературознавця, члена-кореспондента АН УРСР Є. С. Шабліовського широко відоме в колах радянських учених. Він працює не тільки над проблемами літературознавства, а й історії. Його капітальні монографії в галузі шевченкознавства, синтетичні дослідження доживотної української літератури привернули увагу радянських істориків новим висвітленням ряду важливих питань розвитку історичного процесу на Україні, зокрема оцінкою деяких визначних діячів української культури. Отже, не дивно, що доповідь Є. С. Шабліовського «М. І. Костомаров і революційна ситуація 1859—1861 рр.», з якою він виступив у Москві 23 листопада 1966 р. на засіданні Групи вивчення революційної ситуації в Росії 1859—1861 рр. та Групи з історії історичної науки в СРСР при Інституті історії АН СРСР, зібрала велику аудиторію вчених. Хоч тема доповіді була сформульована вузько, її автор проаналізував життєвий шлях Костомарова, звернувши особливу увагу на формування й розвиток його суспільно-політичних та історичних поглядів у 30—50-х рр. XIX ст. Таке розширення теми своєї доповіді Є. С. Шабліовський обґрунтував необхідністю спростувати необ'єктивну, вульгариза-

торську оцінку творчої спадщини М. І. Костомарова, яка виникла й поширилася під впливом негативних явищ, пов'язаних з культом особи.

Доповідач відзначив, що ще студентом Костомаров, перебуваючи певною мірою під впливом прогресивних професорів Харківського університету (Срезневського, Луніна та ін.), висловлював демократичні ідеї. Соціальними мотивами, щирим співчуттям до народних мас пройняті його перші поезії — «Пан Шульпіка», «Максим Перебийніс», «Грецька пісня», а також вибрані ним для перекладу на українську мову твори Байрона, Шекспіра та інших письменників. Радикальними за своєю ідейною спрямованістю були й обидві, підготовлені одна за одною дисертації Костомарова: перша — «Про причини і характер унії в Західній Росії», знищена за наказом царського міністерства освіти, і друга — «Про історичне значення російської народної поезії», яка зазнала брутальних і різких нападок з боку представників реакційної офіційної історіографії. Є. С. Шабліовський зазначив, що й великий російський критик В. Г. Белінський неправильно оцінював другу дисертацію вченого.

Почесним обов'язком дослідника Косто-

маров вважав вивчення життя народних мас. Його демократичні погляди особливо змінили внаслідок дружних взаємин з Т. Г. Шевченком, їх спільної участі в таємній політичній організації «Кирило-Мефодіївське товариство». В поезіях «Надбраничі», «Давнина», «песі «Кремуцій Корд» Костомаров засудив самодержавно-кріпосницький лад.

Велику роль у житті вченого відіграв зокрема саратовський період його життя (1847—1857 рр.), коли на основі спільних інтересів до політичного, культурного та наукового життя країни він зблизився з М. Г. Чернишевським. Певною мірою під впливом російського революціонера-демократа були створені такі історичні монографії Костомарова, як «Богдан Хмельницький», «Бунт Стеньки Разина», повість «Син», а також виник задум написати нарис з історії «пугачовщини».

Написані в період революційної ситуації 1859—1861 рр. історичні праці Костомарова про Новгород і Псков, позиція, зайнята вченим в його дискусії з польсько-шляхетським істориком і публіцистом Падалицею на сторінках «Современника» з приводу висвітлення національно-визвольної боротьби українського народу, відкрите засудження ним шовіністичних випадів слов'янофілів проти поляків — все це зустрічало прихильне ставлення й підтримку в таборі революційної демократії, очолюваної М. Г. Чернишевським. Як свідчить епістолярна спадщина Костомарова, він негативно оцінював реформу 1861 р. за її грабіжницький характер щодо селянства. Виразні демократичні тенденції в суспільно-політичних поглядах вченого дають підставу віднести його у певному розумінні до «попутників» революційної демократії 60-х рр.

Костомаров користувався величезною популярністю серед демократичних мас петербурзького студентства. Відому ж «думську історію» 1862 р., коли передові студенти Петербурзького університету виступили проти нього, слід розглядати як випадкове й тимчасове непорозуміння, викликане деякими негативними особистими рисами вченого та провокаційною політикою апологетів царського самодержавства.

Є. С. Шабліовський підкреслив, що, незважаючи на ряд невірних положень статті Костомарова «Дві російські народності» та деяких інших його праць, більшою або меншою мірою пов'язаних з національним питанням, в цілому історик не був націоналістом і всіляко наголошував на спільності історичної долі Росії й України. Доповідач нагадав зокрема про позитивні відзиви щодо творчості Костомарова з боку К. Маркса, Т. Г. Шевченка, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, М. Є. Салтиков-Шчедріна, М. В. Шелгунова, С. М. Степняка-Кравчинського, Г. В. Плеханова, В. І. Семевського, М. М. Покровського, О. М. Горького та ін.

Доповідь Є. С. Шабліовського виклика-

ла жваву дискусію. Так, професор В. Є. Іллерицький (Московський державний історико-архівний інститут) вказав на актуальність порушених у доповіді питань, відзначив широке залучення дослідником цікавого нового, що ще не був у науковому обігу, та «забутого» фактичного матеріалу. Ці дані показують необґрунтованість різко негативних оцінок суспільно-політичної діяльності та творчої спадщини Костомарова, що їх містять, наприклад, такі синтетичні історіографічні праці, як «Очерки истории исторической науки в СССР», т. I (М., 1955), «Курс лекций по русской историографии», ч. II (Харків, 1962) та деякі інші. Разом з тим, зазначив В. Є. Іллерицький, доповідач зупиняється тільки на позитивних моментах діяльності вченого, говорить зокрема лише про те, що об'єднувало Костомарова з Чернишевським, і замовчує те, що їх роз'єднувало. В той же час багато в чому положення, висунуті Костомаровим, ґрунтувалися на націоналістичній основі. В його творах, наприклад, розвивалася ідея «безкласовості» українського народу. Слабкою стороною доповіді є й те, що дослідник буде свою концепцію переважно на аналізі одного виду джерел — епістолярії, а основу творчості Костомарова — його історичні праці, в яких відбиті й політичні погляди вченого, глибоко не досліджує. Оцінюючи Костомарова, не можна не зв'язати на еволюцію його історичних поглядів: якщо на початку своєї діяльності він виявляв симпатії до республіки, то в кінці життєвого шляху явно схилився до апологетики самодержавства, яке вважав прогресивною силою російського історичного процесу.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В. Г. Сарбей повідомив присутніх, що доповідь Є. С. Шабліовського обговорювалася у відділі історіографії та джерелознавства згаданого інституту і знайшла позитивне ставлення українських радянських істориків. Вона є значним кроком уперед по шляху об'єктивного вивчення творчої спадщини Костомарова та правильного визначення його місця в суспільно-політичному житті країни в XIX ст. Деяка однобічність у підборі фактичного матеріалу для доповіді певною мірою виправдана тим, що саме дані, які характеризують вченого з позитивного боку, до останнього часу здебільшого замовчувалися. Чимало дослідників як на Україні, так і в РРФСР всіляко розписували справжні (а часом і мнимі) хиби й недоліки в світогляді, діяльності й творах Костомарова. А хіба можна, аналізуючи життєвий шлях вченого, не зв'язати на його дружне спілкування з найвидатнішими представниками революційно-демократичного табору в країні в середині XIX ст., не рахуватися з активною участю історика в друкованих органах російської революційної демократії — «Современник» і «Колокол»? Доповідачу слід бу-

ло б навіть посилити деякі положення, що розкривають прогресивні політичні погляди Костомарова. Разом з тим при підготовці доповіді до друку слід поглибити всебічну оцінку суспільно-політичних та історичних поглядів Костомарова. Хто він за своїм світоглядом — ліберал, демократ чи ще хто-небудь? Можна думати, що, поєднуючи в собі демократичні й ліберальні тенденції, вчений у 40-х — на початку 60-х рр. належав до буржуазних просвітителів, світогляд яких після реформи 1861 р., як правило, еволюціонував у бік буржуазного лібералізму.

Доктор історичних наук А. М. Станіславська (Інститут історії АН СРСР) вважає постановку теми доповіді цілком правомірною й своєчасною. Адже саме напередодні і в період революційної ситуації 1859—1861 рр. Костомаров досягнув найвищого ступеня опозиційності до самодержавно-кріпосницького ладу. Заслуга доповідача полягає в тому, що він уперше широко поставив питання про наукову цінність праць Костомарова, залучивши для цього максимальну кількість фактичного матеріалу. Проте загальної оцінки суспільно-політичної діяльності вченого в доповіді нема, бо визначення його як демократа нечітке. Є. С. Шабліовський даремно докладає багато зусиль до того, щоб відмежувати Костомарова від лібералізму. Адже останній у 60-х рр. XIX ст. зовсім не був абсолютним злом. А ліберальні тенденції в світогляді Костомарова навіть у той період дуже помітні: він зрештою неприхильно ставився до розправ народних мас над гнобителями, в публічних лекціях з історії Новгороду проводив думку про благодійність реформ. Не слід особливо докоряти Костомарова за націоналістичні тенденції, бо український націоналізм у середині XIX ст., з одного боку, і на початку XX ст., з другого, це — речі різні. Безперечно, на початковій стадії свого розвитку, тобто в часи Костомарова, цей націоналізм мав у собі певні риси опозиційності до царизму.

Доктор історичних наук А. П. Смирнов (Інститут історії АН СРСР) заперечував проти характеристики доповідачем Костомарова як активного «попутника» революційної демократії. Він відзначив, що в нього наявні яскраво виражені риси націонал-лібералізму. В основі розуміння вченим історичного процесу лежав принцип етнографізму, який наголошував на тому, що роз'єднувало, а не об'єднувало народи. В оцінці польського повстання 1863 р. Костомаров займав ту ж саму позицію, що й Драгоманов, а, як відомо, її засуджував В. І. Ленін. Не особисті якості вченого, а його ліберальні переконання привели його зрештою на той бік барикад. Глибше розуміння суспільно-політичних поглядів Костомарова можливе лише на ґрунті ретельного вивчення історії національно-визвольного руху на Україні та українського буржуазного націоналізму,

чому, на жаль, до останнього часу приділяється недостатня увага з боку дослідників.

Доцент П. С. Ткаченко (Московський державний університет) зовсім не погодився з доповідачем у тому, що Костомаров підготовляв ґрунт для народницьких ідей, і підкреслив певну однобічність у висвітленні життєвого шляху історика. Разом з тим він зазначив, що окремі збочення, хиби й недоліки в діяльності того чи іншого дореволюційного вченого не можуть бути вирішальним критерієм у визначенні його місця в суспільно-політичному житті та наукової цінності його творчого доробку.

Головуюча на засіданні академік М. В. Нечкіна відзначила, що в радянській історіографії, як свідчать друковані праці і дана дискусія по доповіді Є. С. Шабліовського, Костомаров є спірною постаттю. Його творчий шлях потребує глибокого вивчення, бо без нього виглядала б неповною не тільки історія вітчизняної історичної науки, а й історія суспільно-політичного життя України в XIX ст. На жаль, доповідач обійшов історіографію проблеми. Безперечно, виклад фактів лише позитивного змісту дає підставу закидати Є. С. Шабліовському певну однобічність у висвітленні питання. Та не потрібно й вимагати від доповідача поставити всі крапки над «і» в оцінці Костомарова як ліберала чи демократа. Він говорить про вченого як проміжну постать. До того ж, оцінка Костомарова як історика, з одного боку, і як громадсько-політичного діяча, з другого, повинна бути різною. Не можна, наприклад, змішувати художню творчість великого російського письменника І. С. Тургенева з його ліберальними суспільно-політичними поглядами. Так само політична позиція Костомарова як хиткого ліберала не може заслонити від нас видатної прогресивної ролі, яку відіграли в історії історичної науки його праці. Тут Костомаров виступає новатором. Він уперше у вітчизняній історіографії звернув увагу на народ і створив ґрунтовні монографії про нього. В працях Костомарова його протиставлено самодержавству. Це найбільша наукова заслуга історика. Народ для вченого — важливий об'єкт історичного процесу, а не якесь аморфне «тісто», як називали його ліберали. Отже, не можна беззастережно включати Костомарова до табору лібералів типу Чичеріна і Кавеліна, як було б неправильним і критикувати його за нерозуміння класової структури тодішнього суспільства.

В заключному слові Є. С. Шабліовський підкреслив, що значення Костомарова він прагнув розкрити на основі відомого лєнінського методологічного положення, згідно з яким заслуги історичних діячів потрібно оцінювати не по тому, чого вони не дали порівняно з сучасними вимогами, а по тому, що ці діячі дали нового порівняно з своїми попередниками. З цього погляду

слід позитивно оцінювати наукові заслуги Костомарова. Як вчений він займав прогресивні позиції й не дарма до кінця днів своїх перебував під підозрінням у царських властей. Обвинувачення ж його в запеклому націоналізмі є також безпідставними.

Досить плідна дискусія по доповіді

Є. С. Шаблювського підтвердила необхідність дальшого поглибленого вивчення життєвого й творчого шляху Костомарова з тим, щоб новими дослідженнями з цієї проблеми гідно вшанувати 150-річчя з дня народження історика, яке минає в травні 1967 р.

В. С.

ГРУЗИНСЬКІ ІСТОРИКИ ДО 50-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Готуючись до знаменної дати в історії людства — 50-річчя Радянської держави, колектив Інституту історії партії ЦК КП Грузії — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, готує до ювілею важливі історико-партійні праці, зокрема «Нариси історії Закавказьких партійних організацій» (у 2-х частинах), в якій буде висвітлено період від виникнення перших соціал-демократичних організацій на Закавказзі до ліквідації Закавказької федерації у 1936 р. Над написанням цієї праці працюють історики Грузії, Азербайджану та Вірменії. 1-а частина «Нарисів» вийде до 50-річчя Жовтня.

До ювілею вийдуть з друку праці: «Комуністична партія Грузії в цифрах» (анотовані матеріали), «Нариси історії комсомолу Грузії» (II-а частина), «Хроніка найважливіших подій Радянської Грузії (1921—1965 рр.)». Разом із співробітниками Інституту історії, археології та етнографії підготовлено «Нариси історії профспілок Грузії». Ювілею присвячується колективний збірник статей «Питання історії Комуністичної партії Грузії». Підготовлені до видання монографії: Г. К. Жванія «Більшовики Закавказзя в боротьбі за перемогу Радянської влади (1917—1921 рр.)», О. П. Стеклова «Боротьба більшовиків Закавказзя за солдатські маси на Кавказькому фронті (1914—1917 рр.)», С. М. Квачадзе «Боротьба тбіліської більшовицької організації за перемогу Радянської влади», А. В. Агладзе «Більшовицькі організації Грузії в період Великої Вітчизняної війни».

У 1966 р. вийшла з друку ювілейна монографія І. І. Мірцхулаві «Жовтнева революція і аграрно-селянське питання в Грузії (1917—1921 рр.)».

Серед наукової продукції Інституту чимало біографічних видань. У близько 400 нарисах праці «Діячі революційного руху в Грузії» висвітлюється життя й революційна діяльність старих більшовиків. Уже вийшли з друку 23 брошури про видатних революціонерів Олександра Цулукидзе, Міха Цхакая, Нестора Лакобу та ін.

Будуть опубліковані документи, спогади, вибрані твори видатних діячів партії. Так, здані на виробництво по 50 аркушів кожний збірники документів «Історія індустріалізації Грузинської РСР» та «Історія колективізації Грузинської РСР», підготов-

лені разом з Інститутом історії, археології та етнографії Грузинської РСР та Архівним управлінням при Раді Міністрів Грузинської РСР.

Відзначити славний ювілей готується Інститут історії, археології та етнографії ім. І. А. Джавахішвілі.

За останні два роки, як повідомив заступник директора інституту по науковій частині М. І. Стуруа опубліковано монографії, присвячені Жовтню: Ю. Качарава, В. І. Ленін та історична наука; Н. Махарадзе. Перемога соціалістичної революції в Грузії; Е. Ахобадзе. Національне питання в Грузії в першій чверті ХХ сторіччя; М. Кочіашвілі. Воїни Грузії на фронтах Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу; Е. Хоштарія. Формування робітничого класу Грузії.

У 1967 р. вийде з друку підготовлена співробітниками Інституту разом з істориками Азербайджану та Вірменії праця «Боротьба за перемогу Радянської влади в Закавказзі» (російською мовою), що є одним з томів багатотомника з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка видається під загальною редакцією академіка І. І. Мінца. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна праця вийде азербайджанською, вірменською та грузинською мовами. Крім того, до ювілею вийдуть: 2-й та 3-й томи трьохтомного посібника з історії Грузії, збірник статей «Питання історії Радянської Грузії», збірник біографічних нарисів «Герої Соціалістичної Праці Грузії», науково-популярний нарис Н. Махарадзе «Жовтнева революція і Грузія». В основному буде завершено й роботу по написанню багатомної історії Грузії з найдавніших часів до наших днів, над якою з 1959 р. працюють провідні науковці Інституту. Публікацію багатотомника планується здійснити в 1968—1970 рр.

До славного ювілею історики Радянської Грузії проведуть велику лекційну роботу серед трудящих республіки, а також наукові сесії з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. 50-річчю Жовтня буде присвячена і перша наукова сесія, яку грузинські історики проведуть разом з українськими істориками про історичні, культурні та наукові зв'язки між грузинським та українським народами.

М. Ф. ДМИТРИЄНКО, Ж. П. ТИМЧЕНКО

ПРО ДЕЯКІ НЕТОЧНОСТІ В ОКРЕМИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ З ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Давно назріла потреба висвітлення всіх особливостей історичної географії Запорізьких Січей, а також виправлення неточностей і помилкових тверджень уже відомих праць з історії запорізького козацтва.

У перекладі Н. Бантиша-Каменського «Генеральної карти України» (перевидана 1829 р.) допущені помилки, що спотворюють справжню картину. Так, в оригіналі карти Боллана прямокутниками умовно показані колони кримських татар, які йдуть під розгорнутими прапорами в похід від Ора (Перекопа) через дніпровську переправу біля острова Тавана (в районі сучасного Берислава) до Чорного лісу¹. Кресляр помилково позначив такими прямокутниками «дубові ліси». Це перекручення умовних знаків викликало те, що й наступні автори стали писати про великі ліси, які в минулому нібито простягались від Чорного лісу на південь до самого Перекопу.

На тій же карті, мабуть, знов з вини кресляра, пропущено стрілки до групи дніпровських островів напроти гирла рік Чортомлик і Базавлук від напису «Скарбни-ца войсковая казачкая», зображеної на кримському березі Дніпра, і від напису «Фесарум казачкий» на правому березі Дніпра. Це дозволяє думати, що скарбниця запорізьких козаків знаходилась на землі перекопських татар, а «Фесарум казачкий» був не на острові, а на правому березі. Напис же назви правобережного Кічкасько-го мису віднесено до виступу лівого берега Дніпра.

На неодноразово передрукованому «Плані Старої Січі козаків запорізьких... 1738 року»² насправді зображені не запорізькі укріплення, а план споруд будівельної і ремонтної верфі Дніпровської річної флотилії, яка так і не була збудована.

На «Плані Нової Січі»³ стрілка, що вказувала на північ, невідомо чому повернута в протилежний бік. Така помилка спричинилася до того, що Нова Січ в усіх послідуючих описах показана так, що дніпровська протока Підпільна омиває її не з півдня і заходу, а з північного й східного боку. «Сумська» ж сторона — поле ніби розташоване на південь і захід від Січі. Крім того, масштаб цього плану замість 50 сажнів у дюймі указаний 100 сажнів.

Крім вищевказаних, автор допускається помилки, коли два земляних редути у ретраншементі Січі називає баштами, на яких нібито стояли козацькі гармати. Проте на справжніх планах тієї Січі наводяться профілі обох редутів із вказівкою на розмір і форму⁴.

Найголовнішою помилкою плану є зображення міфічного «порту» в північно-західній (за Скальковським, у південно-східній) частині Запорізької Січі, саме там, де знаходився центр Січі — курені та соборне місце запорожців. У 1845 р. величезний всесняний розлив Дніпра створив велику вимойну, і автор опису вирішив, що то колишня запорізька гавань, де стояли човни і куди заходили іноземні судна⁵.

Зіставлення опублікованих останнім часом⁶ трьох сучасних Нової Січі планів з планом-схемою⁷, або його копією⁸, свідчить, що ніяких «гаваней», «заток», «остопов» на місці колишнього Кошу не було.

В послідуючих працях з історичної географії Запорізьких Січей необхідно враховувати документальні джерела, що збереглися до наших днів.

¹ В. А. Кордт. Материалы по истории русской картографии. Вып. 2, К., 1910, табл. IX; Н. Бантиш-Каменский. История Малой России. Спб., 1842, Карта-вклейка.

² А. Шмит. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях. Записки Одесского общества истории и древностей, т. IV, 1858, табл. XII.

³ А. А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Изд. 3, ч. 1-я, Одесса, 1885, стор. 70—71.

⁴ ЦДВІА СРСР, фонд ВУА, № 21962; ДПБ АН УРСР, № 17444; Бібліотека АН СРСР, № 425.

⁵ А. А. Скальковский. История Новой Сечи..., ч. 3-я, 1886, стор. 245.

⁶ В. А. Голубуцкий. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734—1775, К., 1961, стор. 64—65, 72—73, 96—97.

⁷ В. Л. Голубуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 383.

⁸ УРЕ, т. 5, стор. 185.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Г. Г. Письменный*. Значение единства народа и армии в укреплении обороноспособности СССР. *К 50-летию Февральской буржуазно-демократической революции в России*. *И. М. Пушкарева*. Предпосылки и исторический смысл Февральской буржуазно-демократической революции 1917 г. *И. Т. Щербина*. Февральская буржуазно-демократическая революция на Украине. *П. А. Варгатюк*. Большевистские организации Украины в Февральской революции. Сообщения. *Ф. П. Шевченко*. Про суд истории. *А. Е. Джеджула*. Из истории украинско-чехословацких экономических связей в 1920—1922 гг. *М. Д. Рабинович*. Общественно-политические взгляды Г. С. Винского. *В помощь изучающим марксизм-ленинизм*. *Н. Г. Сырцов*. Международное революционное движение рабочего класса на современном этапе. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Документальные повести. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *G. G. Pismennyi*. Significance of the People and Army Unity in Strengthening Defensive Capacity of the USSR. *On the 50-th Anniversary of the February Bourgeois-Democratic Revolution in Russia*. *I. M. Pushkareva*. Premises and Historical Meaning of the February Bourgeois-Democratic Revolution of 1917. *I. T. Shcherbina*. The February Bourgeois-Democratic Revolution in the Ukraine. *P. A. Vargatyuk*. Bolshevik Organizations of the Ukraine in the February Revolution. Communications. *F. P. Shevchenko*. On Verdict of History. *A. E. Gegula*. From the History of the Ukrainian-Czechoslovak Economic Relations during 1920—1922. *M. D. Rabinovich*. Social and Political Outlooks of G. S. Vinsky. *Aid to Study Marxism-Leninism*. *N. G. Syrtsov*. International Revolutionary Movement of the Working Class on the Contemporary Stage. Notes. Aid to the Teachers of History. Protection and Use of the Monuments of History and Culture. Memoirs. Documentary Stories. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.

**Читайте,
передплачуйте**

**Український
історичний
журнал**

П Е Р Е Д П Л А Т Н А Ц І Н Ї :

на рік —4 крб. 80 коп.

піврічна —2 крб. 40 коп.

квартальна —1 крб. 20 коп.

Ціна окремого номера 40 коп.

Передплату приймають відділи «Союздруку», пошта, листоноші, громадські розповсюджувачі преси.

В НАСТУПНОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

Зміцнення сільських партійних організацій України.

Про економічне становище України в період капіталізму.

З історії українсько-німецьких прогресивних зв'язків.

«Повість временних літ» та її редакції.

Т. Г. Шевченко у висвітленні М. П. Драгоманова.

Позиція профспілкового руху США в питаннях зовнішньої політики.

Національно-визвольний рух і соціально-політичні проблеми розвитку молодих національних держав.

З історії дружби українського та грузинського народів (добірка).

Поради історикам-початківцям.